

ODPOR 1941

Zbornik s posveta ob 60. obletnici
Osvobodilne fronte slovenskega naroda

»Ker umetnik ni pasiven odmev časa in svoje sredine, marveč je kritična osebnost, se mora upreti procesu dehumanizacije. Zame je umetnost izpovedovanje. Slikam, kar ljubim in kar me kot človeka vznemirja. Mislim, da mora biti umetnik zakoreninjen v svoji domovini, v okolju, v tradiciji ...«

France Slana

Na naslovnici:

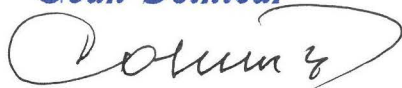
France Slana, *Napadalci I, II*, 1982, akvarel, 50,5 x 35,5 cm

Akademskemu slikarju Francetu Slani se uredništvo revije Borec iskreno zahvaljuje.

Spoštovani
dr. Božo Repe

Glavni odbor ZLB NOB Slovenije
se iskreno zahvaljuje
za sodelovanje pri obeležitvi
60. obletnice Osvobodilne fronte
slovenskega naroda

Predsednik
ZLB NOB Slovenije
Ivan Dolničar

Ljubljana, september 2001

borec

ODPOR 1941

Zbornik s posveta ob 60. obletnici
Osvobodilne fronte slovenskega naroda

Ljubljana 2001

Posvet ob 60. obletnici
Osvobodilne fronte slovenskega naroda

»Odpor – nujnost ali ne«

je pripravil Glavni odbor Zveze združenj borcev in
udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije v
sodelovanju z Muzejem novejši zgodovine in je potekal
21. in 22. februarja 2001 v Cekinovem gradu v Ljubljani

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)“1941”(082)

ODPOR 1941 : zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda / [uredila Zdenko Čepič, Tanja Velagič]. - Ljubljana : Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije : Glavni odbor Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije, 2001. - (Borec, ISSN 0006-7725 ; 53, 588-590)

ISBN 961-90628-5-X (Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije)
1. Čepič, Zdenko
114024448

KAZALO

Zdenko Čepič: Uredniški uvod	1
Ivan Dolničar: Pozdravni govor	3

1. ODPOR PROTI ITALIJANSKI, NEMŠKI IN MADŽARSKI OKUPACIJI 7

Božo Repe: Uvodni poudarki	9
Dušan Nečak: Politične in socialne razmere v Evropi in svetu ob začetku druge svetovne vojne	13
Anka Vidovič - Miklavčič: Seznanjenost z bistvom fašizma in nacizma ter njune zasedbene politike pred drugo svetovno vojno	21
Tone Ferenc: Nemške imperialistične zahteve do slovenskega ozemlja	29
Nevenka Troha: Imperialistične zahteve Italije do Jugoslavije	33
Dušan Biber: Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji	43
Tone Ferenc: Položaj slovenskega naroda ob okupaciji	49
Vekoslav Grmič: Etična dilema – upreti se ali ne	55
Cvetka Hedžet Tóth: Upornišтво kot volja do življenja	63

RAZPRAVA 73

Janez Stanovnik, Bogdan Osolnik, Božidar Gorjan, Vlado Habjan, Lado Kocijan, Zdravko Klanjšček, Karlo Nanut, Marko Vrhunec, Janko Kostnapfel

2. PROGRAMI POLITIČNIH STRANK IN DRUŽBENIH SKUPIN V PRVEM LETU OKUPACIJE 97

Zdenko Čepič: Uvodni poudarki	99
-------------------------------------	----

Jurij Perovšek: Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma pred drugo svetovno vojno	105
Janko Pleterski: Odpor – nujnost ali ne?	113
Božo Repe: Stališča evropskih odporiških gibanj o nujnosti političnih in družbenih sprememb v povojni ureditvi	127
Zdenko Čepič: Revolucionarnost Osvobodilne fronte	137

RAZPRAVA 151

Bogdan Osolnik, Božidar Gorjan, Franc Miklavčič, Zdravko Klanjšček,
Bogdan Osolnik, France Perovšek, Ivan Jan, Vlado Habjan, Ivan Križnar

3. POSEBNOSTI IN ZNAČILNOSTI NOB NA SLOVENSKEM 175

Janko Pleterski: Uvodni poudarki	177
Damijan Guštin: Bistvene razlike med razvojem NOB na vojaškem področju v Sloveniji in drugih jugoslovanskih pokrajinah ter sosednjih narodih	183
Bojan Godeša: Nekateri vidiki razmerja med vsejugoslovanskim in slovenskim razvojem v času druge svetovne vojne	193
Vida Deželak - Barič: Avtonomnost Osvobodilne fronte slovenskega naroda in odzivi osrednjega jugoslovanskega vodstva NOG	197
Janko Pleterski: Mednarodna uveljavitev NOB Slovenije	209
Dušan Biber: NOB Slovenije v zavezniških dokumentih	213

3A. PRISPEVEK VODSTVA IN VLOGA OSEBNOSTI V OBLIKOVANJU IZVIRNE STRATEGIJE TER TAKTIKE UPORA IN NOB 221

Zdenko Čepič: Uvodni poudarki	223
Veljko Rus: Prispevek Josipa Rusa in slovenskega Sokola k nastanku Osvobodilne fronte	227
Matjaž Kmecl: Slovenstvo Josipa Vidmarja	237
Božo Repe: Boris Kidrič – glavni tvorec in »motor« Osvobodilne fronte	241

Vida Deželak - Barič: Vloga Edvarda Kardelja v osvobodilnem boju in revoluciji	245
Peter Kovačič Peršin: Kocbekovo partizanstvo	251
Bojan Godeša: Tone Fajfar in njegov pogled na Osvobodilno fronto	271
Marjan Žnidarič: Franc Rozman - Stane: vojak in človek	275

RAZPRAVA	281
-----------------------	------------

Viljem Merhar, Franc Miklavčič, Janez Stanovnik, Živa Vidmar, Božidar Gorjan, Lado Kocijan, Zdravko Klanjšček, Ivan Jan, Tone Ferenc, Franci Šali

Povzetek	321
Summary	324
Seznam predavateljev in razpravljalcev	327

Uredniški uvod

V zborniku objavljamo referate in razprave s posvetovanja »Odpor – nujnost ali ne«, ki ga je ob 60. obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte in začetka odpora proti okupatorjem Slovenije pripravil Glavni odbor Zveze združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije v sodelovanju z Muzejem novejše zgodovine. Posvet je potekal 21. in 22. februarja 2001 v Cekinovem gradu, Muzeju novejše zgodovine, njegov namen pa je bil opozoriti in osvetliti predvsem zgodovinska dejstva, ki se nanašajo na politične okoliščine okupacije in organiziranje odpora proti okupatorjem, a tudi na nekatere značilnosti in posebnosti narodnoosvobodilnega boja, zraslega iz tega odpora. K sodelovanju so zato bili povabljeni predvsem zgodovinarji, ki se raziskovalno ukvarjajo z vprašanji okupacije, okupatorjevih ukrepov in delovanja ter organiziranja odpora proti tem.

Posvet je bil razdeljen na tri teme: Odpor proti italijanski, nemški in madžarski okupaciji, Programi političnih strank in družbenih skupin v prvem letu okupacije, Posebnosti in značilnosti NOB na Slovenskem. Poseben del tretje teme je bil namenjen predstavitvi vloge posameznih osebnosti v oblikovanju izvirne strategije in taktike slovenskega narodnoosvobodilnega boja. V tem tematskem okviru objavljamo tudi dva prispevka, ki nista bila predstavljena na posvetovanju: sestavka Petra Kovačiča – Peršina in profesorja dr. Matjaža Kmecla. Oba smo k sodelovanju povabili kasneje.

Vsi referati v zborniku so razporejeni po istem vrstnem redu, kot so bili predstavljeni na posvetu. Vsako od treh glavnih tem je s kratkim razmišljanjem opredelil tudi uvodničar, sklenile pa so se z razpravo. Da bi bila ta čim temeljitejša, se je organizator odločil za krajše referate. Nekateri razpravljavci so svoja razmišljanja o naslovni temi »Odpor – nujnost ali ne« že vnaprej pripravili. Sicer pa smo se odločili, da razprave razporedimo po vsebini treh tematskih sklopov, saj so posamezni razpravljavci v svojih razmišljanjih in pripombah k referatom presegali obravnavano temo in smo njihova izvajanja zaradi vsebinske povezanosti ustrezno prerazporedili. Mnogi so v svojih razpravah govorili tudi o vprašanjih, ki niso bila tema posveta, so pa seveda

prisotna v našem prostoru in v marsičem opredeljujejo odnos in razumevanje druge svetovne vojne na Slovenskem, narodnoosvobodilnega gibanja in tudi današnjih dni. Razprava profesorja dr. Viljema Merharja je, denimo, precej razširjena in specifična, saj posega na področje ekonomske teorije, zato smo jo uvrstili na konec tretjega tematskega sklopa kot prispevek o ekonomskih pogledih Borisa Kidriča, kar pa sega v čas po koncu vojne, v dobo t. i. graditve socializma.

V imenu uredništva se vsem predavateljem in razpravljavcem zahvaljujem za sodelovanje in Muzeju novejšo zgodovine za gostoljubje.

Zdenko Čepič

Spoštovani!

Dovolite, da vsem prisotnim namenim nekaj prijaznih besed pozdrava v imenu Glavnega odbora Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije kot pobudnika tega dvodnevne pogovora o nekaterih vprašanih zgodovine Slovencev v obdobju druge svetovne vojne. Ta pogovor v obliki okrogle mize smo predvideli v okviru programa zaznamovanja nastanka Osvobodilne fronte in začetka odpora proti okupatorjem Slovenije pred šestdesetimi leti in smo ga pripravili v sodelovanju z Muzejem novejše zgodovine.

Posebej bi pozdravil naše eminentne zgodovinarje in druge znanstvenike ter se jim zahvalil, da so se ljubeznivo odzvali na naš predlog za aktivno udeležbo, da s svojimi prispevki zagotovijo znanstveno vsebino razprave na tej okrogli mizi, ki po obliki sicer ni okrogla.

Posebna zahvala gre dr. Tonetu Ferencu in Bogdanu Osolniku, ki sta pripravila prvo zasnovo programa, in akademiku dr. Janku Pleterskemu, dr. Božu Repetu in dr. Zdenku Čepiču, ki so sodelovali pri končnem oblikovanju programa.

V preteklih letih je bilo že več znanstvenih razprav in posvetovanj o pomenu in vlogi Osvobodilne fronte kot množične združevalne sile odpora in osvobodilnega gibanja na Slovenskem ter o posebnostih tega gibanja glede na druge pokrajine in narode takratne Jugoslavije.

Med temi razpravami in posvetovanji bi omenil dva, in sicer tridnevno znanstveno posvetovanje o Osvobodilni fronti slovenskega naroda ob njeni 25. obletnici, ki so ga organizirali Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Zgodovinsko društvo Slovenije. Ob tem znanstvenem posvetu je izšel tudi Zbornik referatov in razprav, ki ga je leta 1966 pripravil in izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Drugi znanstveni posvet »Slovenski upor 1941« s podnaslovom »Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja« je organizirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Referati in razprave s tega posveta so prav tako objavljeni v posebnem zborni-

ku, ki so ga leta 1991 priredili in izdali Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Slovenska matica, Filozofska fakulteta – Oddelek za zgodovino in Inštitut za novejšo zgodovino.

Ne glede na razlike med enim in drugim posvetovanjem v izboru, udeležencih, poudarkih in vsebini obravnave posameznih vprašanj ni bilo večjih razlik med načelnimi ugotovitvami in ocenami.

Pobude za današnjo in jutrišnjo razpravo ali okroglo mizo, ki smo ji po dogovoru in izboru nosilcev tematskih sklopov dali precej provokativen naslov »Odpor – nujnost ali ne«, nismo sprožili samo zaradi spomina ali formalnega zaznamovanja pomembnih zgodovinskih dogajanj pred šestdesetimi leti. Pobudo smo dali predvsem zato, da bi s šestdesetletno časovno distanco dobili bolj poglobljeno presojo širših okoliščin teh dogajanj in odgovore na naslovno dilemo današnje razprave, ki se še vedno zastavlja – deloma tudi v nekaterih znanstvenih krogih, zlasti pa v javnih nastopih in v publicistiki nasprotnikov odpora in osvobodilnega boja v letih 1941–1945.

Po mojem skromnem mnenju bi bilo nerealno pričakovati, da bo v današnji in jutrišnji razpravi naših, večinoma mlajših zgodovinarjev in zainteresiranih udeležencev medvojnih dogajanj prišlo do bistveno drugačnih ugotovitev, presoj in pogledov glede temeljnih dejstev v dogajanjih tistega časa pred šestdesetimi leti oziroma v začetnem obdobju vojne na Slovenskem. Zagotovo pa gre za pomembno časovno distanco, za zadnje desetletje velikih družbeno-političnih in ekonomskih sprememb v Sloveniji, v prejšnji skupni državi in v širšem evropskem prostoru, vendar tudi za nova védenja, nove vire in nova dognanja v znanstvenih raziskavah. In, ne nazadnje, gre za splošno spremembo miselnosti in za razbremenitve raznih ideoloških, političnih in drugih utvar – tudi pri udeležencih medvojnih dogajanj, zlasti v zadnjem časovnem razdobju, ki pa so bile v pogojih takratnih konfuznih družbenih in političnih razmer po okupaciji in razdelitvi Slovenije, v času duhovnih delitev, strahovitih moralnih, duševnih in tudi fizičnih pritiskov na ljudi s strani raznih okupatorskih služb, vohunstva in v času velikih človeških stisk, dilem in opredeljevanj v veliki meri samoumevne in tudi neizogibne. Zato je prišlo tudi do ne dovolj premišljenih odločitev in padla je tudi marsikatera nepotrebna žrtev. Vendar, kakršnekoli že so presoje in ugotovitve, se je večina Slovencev v vsej tej zmedi in nesreči, ki sta doleteli slovenski narod, opredelila za Osvobodilno fronto, za odpor proti okupatorjem in za osvobodilni boj. S tem smo ubranili najvišji nacionalni interes, to pa je moralna, kulturna, državotvorna in tudi fizična ohranitev slovenstva, na čemer temelji tudi današnja, samostojna Slovenija.

Verjamem, da razprave ne bodo ovrgle te trditve, ampak bodo dodale marsikateri nov argument ali pritrditev.

*Ivan Dolničar,
predsednik
ZZB in udeležencev NOB Slovenije*

**ODPOR PROTI
ITALIJANSKI, NEMŠKI IN
MADŽARSKI OKUPACIJI**

BOŽO REPE

UVODNI Poudarki

Letu 1941 oziroma začetku upora je bila znanstvena radovednost posvečena ob vsaki okrogli obletnici in na to temo je izšlo kar nekaj tematskih števil in prispevkov. Šestdesetletnico začetka upora pa zaznamujeta dve drugačnosti, ki za prejšnja obdobja nista značilni: prva je dejstvo, da je zmagovita generacija v poznih življenjskih letih in na oblikovanje odnosa do odpora oziroma do medvojne zgodovine lahko vpliva le še obrobno, morda kot del civilne družbe, nima pa več vzvodov politične moči, s katerimi bi usmerjala odnos do preteklosti. Druga drugačnost je, da se je politični in državni zemljevid Evrope močno spremenil: nekdanji sovražniki so postali zavezniki in namesto Hitlerjevega koncepta Nove Evrope nastaja – čeprav nekonsistenten in poln protislovij – v svojem bistvu vendarle nasproten koncept Nove Evrope. Prav s tega vidika se nujno zastavlja vprašanje, ali je potrebno prevrednotenje medvojnega dogajanja, zlasti razmerij, kot sta fašizem-protifašizem in odpor-kolaboracija. Ta odgovor iščejo zgodovinarji v vseh državah, ne nazadnje je to bila tudi ena od ključnih razprav na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Oslu avgusta lani, na katerem sem sicer tudi sam sodeloval z referatom.¹

Če torej sledimo dosedanjim razpravam ob obletnicah upora, v katerih so običajno sodelovali najpomembnejši zgodovinarji v vsakokratnem obdobju (najbolj pluralna sestava do sedaj je bila leta 1991 na posvetu v okviru Slovenske akademije znanosti in umetnosti), lahko izluščimo več temeljnih značilnosti oziroma dilem, med katerimi so posamezne sčasoma doživele svojo evolucijo, katera pa jo bo morda tudi danes:

1. Sklepanje zavezništva ob nastanku Osvobodilne fronte in odnosi med zavezniki. Temeljna teza, ki se jo ves čas poudarja, je, da je predhodnik Osvobodilne fronte Društvo prijateljev Sovjetske zveze,² da je nekakšen vezni člen, ki dokazuje kontinuiteto ljudskofrontne politike iz časov pred paktom Hitler-Stalin ter OF in osvobodilnim bojem. To tezo je leta 1991 relativizirala mlajša

generacija zgodovinarjev, najbolj nazorno Bojan Godeša na posvetu, ki ga je organizirala SAZU leta 1991.³

2. Istosmernost ali dvosmernost Protiimperialistične in Osvobodilne fronte, povezana z vprašanjem odpora in (hkratne) revolucije. V zgodovinopisju so večinoma zagovarjali tezo, da tu ni bistvene razlike, da je bila Protiimperialistična fronta zgolj izraz trenutnih razmer, medtem ko je eden od udeležencev Osvobodilne fronte (dr. Josip Rus) ves čas vztrajno trdil, da se je organizacija že od vsega začetka imenovala Osvobodilna fronta. Pri tem je zanimivo, da so ob desetletnici, leta 1951, ko je bil spomin še svež, razločevanje med obema poudarjali na podoben način, kot ga poudarja sodobno zgodovinopisje. Kot pravi France Škerl, »v zadnjih točkah Gesel našega narodnoosvobodilnega boja z dne 22. junija« (pisec jih šteje »za program snujoče se oziroma razvijajoče se nove organizacije«) »je dokaj močno preseval razredni značaj Protiimperialistične fronte. Nastajajoča organizacija ni bila naperjena samo proti nemško-italijanskemu imperializmu, temveč prav tako tudi proti angleško-ameriškemu. Njeni ustanovitelji so izbrali to ime zato, ker so se hoteli zavarovati proti izkoriščanju s strani angleškega imperializma, da bi ne speljal organizacije v svoje vode.«⁴ Pisec ugotavlja, da je dan ustanovitve Osvobodilne fronte v bistvu dan ustanovitve Protiimperialistične fronte in da je Osvobodilna fronta nastala šele ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, tako da se je preimenovala v Osvobodilno fronto. Zaključuje pa v smislu kasnejših interpretacij, »da ni napačno«, če o 27. aprilu govorimo kot o dnevu ustanovitve Osvobodilne fronte, saj je šlo idejno in organizacijsko za isto organizacijo.

3. Iz tega izhaja tudi tretja dilema - o smiselnosti takojšnjega odpora. Razmere ob napadu na Sovjetsko zvezo so večinoma označevali kot »dozorele« za oborožen odpor, čeprav lahko ugotovimo, da ni bilo tako, vsaj kar zadeva vojaško pripravljenost in tudi politično enotnost. Dvomi se pojavljajo tudi pri ustanovnih skupinah: ko komunisti predlagajo upor, pokažejo Sokoli najmanj omahljivosti med nepartijskimi skupinami in komuniste praktično podprejo, »člani kulturne skupine v načelu niso omahovali, toda praktično ofenzivni niso bili, največ pomislov se je pri izvajanju načela oboroženega boja pokazalo med ljudmi katoliške skupine.«⁵ To je stališče iz začetka petdesetih let.

V petdesetih in šestdesetih letih se še jasno poudarjajo morebitni pomisleki proti oboroženemu boju pri širših plasteh prebivalstva, zaradi katerih se je vodstvo Komunistične partije Slovenije odločilo, da odpor prikazuje kot vojaš-

ko in politično sodelovanje ne le s Sovjetsko zvezo, pač pa tudi z Anglijo in z vsemi zavezniškimi silami, ki so bile v boju proti okupatorjem. To je bila sprememba, kot pravi eden od piscev, »taktičnih metod zbiranja ljudi«, takojšen oboroženi odpor je bil sicer merilo za iskrenost in pravo rodoljubje, račun partije pa, da bo nove privrženice osvobodilnega gibanja prekvasila in jih postopoma pridobila za vse točke ustanovnega sestanka, tudi za t. i. »zadnjo etapo osvobodilnega boja«.⁶

4. Na posploševanje ne toliko v zvezi s smiselnostjo odpora kot z vprašanjem načina organizacije in izvedbe kaže razprava oziroma polemika Toneta Ferenca ob trideseti obletnici začetka upora, namreč, da je »treba pri ocenjevanju odnosa slovenskega naroda do okupacije in okupatorjev upoštevati vedenje vseh plasti ali čim več plasti in da ni na mestu preučevati le dveh družbeno najskrajnejših in tudi politično najbolj angažiranih nasprotnih polov, to je vršičkov slovenske buržoazije in Komunistične partije ter njenih najožjih privrženecv in simpatizerjev. Vmes je bila namreč široka množica ljudi, politično ne ravno zelo angažiranih in ne do konca opredeljenih. Mnogo ljudi so med aprilsko vojno in prve dni okupacije trla čisto preprosta življenjska vprašanja, to je zaskrbljenost za usodo svojcev v razpadajoči jugoslovanski vojski ali sovražnikovem ujetništvu, preskrba z življenjskimi potrebščinami itd., ter so se šele nato začeli zavedati, da so se znašli v tujem sistemu ...«⁷ To se mi zdi vredno poudariti, saj zlasti sedemdeseta leta precej pavšalno označujemo za obdobje, ko je bilo vrednotenje preteklosti najbolj ideologizirano, revolucija najbolj poudarjana, odpor pa prikazovan kot enotna in večinska, neproblematična odločitev večine Slovencev.

Le redko pa so se zgodovinarji ukvarjali z vprašanjem, kakšen bi – glede na razmere – lahko bil optimalen upor. Morda lahko dobimo še najbolj dorečen predlog v tedanjih razmerah v knjigi Lojzeta Udeta Moje mnenje o položaju.

5. Ob obravnavi tematike upora bi lahko bolj poudarili različen položaj v okupacijskih conah. Tu mislim, da ne gre toliko za zgodovinopisne dileme, saj so zgodovinopisno dobro obdelane, pač pa bolj za posploševanje razmer v Ljubljanski pokrajini na vse tri okupacijske cone – pogosto s politično konotacijo.

6. Obstaja še vrsta tem, ki se pojavljajo kot iztočnice za razmišljanje, če prelistate revije in jubilejne številke ob posameznih obletnicah, pa tudi siceršnje številne študije o odporu in z njim povezanih dilemah, na primer o odnosu med socialnimi in nacionalnimi programi, o odnosu med jugoslovanskim

in slovenskim odporiškim gibanjem in tako naprej. Z dokajšnjo gotovostjo lahko rečemo, da ne bo veliko novih faktografskih dejstev, saj je bila tema v preteklih desetletjih temeljito obdelana tako v domačih kot v tujih arhivih. Mogoče pa je dokumente in že napisane študije brati na novo ali drugače. Časovna distanca je dovolj dolga, da je možno soočiti različne poglede brez osebne obremenjenosti, in temu je v bistvu namenjena tudi današnja okrogla miza.

Opombe:

- 1 Slovensko različico referata glej Božo Repe: Mesto druge svetovne vojne v notranjem razvoju Slovenije in Jugoslavije, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, št. 2, str. 95–106.
- 2 O nastanku in delovanju društva glej Božo Repe: Društvo prijateljev Sovjetske zveze, *Borec*, letnik XLI, 1989, št. 9, str. 900–919.
- 3 Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB, v: *Slovenski upor 1941*, ur. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Janko Pleterski, SAZU, Ljubljana 1991, str. 76.
- 4 France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, *Zgodovinski časopis*, V, 1951, str. 33.
- 5 Prav tam, str. 45.
- 6 Prav tam.
- 7 Tone Ferenc: Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1971–1972, št. 1–2.

DUŠAN NEČAK
**POLITIČNE IN SOCIALNE
RAZMERE V EVROPI IN SVETU OB
ZAČETKU DRUGE SVETOVNE VOJNE**

Pojasniti naslovno problematiko v osmih ali desetih minutah je nemogoče – kljub temu, da je naš profesor in spoštovani učitelj dr. Fran Zwitter svoj čas pol za šalo pol zares zatrjeval, da je zgodovino Evrope mogoče napisati na dveh straneh. Napisal je ni nikoli. Zato sem ob tej priložnosti pripravil le nekaj utrinkov iz časa med vojnama, oziroma točneje, iz tridesetih let, ki jih štejemo za čas tik pred izbruhom druge svetovne vojne.

Nemalokrat najdemo v zgodovinarstvu trditev, da je prva svetovna vojna pravzaprav le uvod v drugo svetovno vojno. Če bi tej trditvi sledili v celoti, bi morali tudi reči, da so politične in socialne razmere ob začetku prve svetovne vojne pogojevale razmere ob začetku druge svetovne vojne, a vendarle ni tako enostavno.

Res je sicer, da se zgodovinarju ponuja celotno obdobje med vojnama kot nekakšna simetrično razvijajoča se in pričakovana, logično dopolnjujoča se celota. Pri grobi periodizaciji imamo zato teh kratkih dvajset let za eno enoto. Če pa se lotevamo natančnejše analize takratnega dogajanja, ne moremo mimo periodizacije, ki čas med prvo in drugo svetovno vojno deli vsaj na tri obdobja: na čas od leta 1918/19 do 1923/24, nadalje na čas do leta 1931/32 ter na zadnja leta pred izbruhom druge svetovne vojne 1. septembra 1939. Prvo obdobje označujejo revolucionarna vrenja v Evropi, ki so nastala kot posledica naveličanosti nad vojno, zaradi izrazito slabega socialno-ekonomskega položaja ljudi v evropskih državah, ki jih je prizadela prva svetovna vojna, in kot odmev ruske oktobrske revolucije. Za drugo obdobje je značilna vsaj navidezna stabilizacija mednarodnega političnega prostora. Le tako imenovana »velika gospodarska kriza« oziroma njene posledice prekinjajo to navidezno politično zatišje. Celotno tretje obdobje pa je pravzaprav obdobje pri-

prav na neizogiben drugi svetovni spopad, v katerem je prišlo do spopada nacifašističnega tabora s preostalim svetom.

Nesporno je dejstvo, da je temeljna značilnost tridesetih let svetovne zgodovine na eni strani vzpon fašistične in nacistične ideologije ter družbene ureditve na njuni osnovi, na drugi strani pa organiziranje odpora zoper njuno prevlado. Po Ericu Hobsbawmu je to čas boja »proti skupnemu sovražniku«. Čas boja za demokracijo, zoper »fašizem, ki je politična mobilizacija zaostalih sektorjev družbe, mobilizacija nezadovoljstva z modernizacijo, racionalizacijo in družbeno emancipacijo,« kot je že leta 1935 dejal Ernst Bloch.

Čeprav se zdi, da je ves čas med vojnama minil v času katastrofičnega dogajanja – fašizem, nacizem, stalinizem, španska državljanska vojna, uničenje Češkoslovaške, nemška priključitev Avstrije, velika gospodarska kriza in njene posledice, diktature, ki sta jih vzpodbudila ter navduševala fašizem in nacizem: na Poljskem 1926 (Pilsudski), v Jugoslaviji 1929 (kralj Aleksandar), v Avstriji (kancler Dollfuss), v Grčiji 1936 (Metaxas), Romuniji 1930–1937 (kralj Karl II) –, pa vendarle ne bi smeli pozabiti, da so v tem času v mnogih evropskih deželah temu nasproti stale stabilne demokracije, kakršne so bile na Švedskem, Norveškem, Nizozemskem, v Belgiji, Švici, Veliki Britaniji, Franciji in drugod. Te so bile v povezavi s tako imenovano »ljudsko demokracijo« temelj zmage v drugi svetovni vojni. V nasprotju s šibkostjo meščanske, a tudi sovjetske politike do nacizma in fašizma smo v teh državah priče močnega kulturnega razcveta. Toda ta razcvet in njegovi ustvarjalci niso kaj prida ovirali politike, ki je vodila svet v brezno svetovnega vojaškega spopada.

Realno grožnjo in skorajšnjost vojnega spopada je na pragu tridesetih let napovedovala velika gospodarska kriza, saj je bilo njene posledice najbolj čutiti v zgodnjih tridesetih letih. Ustvarila je namreč socialne in politične pogoje za rast nemškega nacizma, ki se je napajal iz »krivične« versajske ureditve Evrope in »diktata« versajske mirovne pogodbe z Nemčijo. Krizo je Evropa uvozila iz Združenih držav Amerike. Po desetletju ameriške »splendid isolation« pod republikanskimi predsedniki Warrenom Hardigom (1920–1923), Calvinom Coolidgeom (1923–1929) in Herbertom C. Hooverjem (1929–1933) ter desetletju blagostanja in velike industrijske rasti so ZDA padle v brezno gospodarske recesije. V dvajsetih letih so dosegle do tedaj neviden gospodarski »boom«. V desetletju med 1919 in 1929 se je ameriška industrijska rast zvišala za vrtočlavih 43 odstotkov in več kot polovica Američanov je živela v mestih.

Zato ni čudno, da je »črni četrtek«, 24. oktober 1929, pomenil hud udarec za ameriško družbo – bil je ne samo materialni, temveč tudi psihološki uda-

rec. Enačili so ga s koncem sveta – še posebej zato, ker še danes ni povsem jasno, kaj natančno je povzročilo padec delnic na newyorški borzi v enem mesecu za skoraj polovico in povzročilo zrušitev trga. Bojda je preveč neučakanih špekulantov naenkrat nakupilo preveč delnic in so, ko se je njihova cena razpolovila, izgubili vse. Toda po prepričanju nekaterih raziskovalcev tega fenomena, kot je J. K. Galbraith, je bil še slabši dan v tem zadnjem oktobrskem tednu leta 1929 naslednji torek, 29. oktober. Ta dan naj bi bil po njegovem mnenju »najbolj uničujoči dan v zgodovini trga delnic«. V ZDA se je podrl svet. Pomembno pa se zdi poudariti, da je bilo s koncem tega sveta konec tudi liberalne gospodarske politike, nevmešavanja države v gospodarstvo. Država se je namreč začela vmešavati v gospodarstvo šele s t. i. novim načrtom »New Deal«, ki ga je uvedel Franklin D. Roosevelt in z njim rešil ameriško gospodarstvo ter tik pred vojno uspel ustvariti v ZDA take gospodarske pogoje, da so zmogle nositi najtežje breme v drugi svetovni vojni.

Na ruševinah ameriškega sveta je Hitler začel graditi svoj svet. Ekonomsko-socialna stiska, ki jo je povzročila velika gospodarska kriza, je namreč omogočila, da je Hitler leta 1933 prišel na oblast. O tem, kako in zakaj je Hitler prišel na oblast, je bilo že veliko napisanega. Ni jih malo, ki zatrjujejo, da skoraj vse. Še vedno pa obstaja ne povsem pojasnjeno vprašanje, kako je mogoče, da se je kaj takega pripetilo, oziroma, kot se je vprašal židovski zgodovinar Nathan Schur: »Kako je lahko visoko civiliziran narod postavil tega norca za 'Reichskanzlerja in Führerja'?« Poenostavljeno bi lahko odgovorili, da je Hitler, čeprav je njegova politika vodila naravnost v vojaški spopad, pomenil za Nemce po vsej Evropi upanje, zagotovitev povrnitve ugleda in položaja Nemčije v Evropi ter izboljšanja socialno-ekonomskega položaja širokih slojev prebivalstva. Svojo notranjo in zunanjo politiko je naslonil na rasizem, protisemitizem in protikomunizem, na apriorne, izključujoče kategorije, ki jih je glede na politične potrebe še stopnjeval in so našle plodna tla tudi drugod v Evropi in svetu, ne samo v Nemčiji in Italiji.

Naj osvežim spomin in naštejemo nekaj najpomembnejših takšnih potez, da bi dokazal svojo trditev.

Nekaj notranjepolitičnih potez:

- Požig Reichstaga 1933 je Hitler izrabil za obračun s komunisti in za uvedbo diktature.
- Istega leta je v Dachauu postavil prvo koncentracijsko taborišče za drugače misleče.

- Leta 1934 je v »noči dolgih nožev« obračunal s strankarsko SA-opozicijo pod vodstvom Ernsta Röhma, ki je med drugim zahteval tudi uresničitev druge, socialne faze »nacistične revolucije«.
- Po smrti predsednika Hindenburga 1934 je združil vse najvišje funkcije v državi – postal je Reichskanzler, Reichspräsident in vrhovni poveljnik vojske.
- Z »nürnberškimi zakoni« 1935 je nemškim Židom odvzel državljanstvo.
- V »kristalni noči« 1938 je organiziral pogrom nad Židi, uničil sinagoge in izropal njihova domovanja.
- Brezposelnost se je hitro zmanjševala in namesto gospodarske negotovosti iz časov Weimarske republike so prišli časi zagotovljenih plač in izboljšanja življenjske ravni.

Nekaj zunanjepolitičnih potez:

- Leta 1933 je Nemčija izstopila iz sistema kolektivne varnosti, iz Društva narodov.
- Leta 1934 je (ne)načrtno sodelovala pri poskusu nacističnega puča v Avstriji in umoru kanclerja Dollfusa.
- Leta 1935 je Nemčija razveljavila mirovne pogodbe in spet stopila na prizorišče kot pomembna vojaška in pomorska sila. Istega leta (1. marca) je s plebiscitom pridobila Posarje.
- Leta 1936 je vkorakala v demilitarizirano Porenje.
- V letih 1936–1939 se je vmešala v špansko državljansko vojno.
- Leta 1936 je bila oblikovana t. i. Os Rim–Berlin.
- Leta 1936 sta Nemčija in Japonska podpisali protikominternski pakt.
- Leta 1938 si je Nemčija priključila Avstrijo.
- Leta 1938 je bil podpisan Münchenski sporazum, na osnovi katerega so razkosali Češkoslovaško.
- Leta 1939 je sledil podpis »jeklenega pakta« med Nemčijo in Italijo.
- Leta 1939 sta Nemčija in Sovjetska zveza podpisali pakt o nenapadanju oziroma pakt Molotov–Ribbentrop.

Nacističnemu iskanju »prostora pod soncem« se je bilo treba nujno postaviti po robu, še posebej tedaj, ko so se v drugi polovici tridesetih let nacisti zbratili z Mussolinijevo fašistično Italijo in konservativno, tradicionalistično Japonsko ter podprli njune zavojevalske težnje. In seveda potem, ko so vsaj

navidezno prijateljsko sodelovali tudi s Sovjetsko zvezo. Poti do tega cilja so bile različne. V sovjetski politiki je najmanj do sredine tridesetih let prevladoval aksiom, da je največji sovražnik boljševizma socialna demokracija, medtem ko je pri zahodnih evropskih silah, posebej v Veliki Britaniji, v istem času prevladovalo prepričanje, da je treba vse podrediti boju zoper boljševizem. Računi na obeh straneh so se pokazali za napačne. Prav nepravočasno oblikovanje skupne fronte zoper Hitlerja je omogočilo tako rekoč neoviran vzpon nacistične Nemčije med letoma 1933 in 1939. Skratka, med pripoznanjem sil Osi kot glavne nevarnosti in dejanji, s katerimi bi se temu postavili po robu, je zijal širok prepad.

Do teh dejanj je angleška pot vodila prek načrtnega popuščanja Hitlerjevi Nemčiji. Tako politiko so imenovali tudi »stvarna politika« (Realpolitik). Potem ko je v dvajsetih letih poskušala uresničiti »politiko prilagajanja« (»apassment politics«) in Nemčijo znova integrirati v Evropo, da bi jo odvrnila od revizionizma, ji je s pogodbo v Lousanni leta 1932 dokončno črtala plačilo reparacij. Na ta način je Nemčijo postavila ob bok vsem drugim evropskim državam in »pozabila« na dolgove in izkušnje iz prve svetovne vojne. Po prihodu Hitlerja na oblast se taka politika Velike Britanije do Nemčije ni spremenila. Nasprotno, posebej politika angleškega predsednika vlade Nevilla Chamberlaina je po letu 1937 pomenila vrhunec popuščanja Nemčiji. Temeljala je na ozemeljskih koncesijah v Evropi na račun nekoga drugega. Na ta način si je angleški premier nadejal zadovoljiti Hitlerja in ohraniti mir, kot se je prepričano izrazil po prihodu iz Münchna, jeseni 1938.

Francija se je kljub globoki gospodarski krizi, v kateri se je znašla na začetku tridesetih let in ki ji je prinesla tudi politično nestabilnost, odločila za aktivnejši odpor proti fašistični teoriji in praksi. Seveda tudi zato, ker so jo notranje ogrožale lastne profašistične politične skupine. Najpomembnejšo vlogo v tem boju so imeli francoski socialisti, a tudi komunisti, še po prihodu iz posvetovanj v Moskvi junija 1934. Ti so namreč sprejeli predlog socialistov, da je treba združiti vse demokratične politične sile v obrambi parlamentarizma in demokracije. Začasno so komunisti »pozabili« na sovražnika št. 1 – socialiste in se usmerili proti fašizmu. Ko je še v francoski radikalni struji prevladala leвица in se odločila za sodelovanje s socialisti in komunisti, je bila januarja 1936 odprta pot k oblikovanju politične združbe – Ljudske fronte, ki je v tistem času dajala stvarno upanje za učinkovitost boja zoper fašizem. Ta nova politika Kominterne, ki jo poznamo kot »strategijo koncentričnih krogov«, je predvidevala najprej združitev sil delavskega razreda v »združeno fronto«, ki naj bi bila temelj širšemu volilnemu povezovanju z drugimi nefa-

šističnimi političnimi strujami (liberalno, katoliško, demokratično) v »ljudsko fronto«, ki naj bi prerasla v najširšo »narodno fronto«. Toda zaradi notranjih razprtij je Blumova ljudskofrontna vlada razpadla pomladi 1938, ne da bi se uspela postaviti na stran republikancev v španski državljanski vojni. Desnica med koalicijskimi radikali je bila premočno na strani Franca. Do začetka vojne so v Franciji vladale same desno radikalne vlade, ki so povsem sledile britanski, Chamberlainovi politiki do Nemčije, še posebej v času politikov, kot sta bila Daladier in Laval.

Da je ljudskofrontno združevanje lahko učinkovito sredstvo za zaježitev prodora nacizma in fašizma, nista spoznali le Kominterni na svojem 7. kongresu leta 1935, ko je bil julija in avgusta izdelan program Ljudske fronte, ter posledično Moskva z dovoljenjem evropskim komunistom, da lahko zamenjajo glavnega nasprotnika, temveč se je to pokazalo tudi v evropski politični praksi. Ne samo v Franciji, saj je ljudskofrontna koalicija februarja 1936 zmagala na volitvah tudi v Španiji, čeprav s šibko večino. Tu pa se je pokazalo, da je bila politično uspešna do te mere, da so jo z demokratično pridobljene oblasti lahko spravili le z oboroženo, mednarodno podprto akcijo, ki je v zgodovini dobila ime španska državljanska vojna. V tej krvavi »generalki« za drugo svetovno vojno sta se dokončno oblikovala dva tabora, ki sta se spopadla v vojni: protifašistični in fašistični. Španska državljanska vojna je tako postala simbol globalnega spopada v tridesetih letih 20. stoletja.

V protifašističnem taboru je bila tudi Sovjetska zveza. Zapisal sem že, da ta zaradi komunizma in še posebej stalinizma v njegovem najbolj krutem obdobju, zaznamovanem z množičnimi političnimi, umetno ustvarjenimi procesi, (fizičnimi) čistkami (1936–1939) in gulagi, ni bila deležna zaupanja meščanskih demokracij. Ko je politiko doslednega nasprotovanja nacistični Nemčiji zamenjala s politiko sporazumevanja s Hitlerjevim režimom, katere vrhunec sta bila pakt z Nemčijo in tajna delitev Poljske, se je prepad med Zahodom in Sovjetsko zvezo še poglobil. Podpis tega pakta ni deloval samo kot šok za mnoge komuniste, temveč ga je Zahod dojel tudi kot trden dokaz sovjetske neverodostojnosti. Prepada do izbruha vojne ni bilo mogoče premostiti.

V razmerah teh skrajno različnih političnih interesov protifašističnega tabora, potem ko svoje vloge zaščitnice miru ni opravilo Društvo narodov, iz katerega so države poljubno vstopale in izstopale (Japonska, Nemčija, Sovjetska zveza, Italija), njegove sankcije pa so bile neučinkovite, saj niso rešile niti enega od perečih svetovnih problemov, in ko Združene države Amerike niso pravzaprav z ničimer aktivno posegle v boj proti razširjanju fašizma in naciz-

ma v Evropi, Sovjetska zveza pa se je tako rekoč samo izključila, je Hitler za začetek vojaškega spopada za prevlado v svetu potreboval le izgovor. Poljska je bila prvi Hitlerjev izgovor.

Literatura:

- Eric Hobsbawm: *Čas skrajnosti, svetovna zgodovina 1914–1991*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2000.
- *Svetovna zgodovina*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979.
- Metod Mikuž: *Svet med vojnama*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1966.
- Nathan Schur: *Kurze Geschichte des 20. Jahrhunderts*, Bastei Lübbe, Bergisch Gladbach 1994.
- Peter Vodopivec: Trideseta leta, *Glasnik Slovenske matice*, letnik XIX, 1995, št. 1–2.
- *DTV-Atlas zur Weltgeschichte*, zvezek 2, DTV, München 1993.

ANKA VIDOVIČ - MIKLAVČIČ

SEZNANJENOST Z BISTVOM FAŠIZMA IN NACIZMA TER NJUNE ZASEDBENE POLITIKE PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Obravnava zajema desetletje pred aprilskim zlomom 1941. To je čas, ki ga je zaznamoval vzpon fašizma in nacionalsocializma, s tem pa tudi ogrožanje kolektivne varnosti v Evropi. Za naše ozemlje sta proti krepitvi Nemčije postali pomembni Mala antanta in Balkanska zveza (1934), ki sta si prizadevali za ozemeljski *status quo*, kar pomeni predvsem ohraniti versajski sistem, ki so ga po prvi svetovni vojni vzpostavile države zmagovalke na mirovni konferenci v Parizu.

Italijanski fašizem kot družbeni in ideološki totalitarizem, ki je s korporativizmom vzdrževal sožitje med delom in kapitalom, je v zunanji politiki izvajal imperialistično agresijo, tako na primer do Jugoslavije, Etiopije, v španski državljanski vojni, v drugi svetovni vojni kot zaveznik nacistične Nemčije. V notranji politiki pa je vodil raznarodovalno politiko do slovenske in hrvaške narodne manjšine.

S prihodom Hitlerja na oblast januarja 1933 in posebej z nemško priključitvijo Avstrije 1938 se je na severni meji povečal pritisk na slovenski narod. Prepričanje o večvrednosti arijske rase, protisemitizem, protikomunizem in načelo »Blut und Boden«, vse to je navdihovalo in podpiralo načrte za izbojevanje velikogermanskega življenjskega prostora v jugovzhodni in vzhodni Evropi na škodo Slovanov.¹ V primežu obeh držav je slovenskemu narodu vse bolj grozil imperializem. Pravi značaj totalitarnega sistema je prva doživljala narodna manjšina v Italiji, ki se je zoperstavljala s prvim protifašizmom v Evropi,² po priključitvi Avstrije k Tretjemu rajhu pa so bili narodnemu zatiranju vse bolj izpostavljeni tudi koroški Slovenci.³ V širšem kontekstu krize liberalnega kapitalističnega sistema je s postopno agresijo fašizma in nacionalsocializma v Evropi grozila nova svetovna vojna. V tistem nemirnem času je prihajalo do organiziranega mirovnega gibanja, ki se je od sredine tridese-

tih let razvijal tudi na slovenskih tleh v izrazito protifašistično narodnoobrambno gibanje v okrilju ljudskofrontne politike kot nove strategije in taktike Kominterne.

V tem kratkem pregledu se bomo omejili na vprašanje, kako je tisk seznanjal Slovence o imperialistični politiki fašističnih sosedov in kakšen je bil značaj protifašističnih akcij v treh političnih taborih na Slovenskem.

Mirovno gibanje, ki sta ga junija 1932 pobudila francoska književnika Henri Barbusse in Romain Roland, je vse bolj zajemalo različne družbene skupine, zlasti mladino v evropskih državah in tudi v svetovnem merilu. Vrstili so se mladinski in drugi protivojni svetovni kongresi, in sicer 1932 v Amsterdamu, 1933 v Parizu – z oznako protifašistični kongres, 1934 v Bruslju z ustanovitvijo enotne protifašistične fronte študentov, avgusta istega leta je potekal tudi svetovni kongres žena z ustanovitvijo mednarodnega ženskega protifašističnega gibanja, 1936 pa svetovni mladinski kongres v Ženevi. O tej svetovni protifašistični akciji je poročal tudi slovenski tisk, seveda z gledišča različnih idejnopoličnih ciljev. Za ponazoritev naj navedem *Ženski list*, glasilo Zveze delavskih žena in deklet, ki je združevala socialistično in komunistično opredeljene. V listu je 1. avgusta 1934 pisalo v duhu priprav na že omenjeni protifašistični ženski kongres v Parizu naslednje: »Fašisti raznih narodov poudarjajo veličino svojega naroda, svoje rase, ki sta več vredna od drugih, nujna posledica je naraščanje imperialističnih teženj, širjenje sovraštva do vseh drugih narodov in ras in vedno večje vojne nevarnosti ...«⁴ Na kongresu v Parizu so imele Slovenke svojo predstavnico, Marijo Vilfan, podružnice Zveze po Sloveniji pa so seznanjale širšo javnost z vsebino kongresa s protivojnimi zborovanji, ki so potekala od novembra 1934 do marca 1935.⁵

Stanje ozaveščenosti v socialističnem tisku v odnosu do fašizma in nacizma se na primer kaže v tem, da so socialistična glasila z naklonjenostjo spremljala razvoj Ljudske fronte v Franciji in odobraval povezovanje med komunisti in socialisti, močno obsojala Avstrijo, ki je v času Dollfusovega režima in graditve stanovske države zadušila socialdemokratsko vstajo 1934, ter moralno podpirala boj španskega ljudstva proti Francovim nacionalistom. Zlasti pa so obsojala vojaško intervencijo Mussolinijeve Italije in Hitlerjeve Nemčije, še posebej bombni napad na Guernico, ter pisala v podporo obtožujoči Picassovi upodobitvi.⁶ V akcijsko naravnanim programu Zveze delovnega ljudstva poleti 1935 so med drugim navedli boj proti fašizmu in podpiranje politične mednarodne razorožitve, kolektivne zaščite miru in priznanje Sovjetske zveze.⁷ Bralce je socialistični tisk seznanjal s protijudovskimi ukrepi in preganjanjem Judov, s položajem delavstva v nacistični Nemčiji, pa tudi s

prirejanjem raznih predavanj, na katerih so poslušalce obveščali o razmerah v Evropi in o vzrokih druge svetovne vojne.⁸ V okviru ljudskofrontne politike, ki se je pri nas uveljavljala v smislu popravka linije Kominterne, in ob dejstvu, da je bila v Jugoslaviji komunistična partija v ilegali, se je uresničevala bolj v povezovanju demokratičnih sil v bazi. Kot primer tega navajamo leto 1936, ko je slovensko javnost zaposlovala priprava na svetovni mladinski kongres v Ženevi 1936. Partija in Zveza komunistične mladine Jugoslavije (ZKMJ) sta prek svojih listov seznanjali javnost z bistvom fašistično-nacistične agresije. Klub neodvisnih akademikov Mladi Triglav je v razglasu »Tovariši in tovarišice« 22. oktobra 1935 zapisal: »Gledajoč prav v fašizmih naših sosedov sijajni zgled vseh fašizmov, ki jemljejo besedo, demokratične pravice in tirjajo ljudske množice v bedo in vojno – nam ta zavest nalaga dolžnost odločne borbe proti vsakemu fašizmu doma in drugod. Ker se pa tudi dobro zavedamo posebnega geografskega položaja slovenskega naroda, se tudi dobro zavedamo, kaj nam more prineseti vojna. Smrt slovenskega naroda, popolno obubožanje najširših ljudskih slojev. Zato prav tako odločno kot proti fašizmu vstajamo tudi proti vojni ... Zato bo naš odgovor na fašizem borba za demokracijo ...«⁹ Ob tem naj omenimo poslanstvo *Mladih potov* oziroma mladopotaško gibanje. Ustanavljali so mirovne odbore in prirejali mirovna zborovanja z geslom »Kruh, mir in svobodo«; na mladinski mirovni konferenci v Mariboru 22. avgusta 1936 so na primer vzklikali: »Hočemo skupnost živih, nočemo skupnosti mrtvih.«¹⁰ Gibanje, ki je zajelo različne levo usmerjene organizacije, je napadal tisk katoliške desnice kot tudi liberalno-unitarni tisk. Pisali so, da je z gibanjem čutiti povečano nevarnost komunizma, sam mirovni kongres v Ženevi pa so hoteli diskreditirati, kot da je zgolj ljudskofrontna propaganda, in to v rokah Kominterne in boljševizma.¹¹

Španska državljanska vojna je v slovensko javnost prinesla nove poglede in izkušnje, kaj je fašizem. Poleg tega, da so tedaj kronistično spremljali dogodke tako na strani republikancev kot na strani Francovih nacionalistov, se je poglobilo spoznanje, kaj pomeni fašizem v vojnem spopadu, še posebej ob vojaški intervenciji Mussolinijeve Italije in Hitlerjeve Nemčije. Ob številnih razlagah vzrokov nastanka državljanske vojne in dogajanj v Španiji se je razplamtela dolgotrajna in ostra razprava med zagovorniki politike španske republike in desničarsko usmerjeno javnostjo, naklonjeno Francovim nacionalistom, kar je močno odmevalo v slovenskem tisku. Tudi znotraj katoliškega tabora je prišlo do ostrih razprav in premikov, če pomislimo na primer na Kocbekovo »Premišljevanje o Španiji«, objavljeno v reviji *Dom in svet*, in na njegovo pisanje o Guernici – kdo jo je v resnici napadel, kar je razkril z objavo

dokumentov v reviji *Dejanje*.¹² Nacistično bombardiranje nezaščitenega baskovskega mesta Guernica, ki jo je desni katoliški tisk pripisal »rdečkarjem«, so demokratične sile v protifašistični drži obsojale kot barbarsko početje nad civilnim prebivalstvom. Prav Guernica je postala nekakšen pojem za grozote nad civilnim prebivalstvom in ob tem se je vsak posameznik moral opredeliti.

Socialistična *Delavska politika*, ki je ves čas z naklonjenostjo spremljala uspehe »vladnih čet«,¹³ je moralno podprla prvomajski oklic Socialistične delavske internacionale, ki je bil naperjen proti fašizmu, nacizmu. Komentar k oklicu so zaključili takole: »Pravica mora zmagati v Španiji. Zmagati mora sodelovanje narodov v miru in idealni medsebojni demokraciji!«¹⁴ Omenimo naj še, da je leta 1939 socialistična Cankarjeva družba izdala knjigo Arthurja Koestlerja *Španski testament*. Ne gre prezreti propagande in akcij Rdeče pomoči, ki je organizirala zbiranje gmotnih sredstev za preživele španske (tudi slovenske) borce, internirane v Franciji. Prav ob primeru Španije, z zavračanjem klevet in profašistične propagande, so se tako kot v svetu tudi na Slovenskem soočale sile, ki so se odločale ali za demokracijo ali za fašizem.

Nasproti manj uspešnemu povezovanju in dogovarjanju z vodstvi nekaterih političnih skupin je Komunistična partija Slovenije v okviru svojega manifesta žela večji uspeh na terenu. Namreč, med ljudi je pronicala temeljna misel manifesta, da je slovenski narod med tistimi narodi, ki jih najbolj ogrožajo vojni hujskači, in je zaradi svojega geopolitičnega položaja v veliki nevarnosti: po prvi svetovni vojni je bil slovenski narod razkosan na štiri države, v drugi polovici tridesetih let pa grozi velika nevarnost nadaljnjega razkosanja matičnega dela jugoslovanske Slovenije, s čimer bi postal lahek plen fašistične raznarodovalne politike. S tega vidika je nujno, da se slovenski narod v matični Sloveniji združuje v skupnem programu in postane moralno izhodišče za samozavest Slovencev v Italiji in Avstriji. Slovenski narod se namreč ne bo odpovedal svoji zahtevi po »združeni, svobodni Sloveniji«.¹⁵

Na temelju tega programa in izkušenj primorskih Slovencev so se v protifašistično ljudskofrontno gibanje vključevali posamezniki in opozicijske skupine, ki so sprevideli nujnost narodne sloge, graditve skupnega programa in skupnih akcij narodnoobrambne narave. V legalnih partijskih glasilih *Ljudska pravica* (1934–1936), *Delavski obzornik* (1935–1936), *Glas delavca* (1937–1938), *Mladina* (1937), *Mlada pota* (1935–1936), *Slovenska mladina* (1938–1940), *Naši pogledi* (1937), *Slovenski poročevalec* (1938), *Tabor* (1938), *Glas delovne mladine* (1941), vendar tudi v drugih, Ljudski fronti naklonjenih glasilih, kot so *Neodvisnost* (1936–1937), *Gruda* (1936–1941), *Slovenska zemlja* (1935–1936; 1940), *Kmetska sloga* (1937), *Sodobnost*

(1933–1941), *Sobota* (1937–1938), *Sokolska volja* (1937–1941), so objavljeni članki in izjave, ki kažejo na ozaveščanje o položaju slovenskega naroda in nujnosti strnitve v narodnoobrambno delo. Pisci so v nekaterih glasilih opozarjali tudi na nevarnost pronacističnega Ljotičevega zbora in polemizirali z listom *Zbor* (1936–1938). Zlasti po nemški priključitvi Avstrije, ki je razgibala slovensko javnost, so se vrstile demonstracije in razni izrazi protestov komunistično in levo usmerjenih demokratičnih mladinskih skupin. Obenem pa so v vseh treh političnih taborih na novo ovrednotili učinek lastnih narodnoobrambnih organizacij in opredelili konkretnije naloge. V katoliškem taboru, v katerem so sicer zavračali ljudskofrontno gibanje, kar so utemeljevali s svojim protikomunizmom, so načelno zavračali tudi fašizem, nacizem. Pri obeh so odklanjali totalitarnost države, pretiran nacionalizem in pri nacionalsocializmu še posebej protikrščanski svetovni nazor o krvi, zemlji, rasi.¹⁶ V okviru širšega programa narodnoobrambnega odseka Prosvetne zveze se je s konkretnimi nalogami poživilo tudi delo v društvu Slovenska straža, ki je občasno izdajalo glasilo *Slovenska straža*, na Kočevskem pa *Kočevski Slovenec* (1938–1941). V Ljubljani in v nekaterih krajih so se ustanovljale podružnice, ki so sodelovale v skupnih akcijah. Poleg gmotne pomoči za socialno šibka okolja na severni meji in na Kočevskem ter boja proti hitlerjevski demagogiji¹⁷ so zlasti zasledovali in preprečevali tujerodcem (Nemcem, Avstrijcem) kupovanje slovenske zemlje v obmejnih krajih, na primer v Haložah, Slovenskih goricah.

V liberalno-unitarnem tisku desnega krila so dogajanja v fašistični Italiji in nacistični Nemčiji opisovali z vidika obrambe jugoslovanske nacionalne ideje in »jugoslovanskega naroda«. Niansirano, četudi dokaj objektivno, pa so pisali o španski državljanski vojni, vendar se niso navduševali za ljudskofrontno povezovanje, pač pa za koncentracijo nacionalnih sil v državi. Po nemški priključitvi Avstrije je nacionalna mladina propagirala krepitev jugoslovanske zavesti, narodnoobrambnega dela in zahtevala zvestobo Mali antanti in balkanskemu sporazumu. Prirejali so tečaje, na katerih so obravnavali vsa pomembnejša vprašanja narodne ogroženosti s strani fašizma, nacizma.¹⁸ Zlasti se je poživilo gibanje v Družbi sv. Cirila in Metoda, ki sicer ni bila sprejemljiva za povezovanje v smislu ljudskofrontne politike, vendar je tako kot Slovenska straža opravljala pomembno narodnoobrambno delo.¹⁹ Posebno za mladino so prirejali tečaje o nalogah narodnoobrambnega dela in v izčrpnih referatih so orisali položaj manjšin v sosednjih državah, problematiko slovenskih meja na severu in zahodu, narodnostne teorije in druga vprašanja.²⁰ Levo, demokratično krilo tega tabora, denimo sokolske krajevne or-

ganizacije ter Društva kmečkih fantov in deklet, je bilo sprejemljivejše za ljudskofrontno povezovanje. Tu bomo na primer navedli Zvezo kmetijskih fantov in deklet, ki je sredi maja 1938 objavila v *Grudi* resolucijo o nujnosti narodne sloge, ki naj bi presegla idejne in strankarske pregrade.²¹ Nič manj pomembne vloge, posebej pri spoznavanju italijanske raznarodovalne politike, niso imele emigrantske organizacije in društva ter dejavnost Manjšinskega inštituta v Ljubljani. Omenimo naj še vlogo Slovenskega društva in Slovenskega kluba. Prvi je aprila 1938, kmalu po nacistični zasedbi Avstrije, izdal brošuro Lojzeta Serajnika /Boga Grafenauerja/ *Anšlus in koroški Slovenci*. Ptujski komunisti (Jože Kogej in drugi; za Kočevsko je zbral podatke Dušan Bravničar) pa brošuro *Hitlerjevci v Sloveniji*, ki je izšla decembra 1937. V letu 1938 je Slovenski klub založil letake in razglednice, s katerimi je pozival Slovence k narodnoobrambni dejavnosti.²²

Pri tem ne smemo prezreti dejavnosti demokratičnih skupin in levičarjev (posebej članov KPS in ZKMLJ) v severnih obmejnih mestih, še zlasti od leta 1938, ki so pripravljali in vodili kulturne prireditve. V okviru narodnoobrambne misli so se te največkrat spremenile v protihitlerjanske akcije. Slednje so se odvijale tudi kot odpor proti nacističnim izpadom in kot preprečevanje praznovanja Hitlerjevega rojstnega dne. Zopet druge akcije so spremljale razne proteste. Pri vsem tem so imeli pomembno vlogo letaki z ostrimi protinacističnimi gesli.²³ Protinacistično razpoloženje Slovencev se je izražalo tudi v času priprav in ob sami obnovitvi Kulturbunda v Sloveniji oktobra 1939. Ne le sindikalne in levičarske organizacije, pač pa tudi »vsa slovenska javnost je odločno nasprotovala«²⁴ tej obnovitvi.

Najintenzivneje in v duhu ljudskofrontnega povezovanja je potekalo narodnoobrambno delo študentskih organizacij, katerih gonilna sila sta bila študentska levičarska mladina in Slovenski klub. Vrstili so se delovni tabori v obmejnih in socialno zaostalih krajih in predvsem s predavanji in z osebnimi razgovori so odvrčali ljudi od nacistične demagogije in naklonjenosti hitleizmu.²⁵

Skratka, spoznanje nevarnosti fašizma, nacizma, ki je grozila slovenskemu narodu predvsem kot raznarodovanje in se je že udejanjala pri slovenski narodni manjšini v Italiji in Avstriji oziroma v okviru Tretjega rajha, za povprečnega Slovenca ni bilo »terra incognita«, pač pa prav nasprotno: v ozračju prvih mesecev druge svetovne vojne, s premočjo nemške vojske na zahodni fronti, se je občutenje narodne ogroženosti še poglobilo.

Novo prelomnico pa je pomenila okupacija, ki je do skrajnosti zaostрила vprašanje obstoja slovenskega naroda. Takrat so se kmalu pokazale različne

oblike odpora in tudi bojna pripravljenost posameznikov proti okupatorju. Ustanovne in druge demokratične skupine, idejno in politično raznovrstne – nekatere med njimi so bile dejavne v ljudskofrontnem gibanju, so sprejele opcijo narodne revolucije in se vključevale v OF, ki je imela še nekaj časa politično pluralni značaj.

Opombe:

- 1 Več o tem Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Maribor 1968, str. 857, zlasti poglavji Nacistična raznarodovalna politika v Evropi 1938–1945, Nemške imperialistične pretenzije v Sloveniji in nacistična okupacija slovenske Štajerske in Gorenjske, še zlasti podpoglavja str. 62–131.
- 2 Več o tem Milica Kacin - Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, Koper 1990, str. 531.
- 3 Več o tem Tone Ferenc, nav. d., str. 97–131.
- 4 *Ženski list*, 1. avgust 1934, št. 8, »Svetovno žensko zborovanje proti vojni in fašizmu«.
- 5 *Ženski list*, 1. november 1934, št. 11, do 1. aprila 1935, št. 4.
- 6 *Vzajemna svoboda*, maj 1937, št. 5, »Slučaj Guernice«; prav tam, julij 1937, št. 6; prav tam, avgust 1937, št. 8.
- 7 *Ljudski glas*, 1. avgust 1935, št. 3.
- 8 *Ljudski glas*, 10. september 1939, št. 9.
- 9 France Filipič: Mladinsko mirovno gibanje v Sloveniji leta 1936, v: *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939*, Ljubljana 1981, str. 236 (citati); več o mirovnem gibanju in o pripravah na kongres v Ženevi str. 236–297.
- 10 Prav tam: Ivan Bratko: Mlada pota, v: *SKOJ 1919–1945: Prispevki k posameznim obdobjem*, Ljubljana 1980, str. 63.
- 11 *Jutro*, 19. avgust 1936, št. 190; prav tam, 25. avgust 1936, št. 195.
- 12 *Dejanje*. Revija za kulturo, gospodarstvo in politiko. Ljubljana 1938, št. 4, članek Edvarda Kocbeka: »Smrt in laž na Guernico«, v rubriki Dokumenti; prim. Tomaž Brejc: *Eseji o slikarstvu, politiki in vojni*, Ljubljana 1988, str. 26–33.
- 13 Prim. *Delavska politika*, 7. april 1937, št. 28; prav tam, 10. april 1937, št. 29; prav tam, 21. april 1937, št. 32; prav tam, 28. april 1937, št. 34, »Španija dalje krvavi za svobodo«, »Franco napada katoliške Baske«.
- 14 *Delavska politika*, 24. april 1937, št. 33, »V znamenju mednarodne solidarnosti«.
- 15 Manifest ustanovnega kongresa KPS, v: *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana 1977, str. 274–276.

- 16 Prim. *Mi mladi borci*, 8. april 1938, št. 30, str. 117, »Poganstvo totalitarizma«, in str. 119, »Borba za nemško mladino«; Jože Jeraj: *Korporacijski red in družabna reforma Jugoslavije*, Maribor 1941, str. 48.
- 17 Prim. *Kočevski Slovenec*, 25. september 1938, št. 5; prav tam, 15. september 1939, št. 26; prav tam, 5. november 1940, št. 31.
- 18 Prim. U-Č /Andrej Uršič/: *Nemški imperializem*, Ljubljana 1938, str. 4, 30–31; *Naša misel*, 23. marec 1938, št. 9; prav tam, 23. marec 1939, št. 7.
- 19 *Jutro*, 21. julij 1937, št. 296, »Narodnoobrambno delo na Kočevskem«; *Jutro* (ponedeljkovo), 16. avgust 1937, št. 33.
- 20 Prim. *Naši obmejni problemi: referati na omladinskem narodno-obrambnem tečaju Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani*, Ljubljana 1936.
- 21 *Gruda*, 1938, št. 6, str. 136.
- 22 Prim. Slavko Kremenšek: *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*, Ljubljana 1972, str. 317.
- 23 Prim. Dr. Milan Ževart: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, Ljubljana 1977, str. 51; o podobnih akcijah piše tudi Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966, str. 159–160.
- 24 Prav tam, str. 164–165.
- 25 Prim. Mirko Tušek: Udejstvovanje mladine pri narodnoobrambnih delovnih taborih, v: *Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem*, ur. Anka Vidovič - Miklavčič, Ljubljana 1982, str. 131–142; Alojz Krivograd: *Narodnoobrambni delovni tabori (1938–1940)*, v: *Zbornik Koroške*, ur. Vladimir Klemenčič, Ljubljana 1959, str. 31–36.

TONE FERENC **NEMŠKE IMPERIALISTIČNE ZAHTEVE DO SLOVENSKEGA OZEMLJA**

Med dvema svetovnima vojnama so nemški publicisti in t. i. znanstveniki postavljali zahteve po spremembi severne meje Kraljevine Jugoslavije. Večino teh zahtev je prikazal dr. Dušan Biber v svoji knjigi *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Ugotovil je, da so se te zahteve, podkrepljene z vindišarsko teorijo, pojavljale vselej, ko je bilo aktualno vprašanje anšlusa, tj. priključitve Republike Avstrije k nemškemu Tretjemu rajhu. Šlo je predvsem za severni del slovenske Štajerske do t. i. vitanjske črte, severno polovico Prekmurja, Mežiško dolino in t. i. jeseniški trikotnik; z nekaterimi zahtevami, sicer redkejšimi, so šli še naprej, do Trsta, ki ga je nekdanji nemški kancler Otto von Bismarck imel za konico nemškega meča. Med najbolj doslednimi pri tem je bil dr. Helmut Carstanjen, ki je leta 1939 postal direktor novoustanovljenega Südostdeutsches Instituta v Gradcu (dalje SODI) in med okupacijo glavni usmerjevalec raznarodovanja v Spodnji Štajerski. Te zahteve so razkrinkovali nekateri slovenski izobraženci, med njimi zlasti dr. Fran Zwitter in dr. Bogo Grafenauer.

V svoji knjigi *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945* sem prikazal štiri uradne spomenice s predlogi ali zahtevami po spremembi omenjene državne meje. Pa mi je neki nemški pisec nasprotoval, češ da takšne zahteve niso imele nobenih zagovornikov v nemškem rajhu. Pri pregledovanju gradiva v Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu sem našel še nekaj podobnih spomenic in jih objavil v zborniku *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 - Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945*. Posebej sem jih obravnaval še v svoji razpravi *Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940*. Spomenice o spremembi severne meje Jugoslavije sta poleti 1940 sestavila direktor SODI v Gradcu dr. Carstanjen in

vodja pokrajinskega obmejnega urada NSDAP (Gaugrenzlandamt der NSDAP) v Celovcu Alois Maier - Kaibitsch.

Kaže, da je namig ali zahteva za pisanje spomenic prišla iz nemškega zunanjega ministrstva v Berlinu v začetku julija 1940. Po nemški zasedbi zahodnoevropskih držav, od Francije do Norveške, spomladi 1940 je Adolf Hitler ponudil Veliki Britaniji, ki je ostala še edina od nasprotnikov, mir, da bi nato lahko svoj vojni stroj usmeril proti Sovjetski zvezi. Velika Britanija naj bi Nemčiji priznala pravico gospostva na evropski celini, Nemčija pa Veliki Britaniji pravico do imperija, ki bi si ga lahko še povečala s francoskimi kolonijami. Če bi Velika Britanija sprejela to ponudbo, bi Nemčija začela tudi s preureditvijo Evrope, še posebej jugovzhodne, ki je za vojskujočo se Nemčijo pomenila zelo pomembno surovinsko bazo. Ker je bil v dogovorih s Kraljevino Italijo zahodni del jugovzhodne Evrope, tudi Jugoslavija, italijansko vplivno območje, je morala Nemčija tedaj natančneje opredeliti svoje ozemelske zahteve v Sloveniji. Morda so se tudi o tem 7. julija 1940 v Berlinu dogovarjali Hitler in oba zunanja ministra: nemški Joachim von Ribbentrop in italijanski, grof Galeazzo Ciano. Spomenice so v Gradcu in Celovcu namreč začeli sestavljati takoj po tem sestanku.

Spomenica iz Gradca navaja možno razmejitev po treh črtah, in to po že omenjeni vitanjski črti (razvodnica med Dravo in Savo) ali t. i. laški črti (po kraju Laško), ki vključuje Celjsko kotlino in severni del Kozjanskega, ter t. i. savski črti, tj. po reki Savi, kar pomeni zajetje cele slovenske Štajerske. Druga, nedatirana spomenica sega že globlje na upravopolitično področje in navaja nekatere ukrepe, na primer izgon prebivalstva. Verjetno je imel to spomenico pred očmi nekdanji sodelavec SODI dr. Manfred Straka, ki je v svoji povojni knjigi *Untersteiermark Unvergessene Heimat* (Spodnja Štajerska, nepozabna domovina) na strani 110 zapisal: »Izdelani so bili trije predlogi, od katerih je prvi predvideval vrnitev jezikovno mešanega ozemlja z Mariborom in Ptujem do črte greben Pohorje-Drava, drugi, ki je postavljajl južno mejo na vitanjsko črto-Haloze, medtem ko je tretji vključeval v rajh tudi Savinjsko dolino s Celjem in postavljajl mejo na savsko in bohorsko črto na razvodnici med Savinjo in Savo. Same doline Save, stare štajerske južne meje, si nismo upali zahtevati.« V dopolnitvenih pripombah k že omenjeni Carstanjenovi spomenici so za mejo na Savi res postavili tri pogoje: da bi tudi Nemčija dobila Dolenjsko, da bi Hrvaška postala nemško interesno območje in da bi postala nemška tudi železnica Ljubljana-Zagreb.

Iz Celovca poznamo več spomenic z raznimi predlogi ali zahtevami, od katerih sta dve ustrezali že znani zahtevi po Mežiški dolini in t. i. jesenškem

trikotniku, ki pa so ga tokrat zelo natančno omejili na priloženem zemljevidu in vanj vključili ves radovljiški okraj. V spomenici o Mežiški dolini kot odtrganem delu Koroške je lažen podatek, da v njej prebivajo večinoma Nemci. Po političnem in rasnem pregledu in ocenitvi njenega prebivalstva od 17. aprila do 3. maja 1941 so tam ob 17.449 Slovincih odkrili le 1923 Nemcev. Nova pa je zahteva po vključitvi treh slovenskih obmejnih političnih okrajev na Gorenjskem – radovljiškega (ki je bil že tako in tako v t. i. jeseniškem trikotniku), kranjskega in kamniškega – ter opredelitev Gorenjske za nemška kulturna tla (deutscher Kulturboden). Posebej zanimiv je osnutek obsežne, žal nedatirane spomenice, ki ima tudi svoj precej dodelan zemljepisni del z dokazovanjem, kako Karavanke ne pomenijo velike ovire (nasprotno kot so trdili v letu 1919), in precej nedodelan del o gorenjskem gospodarstvu. Predvideva, da bi h Koroški priključili Mežiško, Mislinjsko in celó Savinjsko dolino, večino Kranjske, razen tistega dela, ki je v Julijski krajini, in Krškega polja, ki naj spada pod Štajersko. Kot vidimo, so prevladovali pragmatični zemljepisni pogledi. Tako bi naj Štajerska pridobila okoli 5.300 kvadratnih kilometrov (od tega 770 kvadratnih kilometrov od Kranjske) in bi nato merila okoli 24.000 kvadratnih kilometrov, Koroška pa bi naj pridobila 9.450 kvadratnih kilometrov (od tega 430 kvadratnih kilometrov od nekdanje Koroške in 1.370 kvadratnih kilometrov od slovenske Štajerske) in bi merila skupaj 20.500 kvadratnih kilometrov. Ali drugače: Štajerska bi pridobila okoli 450.000 oseb (od tega okoli 50.000 s Krškega polja) in bi imela skupaj okoli 1.550.000 prebivalcev, Koroška pa bi pridobila okoli 430.000 oseb in bi jih potem imela skupaj okoli 880.000. Po mnenju izdelovalca osnutka spomenice bi bilo kljub veliki vključitvi Slovencev razmerje med njimi in Nemci še znosno, »in sicer glede na politično moč rajha, naloge nove državne meje in most, ki bi ga prek jedra slovenstva zgradili od Nemcem prijaznih koroških »Vindišarjev« na severu do velikega nemškega jezikovnega otoka Kočevske na jugu. Vključitev Slovencev v dve pokrajini bi lahko upoštevali kot pomemben narodnopolitični ukrep.« Kaj je v nacističnem izrazoslovju pomenil »narodnopolitični ukrep«, pa vemo iz virov in prakse nemške nacistične okupacije v letih 1941–1945.

Vrhovni urad nemškega rajha, kamor so pošiljali spomenice iz Gradca in Celovca, je bilo nemško zunanje ministrstvo in tam so jih večino obravnavali v navzočnosti zunanjega ministra Ribbentropa 9. avgusta 1940. Tiste, ki so prispele kasneje, pa šele okoli 8. septembra 1940. Z njimi so se seznanili tudi nekateri drugi vrhovni uradi nemškega rajha, vsaj za eno spomenico pa je znano, da so jo izročili tudi Hitlerju. Ker Velika Britanija ni šla Hitlerju na

limanice, so spomenice spravili v t. i. mirovno mapo. V njej naj bi pričakale za sile Osi zmagoviti konec vojne in na povojno nacistično delitev sveta.

Nemški rajh nekaj časa še ni imel priložnosti, da bi začel uresničevati zahteve po priključitvi območij, navedenih v spomenicah. Ko pa se mu je aprila 1941 ponudila ta priložnost, je moral Hitler pri razkosanju in delitvi slovenskega ozemlja bolj kot poleti 1940 upoštevati imperialistične težnje sosednjih držav, Italije in Madžarske.

Literatura:

- Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana 1966.
- Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968.
- *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 - Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945*, Maribor 1980.
- Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940, *Zgodovinski časopis*, XXIX/1975, št. 3-4, str. 219-246.

NEVENKA TROHA

IMPERIALISTIČNE ZAHTEVE ITALIJE DO JUGOSLAVIJE

Jadran, Podonavje in celoten balkanski prostor so bili vse od združitve Italije njen interesni prostor. Pri širjenju svojega vpliva na jugovzhod je Italija spretno uporabljala in izrabljala težnje po t. i. odrešitvi (*redenzione*) sorojakov, ki so živeli v obmejnih področjih Avstro-Ogrske, na t. i. neodrešenih ozemljih (*terre irredente*) na Tridentinskem, Tržaškem, Goriškem, v Istri in Dalmaciji.¹ Antantne sile so tudi z obljubo priključitve obširnih slovenskih in hrvaških območij kupile prehod Italije v svoj tabor.² Pogajanja z Italijo je britanski premier sir Herbert H. Asquit v pismu prijateljici opisal takole: »Kabinet (...) se je moral posvetiti razpravi, kako kupiti po najnižji ceni takojšnjo intervencijo tiste požrešne, jeguljaste in zvite sile, ki se imenuje Italija. Na veliko zeva z usti, mi pa ji ne smemo dovoliti, da bi Srbom blokirala izhod na morje.«³

Ob koncu velike vojne je zmagovita Italija nasprotovala jugoslovanski združitvi, saj je hotela oslABLJENO Avstro-Ogrsko, zmanjšano za ozemlje, ki bi ga le-ta odstopila zmagovalcem, veliko Srbijo, ki bi se razširila na jug, kjer naj bi bilo njeno interesno območje, in ne na zahod, torej bi bila brez Slovencev in Hrvatov, ter samostojno Črno goro. V Podonavju in na Balkanu bi tako obstajala vrsta majhnih držav, ki bi jih zlahka nadzorovala. Kot piše Milica Kacin - Wohinz, je bilo zato za Italijo pravo zlo, ko je 29. oktobra 1918 nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, samostojna državna skupnost tistih južnih Slovanov, ki so bili do leta 1918 vpeti v državni okvir Avstro-Ogrske, ki si je lastila pravico do vsega s Slovenci in Hrvati poseljenega ozemlja. V skladu z določili premirja med avstro-ogrsko in antantno vojsko 3. novembra 1918 je italijanska vojska postopoma zasedla ozemlje do demarkacijske črte, ki je ponekod segla prek sicer ne povsem opredeljene črte Londonskega pakta. Akcijo vrhovnega oblastnega organa v Državi SHS, Narodnega vijeća, in slovenskih primorskih politikov, da bi ozemlje Julijske krajine zasedle tudi druge zavez-

niške sile, je Italija zavrnila. Odklanjala je tudi mednarodno priznanje najprej Države SHS in nato Kraljevine SHS, ustanovitev katere 1. decembra 1918 je izkoristila tudi za prodor čez demarkacijsko črto, ki pa je bil ustavljen.⁴

Meje nove države naj bi določili šele na mirovni konferenci, ki se je začela 18. januarja 1919 v Parizu. Glavne odločitve je sprejemal svet četverice, v katerem je bil tudi predsednik italijanske vlade Leoluca Orlando. Italija je na konferenci vztrajno zahtevala ne le izpolnitev Londonskega pakta, ampak mejo na razvodju med Jadranskim in Črnim morjem ter Reko. Hkrati je na vse načine ovirala Kraljevino SHS, saj je nastopila v korist Madžarske v Bački, Banatu in Baranji, Romunije v Banatu, Bolgarije na vzhodni meji Srbije ter Avstrije v Mariboru in na Koroškem, kjer je maja 1919 celo aktivno posegla v vojaške spopade in se nato močno zavzela, da bi bili izidi plebiscita na Koroškem ugodni za Avstrijo.⁵

Italijanskim zahtevam je nasprotoval zlasti predsednik ZDA Woodrow Wilson (ZDA niso bile podpisnice Londonskega pakta), ki je temelje prihodnjega sveta videl v meščanski demokraciji in samoodločbi narodov. Glede razmejitve med Italijo in Kraljevino SHS je 14. aprila 1919 predlagal črto, ki je bila kompromis med zahtevami Italije in etnično mejo. Italija je predlog odklonila. Na mirovnih pogajanjih po drugi svetovni vojni pa je, a tedaj kot poraženka, predlagala za novo mejo z Jugoslavijo prav Wilsonovo črto z nekaterimi popravki.

Kot sredstvo notranje destabilizacije novega nezaželenega sosedu na Balkanu, ki je obvladoval velik del vzhodne obale Jadrana, je italijanska vlada le nekaj dni po ustanovitvi Kraljevine SHS, med 3. in 9. decembrom 1918, potrdila načrt, imenovan po načelniku vrhovnega poveljstva kraljeve vojske Pietru Badogliu, kateremu je poverila njegovo izdelavo. Načrt je slonel na oceni, da je jugoslovanska ideja le stvar izobraženstva in meščanstva, medtem ko naj bi bili kmetje in boljševisko usmerjeni delavci protijugoslovanski. Predvidel je okrog dvesto tajnih agentov, ki bi delovali po vsej novo nastali državi in bi s krepitvijo separatističnih teženj spodnesli njene temelje. Neposreden rezultat akcij teh agentov je bila italijanska podtalna pomoč gverili v Črni gori in na Kosovu od poletja 1919 naprej. Teodoro Sala poudarja, da je načrt vseboval tudi izrazito rasistične prvine: Hrvati so v njem, na primer, označeni kot »primitiven in zelo barbarski narod (...) fanatičen in vdan oblasti«. Take prvine so vplivale na odnos italijanske okupacijske vojske do lokalnega prebivalstva na zasedenih območjih, načrtovana pa je bila tudi obsežna protijugoslovanska propaganda⁶ in izdelan načrt za spodbijanje jugoslovanske propagande v inozemstvu, zlasti v Franciji in Švici.⁷

Na pariški mirovni konferenci niso uspeli rešiti vprašanja italijansko-ju-goslovanske meje, zato so njegovo razrešitev prepustili obema državam. Neenakopravna pogajanja med Kraljevinama Italijo in SHS, v kateri je vodil-na Srbija videla svoje interesno območje na jugu, v Makedoniji in Solunu, in nikakor ne na severnem Jadranu,⁸ so se zaključila s podpisom pogodbe v Rapallu 12. novembra 1920. Za Slovence je bila nova meja še slabša kot meja, določena z Londonskim paktom, saj je segla do že omenjene razvodnice med Jadranskim in Črnim morjem, medtem ko italijanske zahteve v Dalmaciji niso bile povsem uresničene, Reka pa je postala samostojna država.

Italija je v Rapallu dobila kopensko mejo, ki je bila, kot je v za Italijo po-vsem spremenjenih okoliščinah po koncu druge svetovne vojne izjavil itali-janski pogajalec iz Rapalla Carlo Sforza, »bolj popolna kot pod rimskim impe-rijem«.⁹ Kljub temu je neodrešena Dalmacija¹⁰ (in do Rimske pogodbe mesto Reka) postala temelj, na katerem so gradili mit o pohabljeni zmagi (*vittoria mutilata*) in s tem zahtevo po reviziji versajskih pogodb.¹¹ Pohabljena zmaga, slavokomunizem in obmejni fašizem (*fascismo di confine*), ki ga poleg razna-rodovalnih ukrepov proti slovenski in hrvaški manjšini zaznamuje nasilje fašističnih skvader, ki so postavile temelje za militarizirano zaledje ob italijan-ski vzhodni meji, so združevalni element vseh italijanskih desničarskih sil, tako liberalne desnice kot nacionalistov in fašistov. Ni naključno, da so imeli lokalni veljaki iz Julijske krajine, kot sta bila Francesco Giunta in Fulvio Su-vich, velik vpliv tudi na samega Mussolinija in na njegovo politiko napadalne-ga iredentizma, zlasti na Jadranu.¹² Ugledni zgodovinar Elio Apih imenuje fašistično politiko do slovenske in hrvaške manjšine kulturni genocid.¹³

Imperialistične težnje fašistične Italije so se krepile tudi z mitom o novem Rimu, o Veliki sili, kakršna naj bi sicer kot zadnja postala Italija. A kot smo videli, take težnje niso bile le rezultat fašizma, pač pa je na takšno njegovo politiko, tudi na radikalne zahteve po reviziji določil mirovnih pogodb, po-membno vplivala ekspanzionistična politika povojnih italijanskih demokra-tičnih vlad. Kot ocenjuje Janko Pleterski, najdemo dve značilni potezi rimske politike do Jugoslavije med obema vojnoma: brezobzirno politiko izsiljevanja in spletkarjenje z nerešenim nacionalnim vprašanjem v Jugoslaviji že v trenutku rojstva Rapalske pogodbe.¹⁴ Pomembno vlogo je odigrala tudi t. i. ka-drovska kontinuiteta v diplomaciji in vojski.¹⁵

V dobrih dvajsetih letih svojega obstoja je fašistična italijanska vlada naj-bolj razširila svojo ekspanzijo prav na Podonavje in Balkan z njegovimi rudni-mi bogastvi. Pri tem se je soočala z interesi Francije in tudi Velike Britanije, od Hitlerjevega prihoda na oblast pa zlasti z Nemčijo. Na Balkanu je bila glavna

ovira jugoslovanska država, zato jo je Mussolini skušal obkrožiti, mednarodno osamiti in jo s separatističnimi gibanji notranje destabilizirati, razstaviti in na koncu uničiti z neposredno vojaško akcijo. Carlo Sforza ocenjuje, da je bila za fašistični režim Rapalska pogodba »dober položaj za čas premirja in čakanja, s katerega bo treba stopiti naprej, kakor hitro se bo pokazala možnost zadaviti Jugoslavijo«. ¹⁶

Po prevzemu vlade 28. oktobra 1922 je Mussolini, ki je svojo oblast moral še utrditi, sprva ostajal v navidez dobrih odnosih s svojo vzhodno sosedo, a je obenem zaostрил politiko izsiljevanja do nje. Italija je s Kraljevino SHS podpisala konvencije v Santa Margheritti 23. oktobra 1923, sklenila t. i. Jadranski pakt, s katerim se je Italiji, kot je ocenjeval Mussolini ob njegovi ratifikaciji v parlamentu 21. februarja 1924, odprla pot na vzhod, ¹⁷ in 20. julija 1925 v Nettunu sklenila 32 gospodarsko-političnih dogovorov in sporazumov. ¹⁸ Ti sporazumi so sprožili silovit odpor v jugoslovanski javnosti zaradi brutalne raznorovalne politike fašističnega režima do slovenske in hrvaške manjšine.

Nettunske konvencije so označevale zaključek obdobja dogovarjanja. Odtlej so fašistične oblasti prešle v radikalni revizionizem določil mirovnih pogodb in obenem sprožile nov val teroriziranja slovenske in hrvaške manjšine, ki je dosegel višek s smrtnimi obsodbami Posebnega sodišča za zaščito države 16. oktobra 1929 in 5. septembra 1930. ¹⁹

Nadaljevala se je politika obkoljevanja Jugoslavije. Najbolj občutljiva točka jugoslovansko-italijanskih odnosov, Albanija, ki so jo jugoslovanski vladni in vojaški krogi razumeli kot mostišče italijanskega prodora proti Makedoniji in Solunu, je s sklenitvijo zavezniške in jamstvene pogodbe 27. novembra 1926 ter novega zavezniškega sporazuma 22. novembra 1927 postala prikrit italijanski protektorat. Šestega aprila 1939, potem ko je Nemčija po priključitvi Avstrije že bila na Brennerju in Karavankah, je Italija, ki je obenem podpisala separatistične teroristične skupine na Kosovu, vojaško zasedla Albanijo. ²⁰ Septembra 1926 je Italija sklenila pogodbo z Romunijo, s tajno klavzulo o vojaški pomoči v primeru sovjetske ali madžarske agresije. Podpirala je tudi težnje Bolgarije, s katero je sklenila personalno zvezo, Grčije glede Makedonije in Turčije glede jugoslovanskih muslimanov, Madžarsko v njenih zahtevah po reviziji Trianonske pogodbe ter avstrijske klerofašiste, ki so nato vzpostavili režim, podoben italijanskemu. ²¹

Kot piše Janko Pleterski, se je Mussolini v pritisku na Jugoslavijo posluževal zlasti treh sredstev: preganjal je Slovence in Hrvate v Julijski krajini, razvnel je imperialistične zahteve po Dalmaciji in gojil ustaško emigracijo. ²² Visok funkcionar italijanskega zunanjega ministrstva Dino Grandi je izjavil:

»Jadran ni več zadosten, da pred slovanskimi plemeni obranimo našo neodvisnost. Potrebno je onstran Jadrana in na obalah Jadrana vzpostaviti verigo držav (vse od Otrantskih vrat do Snežnika), ki jim bo ukazovala Italija. Naredili smo Albanijo, sedaj moramo Hrvaško.«²³ Za Jugoslavijo je bila zato najbolj usodna prav podpora, ki jo je italijanska vlada dajala hrvaškim separatistom, zlasti ustaškemu gibanju. Ante Pavelić je dobil zavetje v Italiji takoj, ko je 1. septembra 1929 izročil Društvu narodov memorandum, v katerem je napovedal brezobziren ilegalen boj za odcepitev od Srbije in za ustanovitev neodvisne hrvaške države.²⁴ Dovolili so mu tudi organiziranje vojaških enot, taborišča katerih so bila po vsej Italiji (leta 1935 je bilo v največjem, na Liparih, 477 ustašev), in delovanje, ki je končno privedlo do ustanovitve Nezavisne države Hrvatske. S samostojno Hrvaško, toda z italijanskim kraljem in podrejeno Italiji, bi Jadran dokončno postal notranje italijansko morje. Med odmevnejše ustaške akcije sodijo t. i. liška vstaja sredi septembra 1932, načrt ustaškega upora v Jugoslaviji 1933 in uspeli atentat na kralja Aleksandra oktobra 1934.²⁵

V tridesetih letih je Italija v sicer vse bolj prijateljski nacistični Nemčiji dobila premočnega konkurenta tudi na Balkanu in v Podonavju. Mussolini je skušal zajezi nemški prodor z Rimskimi protokoli, sklenjenimi 17. marca 1934, s trojnim sporazumom s takrat profašističnima državama, Dollfussovo Avstrijo in Gombosovo Madžarsko. Po ocenah nemških analitikov je bil cilj sporazuma tudi razbitje Jugoslavije, pri čemer bi večji del Slovenije priključili Italiji, Madžarska pa bi dobila Hrvaško.²⁶ Za razliko od Mussolinija je Hitler pri svojem prodiranju na jugovzhod videl najboljši način v zbliževanju z Jugoslavijo kot celoto in ne v njenem razbitju. O kakršnemkoli italijanskem vplivu na Avstrijo po njeni priključitvi k Nemčiji seveda ne moremo več govoriti.

Po uspehu v Etiopiji je Mussolini v govoru v Milanu 1. novembra 1936 najavil tesno sodelovanje z nacionalsocialistično Nemčijo²⁷ in – tudi po Hitlerjevem nasvetu – izboljšanje odnosov z Jugoslavijo. Sodelovanje med Jugoslavijo in Italijo je bilo tudi med zunanjepolitičnimi cilji jugoslovanskega regenta kneza Pavla, a šele po zbližanju z Nemčijo, ki bi bilo tudi ščit pred nevarno italijansko sosedo.²⁸ Petindvajsetega marca 1937 je bil nato podpisan sporazum Ciano-Stojadinović, ki naj bi veljal pet let in s katerim sta se Italija in Jugoslavija med drugim zavezali, da bosta spoštovali skupne meje, da bosta vse spore reševali z miroljubnimi sredstvi in da na svojem ozemlju ne bosta podpirali aktivnosti, ki bi bile uperjene proti teritorialni integriteti in obstoječemu redu druge. Pod pritiskom javnega mnenja je Stojadinović odprl tudi vprašanje jugoslovanskih manjšin in dobil nekaj malega koncesij. Kot piše

Milica Kacin - Wohinz, je Italija v času pogajanj v odnosu do manjšine zavzela taktiko izsiljevanja po načelu nekaj vzeti, da bo nazaj podarjeno.²⁹

Kljub sklenitvi sporazuma se Italija ni odpovedala svojim nadaljnjim težnjam na Balkanu. Italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano je tako 26. maja 1939, po zasedbi Albanije, zapisal v svoj dnevnik: »Likvidirati dokončno Jugoslavijo in k Italiji priključiti Hrvaško.«³⁰ Tudi odlog začetka vojne na leto 1942, ki ga je Mussolini predlagal Hitlerju takoj po podpisu vojaške pogodbe, t. i. »jeklenega pakta« 22. maja 1939, s katerim je Italija dokončno povezala svojo usodo z Nemčijo, ni pomenil njenega odklanjanja, ampak le način, kako naj se vodi. Že v prvi fazi vojne je predvidel zasedbo Podonavja in Balkana, ki naj bi ga izkoristili za nabavo potrebščin. A Nemčija ni bila pripravljena na čakanje.³¹

Med t. i. neudeležnostjo v vojni so zahodne sile, podobno kot se je to zgodilo leta 1915, skušale pridobiti Italijo in so ji zato priznavale prvenstveni interes na Balkanu in pravico do zasedbe Hrvaške ter prek Pavelića vzpostavitve italijanskega kraljestva. Položaj se je spremenil po italijanskem vstopu v vojno junija 1940, ki je sledil hitremu nemškemu prodoru na zahodu. Vendar je Italija po spodletelem napadu na Grčijo, ki se je začel 28. oktobra 1940, na dan obletnice pohoda na Rim, aprila 1941 lahko zasedla le tiste dele Jugoslavije, ki jih je bil pripravljen odstopiti močan nemški partner.³²

Kot smo videli, je bil glavni tok italijanske ekspanzionistične politike usmerjen na obale Jadrana in od tam v notranjost. Pri tem so kot pomembna karta v igri nastopali separatistični hrvaški krogi, medtem ko se o usodi Slovencev in Slovenije skoraj ni govorilo, v stikih med Jugoslavijo in Italijo tudi skoraj nič o položaju slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Zlasti od razmerja sil med močnimi sosedi je bilo odvisno, kateri deli slovenskega ozemlja bodo pripadli nemu ali drugemu, medtem ko jih je še najmanj zanimala usoda slovenskega naroda.³³

Opombe:

- 1 Milica Kacin - Wohinz: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, Založba Obzorja, Maribor 1972 (dalje Kacin - Wohinz, *Primorski Slovenci*), str. 13–15.
- 2 Velika Britanija, Francija in Rusija so 26. aprila 1915 podpisale tajni, t. i. Londonski pakt z Italijo, s katerim so ji za njen vstop v vojno na strani antantnih sil obljubile tridentinsko ozemlje z južno Tirolsko, Goriško, Gradiško, Trst, Istro, del Notranjske, osrednji del Dalmacije in otoke. 23. maja istega leta je Italija napovedala vojno

- Avstro-Ogrski in mesec kasneje sprožila prvo soško ofenzivo. Simona Colarizi: *Storia del Novecento italiano. Cent'anni di entusiasmo, di paure, di speranza*, BUR, Milano 2000 (dalje Colarizi, *Storia del Novecento*), str. 69.
- 3 Prevod povzemam po Milica Kacin - Wohinz: Badoglio Sonninu. Italijanski načrt za protijugoslovansko akcijo decembra 1918, v: *Mikužev zbornik*, Historia 4, Ljubljana 1999 (dalje Kacin - Wohinz, *Mikužev zbornik*), str. 22.
 - 4 Kacin - Wohinz, *Mikužev zbornik*, str. 21, 22; ista, *Primorski Slovenci*, str. 69–72.
 - 5 Enzo Collotti con la collaborazione di Nicola Labranca e Teodoro Sala: *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922–1939*, Storia dell'Italia nel secolo ventesimo, La Nuova Italia, Milano 2000 (dalje Collotti, Sala, *Fascismo*), str. 221; Bogdan Krizman: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Školska knjiga, Zagreb 1975 (dalje Krizman, *Vanjska politika*), str. 13–21.
 - 6 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 220, 221; Kacin - Wohinz, *Mikužev zbornik*, str. 23. Po pisanju italijanskega publicista Uga Ojettija naj bi med rapalskimi pogajanji italijanski zunanji minister Carlo Sforza dejal svojemu jugoslovanskemu kolegu Anteju Trumbiću med drugim tudi: »Ali veste, koliko milijonov je naš vrhovni štab potrošil na Hrvaškem proti vaši enotnosti?« Glej Janko Pleterski: Med Mussolinijem in čaršijo, *Delo*, nad. 1–14, l. 38, št. 65–80, 19. marec–5. april 1996 (dalje Pleterski, *Delo*), št. 65, str. 6.
 - 7 Načrt je objavila Kacin - Wohinz, *Mikužev zbornik*, str. 23–26.
 - 8 Zunanji minister Momčilo Ninčić je npr. septembra 1923 v pogajanjih o usodi mesta Reka izjavil: »Srbija nima nobenega interesa za severnojadransko pristanišče, njej je v interesu izgradnja splitskega in kotorskega pristanišča, ona mora gledati proti Solunu.« Glej Pleterski, *Delo*, št. 67, str. 7.
 - 9 Pleterski, *Delo*, št. 65, str. 6.
 - 10 Italija si je Dalmacijo, v kateri je bila velika večina prebivalstva Hrvatov, lastila na osnovi teorije o posebnih pravicah t. i. zgodovinskih narodov. Na pristopnicah za člane fašistične univerzitetne organizacije je jeseni 1931 pisalo: »Od Bakra do Kotora trpi in čaka tisoče bratov. Italijani, ne pozabite tega! Ne pozabite nikoli, da je Dalmacija, čeprav italijanska, še vedno last Jugoslavije!« Glej Pleterski, *Delo*, št. 71, str. 6.
 - 11 Colarizi, *Storia del Novecento*, str. 94–100.
 - 12 Prvi je bil vodja tržaških fašistov, podpredsednik Zbornice in guverner Dalmacije, drugi pa podsekretar zunanjega ministrstva in ambasador v ZDA. Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 218, 219.
 - 13 Apih poudarja, da je fašizem hotel izvesti raznarodovanje v kratkem času, šlo mu je za uničenje slovanstva kot etnične in kulturne entitete in za t. i. narodnostno, etnično bonifikacijo (*bonifica nazionale*) obmejnega prostora. Elio Apih: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943)*, Laterza, Bari 1966 (dalje Apih, *Italia*), str. 271, 275. O položaju primorskih Slovencev po Rapallu glej med drugim Milica Kacin - Wohinz: *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, Lipa, Koper 1977; ista: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, Lipa, Koper 1990 (dalje Kacin - Wohinz, *Prvi antifašizem*).

- 14 Po izjavi italijanskega publicista Uga Ojettija je grof Sforza pred podpisom Rapalske pogodbe grozil jugoslovanskemu pogajalcu, zunanjemu ministru Anteju Trumbiću: »Če jugoslovanska delegacija ne pristane na italijanske zahteve in ne podpiše, potem je to znak, da se boji odpora doma in da ne verjame v trdnost svoje države. In to nas bo utrjevalo pri naši nalogi, ki si jo bomo jutri odkrito postavili: da vas razbijemo. (...) In v času šestih mesecev boste videli, kaj bomo znali napraviti.« Glej Pleterski, *Delo*, št. 65, str. 6.
- 15 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 217.
- 16 Pleterski, *Delo*, št. 69, str. 7.
- 17 Poleg pogodbe o »prijateljstvu in prisrčnem sodelovanju« sta Kraljevini SHS in Italija 27. januarja 1924 podpisali v Rimu sporazum, ki je dotlej svobodno državo Reko prisodil Italiji. Glej Krizman, *Vanjska politika*, str. 43; Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 54, 55. Vlada Kraljevine SHS si je poleg trgovinskih ugodnosti od pakta, ki ga je njena demokratična javnost sprejela zelo kritično, obetala, da bo hrvaško vprašanje izgubilo svoje mednarodno zaledje in da bo z njim lahko opravila sama. Glej Pleterski, *Delo*, št. 67, str. 7.
- 18 Nettunske konvencije so urejale vprašanja, ki so ostala nerešena po sprejemu rimskih dogovorov leta 1924. Ker so izrazito koristile Italiji in škodile Hrvatom (nikjer nista omenjeni slovenska in hrvaška manjšina v Julijski krajini), jih Narodna skupščina v Beogradu ni hotela potrditi polnopravno in jih je ratificirala šele avgusta 1928, po streljanju v parlamentu in odhodu hrvaških poslancev. Glej sestavek Milice Kacin - Wohinz Nettunske konvencije, v: *Enciklopedija Slovenije*, knj. 7 (Marin-Nor), Mladinska knjiga, Ljubljana 1993, str. 407.
- 19 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 222; Kacin - Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 255–258, 292–325; Apih, *Italia*, str. 312–316.
- 20 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 222–226, 402; Krizman, *Vanjska politika*, str. 50, 60, 101–103.
- 21 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 228–231; Krizman, *Vanjska politika*, str. 50.
- 22 Med drugim je Mussolini 4. novembra 1929 ustanovil bojovniško organizacijo dalmatinskih iredentistov, generalni tajnik katere je v njegovi navzočnosti izjavil, da je mir z Jugoslavijo možen edino, če dobi Italija svoje naravne meje, to je po grebenu Dinarskih planin nad Dalmacijo. Glej Pleterski, *Delo*, št. 71, str. 6; št. 70, str. 5.
- 23 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 232.
- 24 Pleterski, *Delo*, št. 71, str. 6.
- 25 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 232–234; Pleterski, *Delo*, št. 7, str. 6.
- 26 Pleterski, *Delo*, št. 73, str. 53; Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 241; Krizman, *Vanjska politika*, str. 81.
- 27 S podpisom številnih protokolov med Italijo in Nemčijo je 23. oktobra 1936 nastala t. i. Os Rim-Berlin.
- 28 Del zunanjepolitičnega programa kneza Pavla, ki je med letoma 1934 in 1941 usmerjal jugoslovansko zunanjo politiko, je bilo tudi obvarovanje integritete države in

premagovanje nasprotij s sosedi s pomočjo dvostranskih sporazumov. Glej Krizman, *Vanjska politika*, str. 84.

- 29 Milica Kacin - Wohinz: Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu ob rob, v: *Gestrinov zbornik*, uredila Darja Mihelič, Založba ZRC, Ljubljana 1999, str. 471–474; Pleterski, *Delo*, št. 78, str. 16.
- 30 Collotti, Sala, *Fascismo*, str. 444.
- 31 Krizman, *Vanjska politika*, str. 106; Pleterski, *Delo*, št. 79, str. 51.
- 32 Krizman, *Vanjska politika*, str. 109, 110.
- 33 O razmerah med primorskimi Slovenci tik pred vojno piše Milica Kacin - Wohinz: Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo, v: *Slovenski upor 1941*, uredili Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Janko Pleterski, SAZU, Ljubljana 1991, str. 21–35.

DUŠAN BIBER

NACIZEM IN NEMŠKA MANJŠINA V SLOVENIJI

»V nemški manjšini so v glavnem bivši Avstrijci, mnogi veleposestniki, industrijalci in trgovci pa tudi tovarniški delavci in kmetje, kakšnih 70.000 jih je, mnogo manj kot šteje nemška manjšina v Vojvodini. Nacionalna čustva so tu izredno močna, nacistična doktrina je dobila čvrsto oporišče. Celo krajevene organizacije Kulturbunda razširjajo nacistične ideje in sodelujejo z organizacijami obnoviteljskega gibanja. Obe organizaciji sta zelo aktivni in često izzivata oblasti, da ukrepajo represivno. Seme iredentističnega gibanja med manjšino glede na pasivnost krajevnega slovenskega prebivalstva predstavlja veliko nevarnost,« beremo v poročilu britanskega poslaništva v Beogradu za leto 1938.

Britanski konzul v Zagrebu Thomas C. Rapp je po nemški priključitvi Avstrije 1938 obiskal Slovenijo in med drugim zapisal: »Nacistično razporeditev v Sloveniji ni spontano, čeprav je znaten del prebivalstva nemške krvi; tako razporeditev marljivo propagirajo nacistični agenti, ki niti nimajo izgovora, da ravnanje z nemško manjšino ni pravično. To razporeditev bodo sedaj še okrepili karieristi, ki predvidevajo, da bo nemški vpliv kmalu postal prevladujoč, in takšni že rajši govorijo nemško kot pa slovensko.«

Konzul je svaril pred »tendenco, da se na Slovenijo gleda kot na nemško provinco, ki bo konec koncev padla v nemško košaro«. Poudaril je, da je med približno 400 podjetji v Sloveniji kar 120 takih, ki so v lasti avstrijsko-nemškega kapitala, vključno z največjimi koncerni. »Končni cilj je, kot kaže, popolna germanizacija in slišal sem, da dr. Seyss - Inquart Slovenijo že opisuje kot nemško deželo.« Britanski poslanik v Beogradu sir Ronald H. Campbell je nemško manjšino na južnem Štajerskem opisal kot »bolj nacistično in glasnejšo od manjšin v drugih delih države«.

Britanski diplomati so število 70.000 Nemcev v Sloveniji nekritično prevzeli iz velikonemške publicistike, ki je navajala razpon med 50.000 in 70.000.

Za razliko od avstrijskega štetja, kjer je bil kriterij »občevalni jezik«, so v letih 1921 in 1931 pri ljudskem štetju kot oznako narodnosti upoštevali »materin jezik«. Leta 1921 so v Sloveniji našeli 41.514 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, leta 1931 pa le še 28.998 – od teh 25.054 jugoslovanskih državljanov oziroma 3.944 tujcev. Kulturbund pa je v januarju 1941 našel 28.075 Nemcev v Dravski banovini. V Kočevskem okraju so leta 1931 našeli 8.819 oseb z nemškim maternim jezikom, od katerih je bilo 154 tujih državljanov.

Nemci v Sloveniji so imeli relativno najtrdnjejši in najpomembnejši položaj. Po podatkih nemške obveščevalne službe v začetku štiridesetih let je bilo 144 industrijskih podjetij v nemški lasti, 131 v slovenski. Po podatkih Manjšinskega inštituta iz leta 1938 so bili nemški državljani lastniki 29 tovarn, 18 veletrgovin, enega mlina, 11 parnih žag, dveh rudnikov, ene opekarne in ene vodne žage.

Nemci – jugoslovanski državljani so imeli v lasti naslednja pomembnejša podjetja: tekstilni tovarni v Trziču in Litiji, pivovarno Union v Ljubljani, tovarno cementa v Mojstrani, tovarno klobukov Universale v Domžalah, tovarno emajlirane posode Westen v Celju, tekstilno tovarno Hutter v Mariboru, Woschnaggovo tovarno usnja v Šoštanju, Abelovo steklaro v Hrastniku, Lavrichovo tovarno usnja v Konjicah in druge. V Kranjski industrijski družbi na Jesenicah in v Trboveljski premogokopni družbi so odločali in bili na vodilnih mestih Nemci, čeprav je bil v prvi družbi večinski kapital italijanski, v drugi pa francoski.

V nemških rokah je bil Mariborski kreditni zavod, Kreditni zavod v Ljubljani pa je bil tesno povezan s Credit-Anstalt na Dunaju. Močna opora nemštvu sta bili hranilnica in posojilnica v Kočevju ter Vorschuss Verein na Ptuj. Leta 1938 je 1016 nemških državljanov imelo v lasti 32.547 hektarjev zemlje in gozdov. Skoraj polovica vinogradov na Štajerskem je bila v nemški lasti, kar velja tudi za nepremičnine v Mariboru, Celju in na Ptuj. Prof. dr. Fran Zwitter je opozarjal, da so »Nemci, ki so v Jugoslaviji izgubili svoje politične pozicije, ostali pomembni zaradi svojega močnega kapitala in da je tuji fevdalni veleposesti koristilo vsako kompromisarstvo in zavlačevanje v vprašanju agrarne reforme«.

Nič čudnega torej, da je v tedniku *Borba* drugega februarja 1934 pisalo: »Najbolj žalostno pa je dejstvo, da naše tovarne na znotraj izgledajo, kot da bi bile kje v rajhu. Na vratih vseh uradnih prostorov se blešče tuji napisi. (...) Uradni jezik po naših tovarnah je pretežno nemški. Delavec in delavka, ki ne znata nemško, težko izhajata v svoji službi.«

Razen Nemcev v Bosni in Hercegovini so bili Nemci v Sloveniji številčno najneznatnejša nemška narodnostna manjšina v novi Državi SHS, zato pa

gospodarsko in socialno daleč najmočnejša, najbolje organizirana, z bogato kulturno in politično tradicijo, z močno poudarjeno narodno zavestjo. Germanizacija je še v Avstro-Ogrski zajela socialno odvisne in podrejene sloje ter postala politični program Nemcev na Štajerskem in vsenemštva nasploh.

Kočevski Nemci so se ob razpadu Avstro-Ogrske sprva zavzemali za priključitev k Avstriji. Za razliko od štajerskih Nemcev so bili konservativno in katoliško usmerjeni, od leta 1929 dalje združeni v Kočevski kmečki stranki (Gottscheer Bauernpartei). Kulturbund se je v Sloveniji razmahnil šele po letu 1931, ko so bila zvezna pravila odobrena za vso državo. Pred tem so se Nemci udeleževali v številnih nemških pevskih in gasilskih društvih, v čitalnicah in čitalniških krožkih. Nemška liga za Društvo narodov, ustanovljena na pobudo Nemcev v Sloveniji, je delovala le od leta 1928 do 1937. Mnogi Nemci so po letu 1933, ko je na oblast prišel Adolf Hitler, prestopili iz katoliške v evangeličansko cerkev.

Tako kot drugod po Jugoslaviji so nacistične ideje najprej širili predvsem nemški mladci. Dr. Helmut Carstanjen je že od leta 1928 v gradu Sv. Martin pri Gradcu vodil posebne tečaje za nemško mladino iz Jugoslavije, predvsem iz Slovenije. Še posebej aktivni so bili nemški visokošolci iz Maribora, ki so študirali na graški univerzi. Mladina je širila nacistične ideje, organizirala številne pollegalne in ilegalne nacistične tečaje, delovna taborišča po nemških vaseh, se zbirala v polvojaških organizacijah, podobnih SA- in SS-oddelkom v Nemčiji. Na pobudo Paula Clausa so v pohorskih gozdovih že jeseni 1934 potekali nacistični tečaji, katerih se je udeležilo 96 oseb.

Pomladi 1933 so se na hišah na Kočevskem že začeli pojavljati kljukasti križi, na Štajerskem značke s kljukastim križem, pozdravi »Heil Hitler«. Glasilo *Deutsche Zeitung* v Celju je Hitler v enem svojih prvih govorov po prevzemu oblasti posebej omenil z vsem priznanjem, prav tako tudi Nemce v Sloveniji. V *Slovenцу*, glasilu Slovenske ljudske stranke, so opozarjali, da je določena plast nemške in nemškutarske inteligence »vsa prepojena nacizma in dela zanj propagando v smislu predvojnega velenemštva«. Slovenski tisk je ostro kritiziral Kulturbund in nacistično vzgojo nemške mladine v Sloveniji.

Jugoslovanske oblasti so zlasti od leta 1935 dalje, po imenovanju dr. Antona Korošca za notranjega ministra v Stojadinovičevi vladi, prepovedale in razpustile vrsto krajevnih organizacij Kulturbunda v Sloveniji. Avstrijski državljani Walter Neunteufel, pooblaščenec Deutscher Schulverein Südmark, in državljani Volker Dick, predstavnik zveze Volksbund für das Deutschtum im Ausland (Ljudska zveza za nemštvo v tujini), sta bila v začetku leta 1936 aretirana in izgnana zaradi nacističnega delovanja, organizacije Kulturbunda

na Kočevskem pa razpuščene. Do pozne jeseni 1939 Kulturbund v Sloveniji ni več legalno obstajal.

Dr. Anton Korošec, minister notranjih zadev, je takoj po prevzemu svoje dolžnosti ukazal izgon cele vrste nemških državljanov, za katere se je ugotovilo, da delujejo med nemško manjšino in širijo nacistično gibanje. Nemški državljani, člani nacistične stranke, so z odobritvijo oblasti lahko slavili 30. januar, dan prihoda nacistov na oblast, šele leta 1939, ko je dr. Korošca zamenjal Milan Aćimović.

»Skoraj o vseh naših Nemcih pa moremo mirne duše reči, da o kaki lojalnosti do našega naroda, ki je nekaj drugega kot zgolj lojalnost do države, ne moremo in ne smemo govoriti,« se je že 4. novembra 1937 glasila pritožba v *Slovenцу*. Po okupaciji so v *Untersteirischer Kalender 1942* na straneh 55–56 zanosno pribili, »da nihče ni tako globoko in močno doživel nacionalsocializma kot volksdeutscherji. Komaj je kak volksdeutscher, ki ne bi postal najbolj fanatičen privrženec Hitlerja od trenutka dalje, ko je prvič zvedel za njegovo hotenje«. V ohranjenem gradivu dr. Tone Ferenc ni našel podatkov, da bi gestapo po okupaciji Jugoslavije obravnaval kakega Nemca, ki bi se med dvema svetovnima vojnama pregrešil zoper »nemštvo« v Sloveniji. Navedel pa je statistične podatke komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, da naj bi bilo med Nemci na slovenskem Štajerskem »le 278 odkritih nasprotnikov nacizma, 507 nevtralnih in le borih 32 udeležencev partizanskega ali narodnoosvobodilnega odpora«. Dr. Dušan Nećak pa brez navedbe virov trdi, da »nemškemu plemstvu ali delu industrijalcev ni mogoče očitati prežetosti z nacistično ideologijo«.

Vzpon in ekspanzija nacistične Nemčije sta za slovenske Nemce pomenila nedvomno najboljše jamstvo za uresničevanje starih teženj, kot je zgraditev nemškega mostu na Jadran. Že železni kancler Bismarck je dejal, da je Trst konica nemškega meča. Velikonemške zahteve so se izražale predvsem v nacistično usmerjenih revijah v Avstriji. Nacistični ideologi so poskušali razvijati deželni, regionalni patriotizem in so zanikali, da bi Slovenci sploh bili narod.

Med Nemci v Sloveniji je staro geslo »volkstreu – staatstreu« (zvest narodu – zvest državi) že leta 1933 zamenjalo novo, »furchtlos, wahr und treu« (neustrašen, resničen in zvest), po razpustitvi Kulturbunda pa ilegalno geslo »Ein Volk, ein Führer« (en narod, en vodja). Na Kočevskem so nacisti našli oporišče tudi v tradicionalnem krošnarstvu, oblasti pa so poostrele nadzor in leta 1937 praktično onemogočile njihov odhod v Nemčijo. V narodnostnem pogledu so bili na Štajerskem omahljivi zlasti od Nemcev socialno odvisni viničarji, nekateri delavci in siromašni kmetje s številnimi otroki.

Po priključitvi Avstrije leta 1938 so Nemci v Sloveniji vztrajno širili govoriče, da bo Nemčija kmalu zasedla in priključila tudi Slovenijo. Oblasti so ovirale udeležbo slovenskih Nemcev na manifestaciji v Gradcu, kjer je govoril Hitler. Mnogim Nemcem so enostavno razveljavile potne liste. Na dan Hitlerjevega plebiscita za Veliko Nemčijo, 10. aprila 1938, so Nemci izobesili v okolici Maribora zastave s kljukastimi križi in javno vzdikali: »Ho-ruck bis Steinbruck. Halte fest bis Triest.« Akcijski odbori za obrambo severne meje so pozivali k bojkotu nemških trgovin in nemških proizvodov. Za 14. avgust 1938 napovedano veliko proslavo dvajsetletnice Jugoslavije v Mariboru pa je dva dni prej prepovedal dr. Korošec.

Nova Cvetkovičeva vlada je popustila pod nemškimi pritiski in dovolila ustanovitev nemškega konzulata v Mariboru, ki je začel z delom sredi marca 1939. Konec marca 1939 so obsežni izgredi nemške manjšine v Apaški ravnini preraščali že v upor. Oblasti so nato priprle okrog dvesto Nemcev, nemški poslanik v Beogradu Viktor von Heeren pa je protestiral. Na predvečer Hitlerjeve petdesetletnice so Nemci prižgali kresove, uprizorili ognjemete ter poslali Hitlerju prošnje za priključitev Podravja in Kočevske k nemškemu rajhu.

Kočevski Nemci so že decembra 1938 dobili novo, radikalno nacistično vodstvo. Nemci so 31. marca 1939 hkrati prijavili ustanovitev 32 krajevnih organizacij Kulturbunda v Dravski banovini, vendar so te lahko začele delovati šele oktobra 1939, po nemški zmagi na Poljskem. Začetek druge svetovne vojne so slovenski Nemci pričakali idejno združeni v nacistični miselnosti, borbeno razpoloženi, s kompleksom večvrednosti do Slovencev kot »nižje rase« in z miselnostjo »Heerenvolka«, tesno povezani s centri v Nemčiji, disciplinirani in čvrsto ilegalno organizirani, povsod v ofenzivi. S podvojeno silo so si še naprej prizadevali in napovedovali priključitev Štajerske k rajhu in v raznih spomenicah, poslanih Hitlerju, dramatizirali svoj položaj, da bi izsilili čim prejšnjo nemško okupacijo. Ta propaganda je dosegla višek po porazu Francije poleti 1940. Marca 1941, tik pred napadom sil Osi na Kraljevino Jugoslavijo, je bilo v Sloveniji 452 krajevnih skupin Kulturbunda. Problematika delovanja nemške pete kolone in obveščevalne dejavnosti vseh vpletenih strani presega okvir tega zapisa. Velja omeniti, da so funkcionarji ljubljanskega Kulturbunda na banovo prošnjo aprila 1941 spremljali dr. Natlačna, ko je šel v Celje prosit nemškega generala, naj Nemci zasedejo vso Slovenijo. Mladi knez Auersperg pa je, kot se spominja Ulrich von Hassell, tekal po Berlinu in si namesto preselitve prizadeval za priključitev Kočevske.

Literatura:

- Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.
- Dušan Biber: Kočevski Nemci med obema vojnama, *Zgodovinski časopis*, XVII, 1963, str. 23–42.
- Dušan Biber: Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXV–1995, str. 97–102.
- »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nečak, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1998.

STONE FERENC **POLOŽAJ SLOVENSKEGA NARODA OB OKUPACIJI**

Slovenski narod se je spomladi leta 1941 znašel v najtežjem položaju v svoji zgodovini – pod fašistično okupacijo. Čeprav so sile Osi pred drugo svetovno vojno in med njo zasedle več dežel, okupacija ni v nobeni pomenila takšne nesreče kot ravno v Sloveniji. Vodja nemškega rajha Adolf Hitler je že ob svojem sklepu za napad na Jugoslavijo in njeno uničenje kot vojaške sile in države napovedal, da bo poleg Srbov najhujša usoda zadela Slovence.

Slovenec sicer ni grozilo fizično iztrebljenje kot Judom in Romom, čeprav je del prebivalstva doletelo tudi to, pač pa je bil slovenski narod obsojen na smrt kot etnična enota. Prvine okupacijskih ukrepov, kakršne so izvajali v Sloveniji, so veljale tudi v nekaterih drugih zasedenih deželah, vendar okupacija tam ni imela tako usodnega obsega in okupacijskih ukrepov niso izvedli v tako kratkem roku kot v Sloveniji.

Če med temeljnimi značilnostmi okupacije Slovenije v letih 1941–1945 najprej upoštevamo razkosanje njenega narodnega območja, ki je bilo že pred vojno razdeljeno med štiri države, je Hitler s svojimi navodili 3. in 12. aprila 1941 razkosal še tisti del, ki je bil kot Dravska banovina v dotedanji Kraljevini Jugoslaviji. Če pa upoštevamo vse slovensko narodno ozemlje, je bilo to potlej razbito na deset ali enajst pokrajinskih upravnopolitičnih enot, od katerih je le ena, tj. Ljubljanska pokrajina, imela svoje središče na območju današnje Republike Slovenije. Državne meje so že po prvi svetovni vojni pretrgale mnoge gospodarske, kulturne, osebne in druge vezi med razkosanimi deli slovenskega narodnega telesa, kar je bilo še huje z novim razkosanjem leta 1941, ko je Hitler kar s svinčnikom začrtal na zemljevidu nove državne meje v Jugoslaviji in seveda tudi v Sloveniji. Z novo razmejitvijo sicer ni bil zadovoljen noben okupator, niti nemški ne, vendar so nove meje vsi začrtali na zemljevidih in jih označili tudi na terenu. Še najbolj nenaravna meja je bila med nemškim in italijanskim zasedbenim območjem na Gorenjskem in Dolenjskem.

Med zasedenimi deželami v Evropi tik pred drugo svetovno vojno in med njo so bile tudi tiste, katerih območja je okupator tudi formalnopravno priključil ali nameraval priključiti k svoji državi. V Sloveniji so to nameravali storiti vsi trije okupatorji, nemški, italijanski in madžarski, in dva sta to leta 1941 brez pomislekov in pogojev tudi opravila: italijanski 3. maja in madžarski 16. decembra. Le nemški okupator se je hotel prej znebiti »nezaželenih« ljudi in upravo priličiti tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah, Štajerski in Koroški, h katerima naj bi priključil obe zasedeni začasni pokrajinski upravnopolitični enoti, tj. Spodnjo Štajersko in t. i. zasedena območja Koroške in Kranjske, tj. Gorenjsko in Mežiško dolino (z dravograjskim območjem). Ko so naposled našli ustrežnejšo politično osebo za vodenje povečane Koroške s pomembnimi narodnopolitičnimi (beri: raznarodovalnimi) nalogami na obeh straneh Karavank, je že dvakrat preloženo in nazadnje za 1. januar 1942 določeno priključitev končno preprečil uspešen partizanski boj na Gorenjskem sredi decembra 1941 in tudi kasneje. Čeprav sploh ni prišlo do formalnopravne priključitve omenjenih pokrajin, sta šefa civilne uprave s svojimi odredbami kljub temu uvajala v njih nemško pravo in s tem hudo kršila mednarodno pravo. Tako ni ostal noben del slovenskega narodnega ozemlja, ki ne bi bil podvržen aneksionizmu okupatorjev, in to še med vojno samo, še pred sklenitvijo mirovnih pogodb.

Za vsa območja, ki so si jih države trojnega pakta formalnopravno priključile ali so si jih nameravale priključiti, je veljalo, da je bilo treba nacionalne meje izenačiti z novimi državnimi mejami, kar pomeni slej ko prej zlasti jezikovno priličiti tujerodce z večinskim narodom ali pa jih preseliti. Hitler je o tem pisal že v svoji knjigi *Mein Kampf*, Benito Mussolini pa je to odkrito naznanil 10. junija 1941 v govoru v rimski zbornici fašijev in korporacij, sicer pa je fašizem to že počel s Slovenci in Hrvati v Julijski krajini.

Za velik del leta 1941 zasedene Slovenije je Hitler še posebej naročil obema šefoma civilne uprave, naj čim prej ponemčita zasedeni začasni pokrajinski upravnopolitični enoti. Nacistična etnocidna politika takrat res ni bila uperjena samo proti slovenskemu narodu, temveč tudi proti delom (poudarjam: delom) nekaterih drugih narodov, npr. Poljakov in Francozov in morda še nekaterih, vendar bi večina njihovega prebivalstva še tvorila narod, sicer pod nemškim gospostvom in z omejeno možnostjo izražanja svoje nacionalne biti. Slovenski narod, razkosan kot še nikoli prej, pa bi moral kot etnična enota izginiti v nekaj letih oziroma desetletjih in bi bil nato samo še zgodovinski pojem.

Več ukrepov nemškega okupatorja je tisto usodno pomlad leta 1941 še posebej prizadelo Slovence. S prvim fizičnim iztrebljenjem – genocidom – je

okupator v izvajanju zloglasne nacistične lažne evtanazije prizadel več kot šeststo Slovencev, ne samo umsko neozdravljivo bolne, temveč tudi ostarele ljudi; pomorili so jih v posebej za to prirejeni usmrčevalnici na gradu Hartheim pri Linzu v Avstriji. Kakšna kruta usoda – ko si star in onemogel, te pokončajo s plinom in zažgejo v krematoriju!

V nobeni drugi zasedeni deželi ni okupator takoj po zasedbi tako celovito in natančno rasno in tudi politično pregledal, preveril in ocenil prebivalstva kot v zasedenih slovenskih pokrajinah. Osuplo ugotovimo, da so isti dan, 17. aprila 1941, ko je bila v Beogradu podpisana vdaja jugoslovanske kraljevske vojske, v Mežiški dolini že začeli s takšnim pregledovanjem in ocenjevanjem in ga končali do 3. maja, kar priča o okupatorjevi pripravljenosti na okupacijske ukrepe in o časovni nuji pri izvajanju rasističnih ukrepov. Ti niso bili akademske, statistične ali celo antropološke narave, temveč so določali nadaljnjo usodo prebivalstva.

Načrt izenačitve narodne meje z novimi državnimi mejami je s sistematičnim raznarodovanjem najbolj naglo, celovito in trdo začel izvajati nemški okupator. Z najhujšim ukrepom – množičnim izgonom – je nameraval izgnati na tuje povprečno kar tretjino prebivalstva na njegovem zasedbenem območju (od 220 do 260 tisoč oseb) in na izpraznjena imetja naseliti okoli devetdeset tisoč Nemcev; na Gorenjskem je hotel izgnati celo polovico Slovencev, iz avstrijskega dela Koroške pa celo veliko večino Slovencev. Iz zasedenih slovenskih pokrajin naj bi tako še med samo vojno izgnal največji odstotek prebivalstva. Treba je upoštevati, da so ti načrti iz vojnega časa, ko se morajo upoštevati razne omejitve. Čeprav se je okupatorjevemu izganjanju postavilo več ovir in je lahko izgnal le del Slovencev (okoli 63 tisoč, skupaj z begunci 80 tisoč), je bil odstotek ljudi, izgnanih iz zasedenih slovenskih pokrajin, vendarle večji kot v kateri drugi deželi. Upoštevajoč t. i. Generalplan »Ost«, v katerega so na ukaz državnega komisarja za utrjevanje nemštva Heinricha Himmlerja spomladi 1942 morali vključiti tudi zasedene slovenske pokrajine, bi se večina pod nemško okupacijo živčih Slovencev po vojni, če bi jo dobile sile trojnega pakta, znašla nekje v vzhodni Evropi. Hitler je namreč še v drugi polovici leta 1943 grozil Slovencem, da se jih bo znebil z izgonom, na katerega se Nemci dobro spoznajo. Nacisti so med vojno izganjali tudi Francoze in Poljake, vendar k njihovim sonarodnjakom v nezasedeno Francijo in Generalno gubernijo, Slovence pa med tuje prebivalstvo, kjer naj bi se slej ko prej tudi asimilirali.

Tisti dve tretjini Slovencev, ki so jih nacisti najprej imeli za Vende ali Vinđarje in nato za »domu zveste« Štajerce, Kranjce in Korošce, s čimer so

vzbujali regionalni patriotizem, in ki so jih z izgonom precejšnjega dela izobraženstva, še posebej humanističnega (učitelji, profesorji, duhovniki, zdravniki, odvetniki itd.), še nacionalno in kulturno obglavili, naj bi ponemčili kar v štirih ali največ petih letih, kot so celo porogljivo razglašali nacistični veljaki v Spodnji Štajerski poleti 1941. Mimogrede: poznamo vir, ki priča, da so razmišljali celo, ali bi se dalo slovensko izobraženstvo na Gorenjskem odstraniti z ustreilitvijo; tako so se namreč rešili izobražencev v nekaterih poljskih mestih. Medtem so slovenski jezik že itak nasilno izrinili iz vsega javnega življenja, celo iz cerkva, in sta se preganjani slovenska beseda in pesem morali zateči le še za zidove zavednih slovenskih domov. V javnem življenju, ki ga je zlasti v mestih in trgih obvladovalo nemštvo, v vseh pogledih okrepljeno z okupatorjevimi ukrepi, se je na raznih področjih, najnevarneje v otroških vrtcih in šolah, razbohotila germanizacija.

Že omenjeno rasno in politično ocenjevanje skoraj vseh pod nemško okupacijo živečih Slovencev je ob omejitvi množičnega izгона (vzrokov zanjo tukaj ne morem navajati) nato služilo nacistom za notranje-politično in državljansko razlikovanje ljudi. Celó več kot petino Slovencev so nacisti iz političnih, rasnih in zdravstvenih razlogov, zaradi dednih bolezni, določili za t. i. »zaščitence nemškega rajha« (Schutzangehörige des Deutschen Reiches) in jih potisnili na raven manj vredne skupine prebivalstva. Da bi se je končno odkrižali, so predvideli njeno uničenje s težkim delom ali s sterilizacijo.

Menim, da skrajni šovinizem, rasizem in socialni darvinizem, ki uvaja nasilni boj za preživetje iz narave v človeško vrsto, ločijo nacizem od drugih totalitarizmov, celo od italijanskega fašizma, ki vendarle ni bil tako krvo-lóčen.

Madžarski okupator je pri raznarodovanju prekmurskih in medžimurskih Slovencev, ki jih je imel za Vende gotskega izvora, uvedel nekaj ukrepov, podobnih postopkom nemškega okupatorja. Izgon vsega slovenskega izobraženstva, ki ni bilo rojeno v teh pokrajinah, je bil podoben pregonu slovenskih izobražencev z nemškega zasedbenega območja v prvih tednih okupacije. Odgon okoli 600 slovenskih kolonistov iz časa po prvi svetovni vojni iz okolice Dolnje Lendave spomladi 1942 je bil podoben nemškemu izgonu priseljencev po letu 1914 na Štajersko. Podobno je bilo tudi s prepovedjo slovenščine v upravi in večini šolstva. Treba pa bo nekoč, ob večji dostopnosti madžarskih arhivov in boljšem poznavanju madžarsščine, temeljiteje proučiti zasedbeno politiko madžarskega okupatorja v omenjenih dveh pokrajinah.

Italijanski fašisti so spomladi 1941 sami priznavali, da so v primerjavi z nasilno nemško zasedbeno politiko v severni Sloveniji velikodušni do Sloven-

cev v Ljubljanski pokrajini iz prestižnih razlogov. Svoj cilj izenačenja narodnostne meje z novo državno mejo na Kolpi so hoteli doseči raje s hitro fašizacijo, zlasti mladine, in korporativizmom, temeljno značilnostjo fašizma, ki ni bil tuj niti nekaterim slovenskim krogom. To pa nikakor ne pomeni, da njihov končni cilj ni bil popolna italijanizacija, saj je na primer visoki komisar za Ljubljansko pokrajino v govoru svojim fašistom decembra 1941 napovedal: »To pokrajino smo priključili k Italiji in storili bomo, da bodo tudi njeni prebivalci postali Italijani.« O italijanizaciji so razpravljali – nekateri so jo tudi zagovarjali – na sestankih vodilnih organov fašistične stranke za Ljubljansko pokrajino; Mussolini jim je določil »prvo bojno črto«. Sicer pa so fašisti pokazali svoj pravi obraz po zaostritvi razmer v letu 1942, ko so Rimu predlagali enake raznarodovalne ukrepe, kot jih je izvajal nemški okupator v severni Sloveniji že leta 1941 – tudi množičen izgon Slovencev in množično kolonizacijo Italijanov. Glede izjav o spoštovanju jezika, šeg in navad v Ljubljanski pokrajini takoj po italijanski zasedbi je treba upoštevati, da je tako pri fašističnih kot nacističnih veljaskih veljalo načelo, da pogodbe in zagotovila spoštuješ le, dokler ti koristijo.

Čeprav bi pričakovali, da bi italijanski fašisti v vojnih razmerah omilili svoj odnos do slovenstva na Primorskem in v Istri, se to ni zgodilo. Podobno kot nemški okupator, zlasti na Koroškem in Štajerskem, je tudi italijanski vztrajal pri ostrih raznarodovalnih ukrepih iz sredine dvajsetih let – obe pokrajini sta veljali za »terra italianissima«, za najbolj italijanski deželi.

V svojem prispevku sem se omejil na položaj Slovencev pred uporom leta 1941, zato sem predstavil predvsem politiko in ukrepe okupatorjev pred uporom, pa še to samo prikaz tistega, kar še posebej izstopa od podobnih okupacijskih sistemov v Evropi. Nisem prikazal etnocidnih in drugih ukrepov okupatorjev kot odgovor na slovenski upor. Vendar že to, kar sem predstavil, priča o težkih, za obstanek naroda kot etnične enote skoraj brezupnih razmerah, v katerih se je spomladi 1941 po volji nacizma in fašizma znašel slovenski narod. Obsojen na smrt, je takrat stal na razpotju: ali ravnodušno v smrt ali pogumno v upor. Prispevek končujem z izjavo kritičnega duha slovenskega razumnika Lojzeta Udeteta iz oktobra 1943:

»Mir in red, ki so ga uvažali zmagovalci leta 1941 na slovenskem ozemlju, je hotel biti red in mir na pokopališču ne samo slovenske državnosti, temveč prav slovenskega naroda. Proti temu miru in redu se je bilo treba upreti zaradi moralnega zdravja slovenskega naroda, naše notranje potrditve za bodočnost, in zaradi našega ugleda pred svetom, s polno moralno in mednarodno pravno upravičenostjo.«

Prav na koncu naj pripomnim tole: mnogi se še sedaj sprašujejo, zakaj se Judje niso uprli, pri nas pa se nekateri sprašujejo, zakaj smo se sploh uprli.

Literatura:

- *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945* – Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945, Maribor 1980.
- *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942*, Maribor 1987; *La Provincia »italiana« di Lubiana. Dokumenti 1941-1942*, Udine 1994.
- Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu?, *Zgodovinski časopis*, VI-VII/1952-1953, str. 733-767.
- Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968.
- Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasadenih slovenskih pokrajin v nemškem rajhu, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XIV/1974, št. 1-2, str. 157-201.
- Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940, *Zgodovinski časopis*, XXIX/1975, št. 3-4, str. 219-246.
- Tone Ferenc: Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXXIV/1994, str. 231-244.
- Teodoro Sala: *Occupazione militare e amministrazione civile nella »Provincia« di Lubiana (1941-1943). L'Italia nell'Europa danubiana durante la seconda guerra mondiale*, Milano 1967, str. 73-93.
- Tone Ferenc: Nacistična »evtanazija« v Sloveniji leta 1941, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XV-XVI/1975-1976, št. 1-2, str. 97-119.

VEKOSLAV GRMIČ

ETIČNA DILEMA – UPRETI SE ALI NE

Šestdeset let po začetku upora zoper okupatorje, zoper fašizem in nacizem, je tako časovno obdobje, ki dopušča tudi trezno, etično sodbo o zgodovinski odločitvi tistih, ki so 26. aprila 1941 ustanovili Protiimperialistično fronto, ki se je potem kmalu preimenovala v Osvobodilno fronto, kot odgovor slovenskega naroda na genocidni načrt okupatorjev in na zločine, ki so jih ti začeli takoj uresničevati. Odpor ali upor je bil odgovor Osvobodilne fronte. In res je bila samo to rešitev v tistem usodnem trenutku.

Trije okupatorji, Nemčija, Italija in Madžarska, so Slovenijo – Dravsko banovino leta 1941 razkosali na tri dele in vsak od njih je takoj začel z raznarodovalnimi ukrepi ali jasno zamišljenimi genocidnimi zločini, ki so bili najkrutejši na nemškem okupacijskem področju: množičen izgon Slovencev, množična nemška kolonizacija in popolna germanizacija. Nacistični oblastniki so se pač ravnali po ukazu Hitlerja, naj mu napravijo to deželo zopet nemško.¹ Čeprav so bili ukrepi italijanske okupacije na zunaj milejši, je vendar tudi generalni sekretar fašistov v pogovoru s takratnim italijanskim zunanjim ministrom Ciano izrazil svoje »grozne predloge proti Slovincem«. Vidussoni je naravnost dejal, da je treba »vse pobiti«.² In temu primerno so italijanski oblastniki kmalu postopali tudi v resnici. Razen tega je Italija formalno priključila svoj del Slovenije Italijanskemu kraljestvu že 3. maja 1941. Madžarska je priključila k svoji državi Prekmurje 16. decembra 1941. Nemčija je priključitev svojega okupiranega ozemlja zaradi partizanskih bojev končno odložila za nedoločen čas. Nemčija in Madžarska sta na svojem okupacijskem ozemlju uvedli tudi vojaško obveznost, kar je bilo seveda v popolnem nasprotju z mednarodnim pravom. Vse, kar bi javno spominjalo na slovensko prebivalstvo, so okupatorji brezobzirno zatirali in uničevali.

Jugoslovanska vlada je s kraljem Petrom II. zapustila deželo. Politični voditelji, ki so ostali doma, so se od začetka vedli povsem kapitulantsko, medtem ko je del političnega vodstva, ki se je umaknil v London, prevzel funkcijo zastopstva slovenskega naroda v tujini, pred zavezniki. Slovenci naj bi v do-

movini vztrajali in čakali na navodila »začasnega slovenskega narodnega vodstva« v zvezi s programom, ki ga je to vodstvo oblikovalo že spomladi 1941 v Jeruzalemu.

Narodni svet pod vodstvom bana dr. Marka Natlačna si je po razpadu jugoslovanske vojske prizadeval, da bi bilo ob vkorakanju okupacijskih sil čim manj človeških žrtev in čim manj gmotne škode. Razen tega je želel doseči, da bi vsa Slovenija prišla pod enega okupatorja. Zato je dr. Marko Natlačen 12. aprila 1941 skušal prepričati nemško vojaško vodstvo v Celju, naj zasede vso Slovenijo.³ Njegovo prepričevanje je seveda bilo zaman, kajti najvišje nemško vodstvo je imelo drugačne in do potankosti izdelane načrte, ki so pač najbolj ustrezali njihovim zločinskim genocidnim načrtom. Zanimivo pa je, da je Natlačen hotel v žrelo najhujše zveri – nacizma. Najbrž ni niti malo slutil, kaj bi pomenila okupacija vse Slovenije pod nemško oblastjo. Nemara pa ga je zapeljala tudi začetna večja naklonjenost ljudstva do Nemcev kakor do Italijanov. Slovensko ljudstvo je nasploh v prvih dneh okupacije kazalo neko naklonjenost še posebno nemškim okupatorjem, ker so vsi kakorkoli obubožani sloji zaradi resnično slabih socialnih razmer v Jugoslaviji pač pričakovali izboljšanje gmotnega položaja, delavci pa zaposlitev. Nedvomno je opravila svoje tudi propaganda, da bo pod Nemčijo prišlo do pravičnejšega reda, in nemalo je tudi razočaranje nad jugoslovansko vojsko zasejalo med ljudi popolno nezaupanje do Jugoslavije in v njih vzbudilo upanje, da bo kljub vsemu bolje pod nemško oblastjo.

Vendar upanje ni trajalo dolgo. Kmalu je prišlo do bridkega razočaranja, še posebej ker se je izkazalo, da nekdanji politični voditelji niso niti malo pokazali, da bodo narodu v resnici stali ob strani. Ljubljanski politični veljaki so se hlapčevsko uklonili italijanskim oblastnikom in se šli poklonit najvišjim italijanskim oblastem v Rimu.

Ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda

Ker so okupatorji, posebno Nemci, začeli takoj po vdoru v Slovenijo ureničevati svoje zločinske načrte, kakor smo že omenili, je večina slovenskega prebivalstva kmalu spoznala kruto resnico, da jim okupatorski oblastniki dejansko odrekajo vse pravice, da bi lahko kot Slovenci in sploh ljudje živeli na svoji zemlji. Spoznali so, da so v resnici obsojeni na smrt. Pravilno ugotavlja Lojze Ude: »Če kateri narod, je bil slovenski narod v tem svetovnem zgodovin-

skem spopadu od fašističnih sil obsojen na smrt.«⁴ Brez vsakega najmanjšega pretiravanja. Hitlerjeva Nemčija od vsega začetka tega ni niti najmanj prikrivala. Zanj slovenskega naroda sploh ni bilo. Gauleiter dr. Ueberreither, šef nemške civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, je škofu dr. Ivanu Jožefu Tomažiču naravnost povedal: »Ne bom trpel nikakih nenemških učiteljev in uradnikov, tudi v cerkvi mora biti uvedena nemščina, tukaj je prebivalstvo nemško, njihov vindišarski jezik pri tem nič ne spremeni. Nemški Rajh ne potrebuje takih, ki se ne čutijo Nemce.«⁵ Sicer pa so nemške namere potrjevali tako izgoni zavednih Slovencev na Hrvaško, pošiljanje ljudi v koncentracijska taborišča in zapore, streljanje talcev in zločinska evtanazija telesno in duševno prizadetih kakor tudi brezobzirne metode germanizacije.

V konkretnih razmerah, ki so nastale po vdoru okupatorjev v Jugoslavijo in po zasedbi vsega slovenskega ozemlja, je torej nujno moralo priti do odpora ali upora zoper okupatorje. In razumljivo je, da je »imel prednost tisti, ki je prvi začel organizirati prebivalstvo za odpor«. Prišlo je do ustanovitve Protiimperialistične, kmalu potem preimenovane Osvobodilne fronte slovenskega naroda – OF na pobudo Komunistične partije Slovenije – KPS. Pri ustanovitvi so bili zastopani še krščanski socialisti, del pripadnikov Sokola in kulturni delavci. To se je zgodilo v Ljubljani, 26. aprila 1941.

Upor je bil dejanje silobrana, do katerega je imel slovenski narod vso pravico in celo moralno dolžnost, saj narava vsakega živega bitja sama po sebi odgovarja z odporom zoper uničevalca življenja.

Oba ideologa osvobodilnega boja govorita o moralni dolžnosti slovenskega naroda, da se je uprl okupatorju, ki ga je obsodil na smrt. V mislih imam Edvarda Kocbeka in Lojzeta Udeteta. Tako pravi Kocbek: »Pač pa plediram za približevanje osnovnih razpoloženj komunista in kristjana, saj sta si sorodni. Skupno protiidealistično stališče, tveganje kot nujno skupno življenjsko izhodišče, doživljanje bližnjega kot samega sebe in enako intenzivno teženje po človekovi svobodi so pomembni elementi v skupnem moralnem razpoloženju komunistov in kristjanov. Štejemo za svojo veliko dolžnost, da opozorimo na to moralno sorodnost.«⁶ Zato pove glede odločitve za Osvobodilno fronto: »Druga pot nas bi pripeljala do moralnega razkroja, fizične ohromelosti in nazadnje do popolnega uničenja.«⁷ Lojze Ude pa izjavlja: »Naša borba je pravična v moralnem pomenu besede. To zadostuje. To je pravica življenja, je pravica naprednih sil v svetu in slovenskem narodu. Ta pravica je prvotnejša in višja od pravice v smislu pozitivnega prava.«⁸

Pa tudi s strogo katoliškega moralnega nauka, kakor ga najdemo že pri znanem katoliškem moralistu Hieronymusu Noldinu, je odločitev za odpor,

upor zoper nelegitimno oblast okupatorjev, zoper njeno nasilje, da, tiranijo v najhujšem pomenu, bila moralno popolnoma upravičena.⁹ Šlo je namreč za samoobrambo slovenskega naroda v najpristnejšem pomenu. V tem primeru veljajo res besede papeža Pavla VI. v Okrožnici za razvoj narodov, v kateri govori o uporabi sile za spremembo krivičnih razmer, ko »krivičnost vpije v nebo«.¹⁰

Posamezen človek se lahko odpove silobranu pred krivičnim napadalcem lastnega življenja, ne more pa tega storiti, ko gre za nujno obrambo bližnjega, nedolžnih pred napadalcem. V takem primeru zahteva prebujeni čut ljubezni do sočloveka, da ga brani. Isto velja za prebujeno narodno zavest. Od pripadnika nekemu narodu zahteva, da brani svoj narod, posebno če ga napadalec hoče naravnost uničiti.

Med okupacijo so Slovenci imeli hkrati dolžnost do drugih narodov, posebno do tistih, ki so jih nacisti in fašisti prav tako obsodili na smrt in jih brezobzirno zatirali, kot denimo judovski narod. Sem spadajo tudi žrtve nacistične evtanazije in talci. Na to nas danes opominja opravičilo papeža Janeza Pavla II. za grehe mnogih kristjanov, ki v času fašizma in nacizma niso storili svoje dolžnosti in so ob zločinih molčali, kaj šele tistih, ki so kakorkoli naravnost sodelovali. Prebujena človekova vest je narekovala odpor in upor.

Dekan Ivan Jerič v Prekmurju je v času madžarskega nasilja med okupacijo jasno povedal: »Jaz in slovenska katoliška duhovščina osvobodilno borbo odobravamo in moralno podpiramo, ker je moralno upravičena. To ni borba iz zasede na nedolžnega nasprotnika, ampak odkrita borba med dvema nasprotnikoma. To je silobran slovenskega naroda. Zato sem preprečil ustanovitev bele garde v Prekmurju.«¹¹

Najmanj do zbora odposlancev slovenskega naroda od 1. do 3. oktobra 1943 v Kočevju je z moralnega vidika seveda bilo treba upoštevati svobodnost ali prostovoljnost oboroženega upora.

Temeljne točke Osvobodilne fronte slovenskega naroda

Na drugi plenarni seji Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora so bile sprejete t. i. Temeljne točke Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Objavil jih je *Slovenski poročevalec* sredi novembra 1941. Te točke so dokaj demokratično opredeljene. Govor je o lojalnosti posameznih skupin v Osvobodilni fronti in o aktivnem sodelovanju ljudskih množic v boju za narodne in člo-

veške pravice, vendar tudi o povezanosti slovanskih narodov »pod vodstvom velikega ruskega naroda« in o »ljudski demokraciji«, ki naj bi nastala po osvoboditvi. Šestega januarja 1942 sta bili k prvotnim sedmim točkam dodani še osma in deveta, ki sta bili tudi objavljeni v *Slovenskem poročevalcu*. V osmi točki je določilo, da bo po osvoboditvi »slovenski narod sam odločil« o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda »uveljavila in branila z vsemi sredstvi«. ¹² V deveti točki je povedano, da »raste narodna vojska na slovenskem ozemlju iz Slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite, kamor se pozivajo vsi zavedni Slovenci«. ¹³ Izvršni svet Osvobodilne fronte je konec januarja še ostreje izrazil določilo te točke z besedami, da se smrtna kazen razteza na vsakogar, ki »dela na tem, da na ozemlju slovenskega naroda nastane oborožena sila, ki ne raste iz Slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite pod političnim in vojaškim vodstvom OF«. ¹⁴

Seveda je vse to mogoče razumeti, če pomislimo na huda nasprotja med socialističnim taborom in taborom katoliških integralistov, predvsem pa na »naročilo podpredsednika kraljeve vlade dr. Miha Kreka z dne 17. decembra 1941, objavljenem v *Svobodni Sloveniji*, da je treba uničiti vsako partizanstvo«. ¹⁵ Sicer pa so se nasprotniki osvobodilnega boja od začetka ravnali po tem Krekovem naročilu, tako da je bil z obeh strani boj na življenje in smrt. Šlo je za popolno izključevalnost na obeh straneh. Komunisti pa so svojo vodilno vlogo (avantgardno vlogo) v Osvobodilni fronti posebej poudarili v Dolomitski izjavi 28. marca 1943. S to izjavo so si zagotovili tudi odločilno vlogo pri nastanku novega reda in nasploh razmer v Sloveniji po osvoboditvi leta 1945. Takoj v drugi točki je jasno povedano: »Avantgardna vloga v slovenskem osvobodilnem gibanju pripada glede na njen program, organizacijsko strukturo, strategijo in taktiko Komunistični partiji Slovenije kot avantgardi najnaprednejšega slovenskega družbenega razreda – proletariata Slovenije«. ¹⁶ Vse druge skupine v Osvobodilni fronti so se odpovedale svoji posebni politični aktivnosti, svoji politični samostojnosti in lastni politični organiziranosti.

Osvobodilni boj

Gledano z moralnega vidika, je bilo treba ob uporabi misliti tudi na žrtve in se izogibati vsega, kar bi še pomnožilo trpljenje slovenskih ljudi. Pri tem je bilo treba pomisliti na maščevanje okupatorjev in pozneje tudi njihovih sode-

lavcev ali nasprotnikov upora nasploh, pomisliti predvsem na talce. Tej nevarnosti se večkrat ni bilo mogoče popolnoma izogniti, a včasih so borci tudi premalo upoštevali to dejstvo in pokazali premalo ozira na ljudi, ki so jih sicer podpirali in jim nudili najpotrebnejše. Tako imenovane »izdajalce« upora naj bi kaznovali predvsem po končanem boju leta 1945, kolikor je bilo to le mogoče, čeprav je mogoče trezno razmišljati o tem večkrat le v miru. Justifikacije med osvobodilnim bojem so bile z moralnega vidika pogosto neopravičljive. Imele pa so tudi strašne posledice, če pomislimo na talce ali na spodbujanje oboroženega odpora zoper Osvobodilno fronto. Lojze Ude pravi: »Nobena druga dejanja ne nosijo večje odgovornosti, da se aktivira domača opozicija proti OF.«¹⁷ Vsekakor je to dejstvo prišlo prav nasprotnikom partizanstva kot opravičilo za njihovo početje, čeprav so vzroki zanj bili globlji, med drugim še posebej v ravnanju vodstva Katoliške cerkve v Ljubljani. Sicer pa so se na primer nad pojavi »vojvodstva« v partizanih zgražali tudi voditelji partizanstva sami. Gotovo je tudi težko izogibati se vsem podobnim negativnim pojavom, če so partizanski borci in borke morali nenehno biti priče krutostim vaških straž, prostovoljne protikomunistične milice in pozneje domobrancev, nad katerimi so se zgražali celo okupatorji.

Partizanstvo in sploh osvobodilno gibanje je v vsakem pogledu v resnici pomenilo boj za osvoboditev izpod okupatorske oblasti. Fašisti in še posebej nacisti so bili namreč smrtni sovražniki slovenskega naroda. Hkrati pa so bili posebej nacisti najhujši sovražniki vsakega resničnega socializma, krščanstva in Cerkve, sploh evropske civilizacije. Kdor se je torej bojeval še za druge cilje, na primer za socialistični družbeni red, se je moral najprej bojevati za osvoboditev slovenskega naroda. Popolnoma drugače pa je treba presojati domobranstvo in sploh boj na strani okupatorja zoper partizanstvo. Res je sicer, da je denimo Slovenska zaveza imela v začetku, se pravi v jeseni leta 1941, »izrazito narodno-demokratičen in celo socialističen program«, ki je predvideval korenito socialno in gospodarsko preobrazbo družbe, celo podružbljanje proizvodnih sredstev in podjetij, kar koristi narodu. Pozneje se je spremenilo vodstvo v njej in zato tudi program. In tako so se vedno bolj uveljavljale sile, ki so zagovarjale oboroženi boj zoper partizanstvo in vse, k čemur je težilo osvobodilno gibanje ali Osvobodilna fronta. Prav tako je prišlo do izrazitega sodelovanja z okupatorji in nazadnje so domobranci celo dvakrat potrdili s prisego, in sicer aprila 1944 in januarja 1945, da se bodo zvesto in požrtvovalno bojevali »v skupnem boju z nemško oboroženo silo, stoječo pod poveljstvom vodje Velike Nemčije, SS-četami in policijo, za svojo slovensko domovino kot del svobodne Evrope proti banditom in komunizmu ter njego-

vim zaveznikom«. Bojevali naj bi se torej skupno z najhujšim sovražnikom slovenskega naroda »za slovensko domovino«, za »svobodno Evropo«, pri čemer naj bi jim »Bog pomagal«, kakor se zaključuje prisega. Boga so tudi na začetku prisege poklicali za pričo: »Prisegam pri vsemogóčnem Bogu ...«¹⁸

Pravilno je zato ocenil boj domobrancev dr. Alojz Kuhar v svojem govoru iz Londona leta 1944, v katerem jih je pozval, naj odvržejo okupatorjevo orožje in se pridružijo partizanom. Njihov boj je bil v resnici boj za nekaj, kar so nacisti poteptali že zdavnaj. Gledano objektivno, ni bil niti boj za Boga niti za domovino niti za mater, kakor so jim govorili tisti, ki so jih pošiljali v bratomorni boj.¹⁹ Boj domobrancev je bil boj proti slovenskemu narodu, za njegovo uničenje in prav tako za uničenje vere in Cerkve. Subjektivno so bili domobranci seveda večinoma zapeljani in svoje zmote ali prevare niso spoznali, ker je pač bilo celo uradno vodstvo Katoliške cerkve v Ljubljani na njihovi strani in jih je spodbujalo k boju, kakor je bilo tudi pred okupacijo zagovornik katoliškega integralizma, protisocializma in militantnega katolicizma.

Moralne vrednosti osvobodilnega boja 1941–1945 so se pokazale predvsem v prebuditvi narodne zavesti in čuta za solidarnost, tovarštvo ter požrtvovalnost in izredno humanost v skrbi posebej za ranjence. V tem pogledu je naravnost čudežno delovala partizanska saniteta. Prav tako pa tudi kulturna dejavnost ni molčala, o čemer pričajo štiri zajetne knjige pesništva upora. Osvobodilni boj je bil zares veličastna epopeja slovenskega naroda sredi štiritletnega trpljenja.

Res je sicer, da pozitivno stran zastirajo tudi negativni pojavi, ki smo jih omenjali. Sem spada predvsem bratomorni boj in še posebej maščevanje nad nasprotniki osvobodilnega boja in kolaboracionisti okupatorjev po osvoboditvi, pokol na tisoče domobrancev na Kočevskem Rogu, kar je hud zločin, saj so ceno oboroženega boja zoper Osvobodilno fronto in protifašizem plačali s smrtjo tisti, ki so bili v resnici najmanj odgovorni za ta boj, medtem ko so se resnični krivci večinoma umaknili v Argentino.

Vsekakor se je slovenski značaj kljub nekaterim negativnim posledicam vojne spremenil tudi pozitivno. Slovenski narod je izšel prekaljen iz zahtevnega boja za svoje osnovne pravice.

Predvsem pa je res, da smo Slovenci pridobili precejšen del svojega etničnega ozemlja prav zaradi osvobodilnega boja med okupacijo. To ni bil dar, temveč zaslužen plačilo in sad še poslednjih bojov zoper naciste. Zato je tudi »temna stran meseca« po osvoboditvi leta 1945 hkrati priča svetle strani. In tako je končno nujna povezava tudi z osamosvojitvijo leta 1991, kakor to zopet nakazuje dr. Alojz Kuhar ob 40. obletnici zgodovinskega dejanja, s ka-

terim smo Slovenci skupaj s Srbi in Hrvati objavili vstop v novo državno skupnost pod suvereno oblastjo Narodnoga vijeća v Zagrebu leta 1918.²⁰ Obstaja globoka zgodovinska povezava med dogodki v letih 1918, 1941 in 1945 ter letom 1991. Osvobodilnega boja 1941–1945 ni mogoče razvrednotiti ali ga celo postavljati v nasprotje z osamosvojitvijo leta 1991.

Opombe:

- 1 Prim. Zdravko Klanjšček et al.: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*, Partizanska knjiga, Ljubljana 1977, str. 61.
- 2 Prim. Milica Kacin - Wohinz in Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Nova revija, Ljubljana 2000, str. 89.
- 3 Prim. Zdravko Klanjšček et al., nav. d., str. 45.
- 4 Lojze Ude: *Moje mnenje o položaju*, Slovenska matica, Ljubljana 1994, str. 116.
- 5 Škofijski ordinariat v Mariboru, P 9/41-zapiski dr. I. J. Tomažiča, VI; Škofijski ordinariat v Mariboru, P 113/2-1-Žagar: Škof dr. I. J. Tomažič pri Gauleiterju dr. Siegfriedu Ueberreitherju 19. aprila 1941, str. 12, 13–15, 30.
- 6 Edvard Kocbek: *Pred viharjem*, Slovenska matica, Ljubljana 1980, str. 146.
- 7 Edvard Kocbek: *Osvobodilni spisi I*, Društvo 2000, Ljubljana 1991, str. 435.
- 8 Lojze Ude, nav. d., str. 111.
- 9 Prim. H. Noldin – A. Schmitt: *De praeceptis*, F. Rauch, Oeniponte 1930, str. 311.
- 10 Prim. Papež Pavel VI.: *Okrožnica za razvoj narodov*, str. 30.
- 11 Nav. v Franček Majcen: *Prekmurska četa*, Enotnost, Ljubljana 1994, str. 69.
- 12 Prim. Franček Brglez et al.: *Zgodovinska vloga Osvobodilne fronte*, Komunist, Ljubljana 1981.
- 13 Prim. prav tam.
- 14 Nav. v Lojze Ude, nav. d., str. 31, opomba 8.
- 15 Prim. Zdenko Čepič et al.: *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955* (znanstveno poročilo), Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995, str. 44.
- 16 Prim. Franček Brglez et al., nav. d.
- 17 Prim. Lojze Ude, nav. d., str. 17.
- 18 Prim. Ciril A. Žebot: *Neminljiva Slovenija: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*, samozaložba, Celovec 1988, str. 297–298.
- 19 Prim. *Zbornik o dr. Alojzu Kuharju*, ur. Tone Sušnik in Janez Arnež, Studia Slovenica, Ljubljana / Kotlje 1993, str. 176sl.
- 20 Prim. Tone Sušnik, nav. d., str. 158sl.

CVETKA HEDŽET TÓTH

UPORNIŠTVO KOT VOLJA DO ŽIVLJENJA

Ob 60. obletnici ustanovitve OF posvečam pričujoči sestavek spominu svoje matere, heroinje, partizanke Angele Hedžet, roj. 1917 – z iskreno zahvalo, ker mi je življenje namenilo to izjemno srečo, da sem bila rojena v partizanski družini.

1. Namen

Partizanstvo mojih mi je bilo vedno v mogočno oporo za moje lastno življenje, kot navdih, in neizmerni vir energije za delo in življenje, ki ga sama živim. Kot marsikaj v življenju je bila odločitev moje družine stvar izbire in odločanja v zgodovinskem trenutku, ki so ga moji razumeli kot eno najglobljih in najpomembnejših etičnih – in nikakor ne političnih ali ideoloških – odločitev. Zato izrečenega ne spremlja nič patetičnega, kajti to bi bil paradni govor, ki hoče nekomu ugajati. Še najmanj pa želim prizadeti tistega, ki nima takšne družinske tradicije, kot je moja, kajti danes postaja merilo za sodobno razmišljanje nekakšen čaščen, deklarirani pluralizem, duh razlik, povedano v najnovejšem, modernem žargonu. Pluralizem gor ali dol! Ko gre za človekovo odločanje, je vsaka odločitev odločitev za nekaj zelo konkretnega in določnega, celo tako, da ne moreš več biti vsem všeč. Odločitev medvojne generacije, ki se je vsak dan soočala s smrtjo, je bila ena najbolj odločnih in konkretnih odločitev: za preživetje in življenje.

Moram poudariti, da je to, o čemer tukaj govorim – in govorim v svojem osebnem imenu – govor o etiki, kajti v najbolj dobesednem pomenu gre pri omenjenih odločitvah za etiko, za življenje, ki kot svojo najvišjo maksimo priznava smisel, ki je etično izoblikovan. V tem pomenu, kot izrazita etična vrednota, mi je bilo posredovano partizanstvo, ki ga je moje družinsko okolje doživljalo in tudi vedno negovalo zelo osebno, moram reči, na srečo nikdar kolektivno. Ko so mi še kot majhni, krhki deklici v zibelki peli otožne parti-

zanske pesmi, mi je njihov smisel postajal razumljiv polagoma, z leti, kajti opogumljale so me v mojem doživljanju *čuta za poštenost in potrebe po pravičnosti*. To doživljanje ni nikdar popustilo, nasprotno, še krepilo se je v letih, ko je politika v imenu demokracije obilno ponujala prenekatero sredstvo za demonizacijo nečesa, kar pač po njenem prepričanju ni moglo več služiti kot sredstvo oblasti. Oblasti žejna politika – včerajšnja kumrovska šola, današnji raznobarvni demokrati, vmes bi se našlo še kaj, kar je bilo v naših razmerah vedno pri prepolni mizi in krepko preplačano – pač druge logike ne pozna, in tej moram reči, da skrajno odgovorna odločitev za gibanje, ki ga je prežemal občutek uporništva, ne izhaja iz oblastiželjnih nagnjenj, ampak iz najglobljega spoštovanja življenja, spoštovanja, ki mu bistvo in smisel življenja nista problem. Zato ponavljam besede nekoga, ki je povezan z mojim družinskim krogom: *Vsako razlaganje življenja se začne v naravi; tukaj se polagajo temelji svetovnim nazorom.*

Kolikor bolj človek živi blizu naravi, tem bolj lahko spoštuje življenje, njegovo pravico, da živi, se ohranja in obnavlja. K tej prvobitni pravici sodi tudi *pravica do upora*, in to toliko bolj, če doživljamo krivico. Takrat, ko je občutenje poštenosti in pravičnosti del človekove narave, je njegova morala dobesedno *onaravljena*, njegova druga narava in ne protinarava. Materi, ki je že v večnosti, se za zgled, ki mi ga je posredovala, iskreno zahvaljujem in ta herojski zgled, ki nikogar ne žali, izključuje ali skuša biti kakorkoli represiven, čutim za svojega – in prav nikomur se, seveda, ni treba z menoj strinjati. Tistim, ki ste mi vsaj za trenutek prisluhnili, se zahvaljujem, kajti navsezadnje ne govorim toliko o sebi in o svojih, ampak o življenju, ki je lepo, čeprav tako kratko, in zdaj, ko se poslavlja od mene generacija mojih staršev, smo glede izbire in odločanja na potezi *mi*. Jaz osebno sem se že odločila – zato vsem, ki ste mi kot zgled pri tej odločitvi pomagali: iskrena hvala. Nekaj samo etičnega je postalo večnost.

2. Odločitev za etiko

Ko je nastajalo delo *Ukana*, je njen avtor, Tone Svetina, opozoril na ime Friedrich Nietzsche, vendar še zdaleč ne gre – in Svetini je zato treba dati vse priznanje – za navzočnost nihilizma oziroma nihilizacije sveta glede na to, da pač v svojem izrazito negativnem pomenu, tj. kot ničejanstvo, pomeni zanižanje in razvrednotenje življenja, v skrajnem pomenu celo reči življenju *ne*. Bralca mlajše, povojne generacije v Svetinovih opisih privlači zelo očitna

navzočnost narave. Upornišтво njegovih junakov, ki morajo razviti volčji instinkt za preživetje, prežema doživljanje narave celo do te mere, da je mogoče upornišтво – legendarno partizanstvo naših mater in očetov – imenovati kar *onaravljene upor* oziroma *onaravljeno upornišтво*. Do katere mere tako gibanje jemlje za sredstvo politiko oziroma politizacijo, se na začetku ne da predvideti; za nazaj je seveda lažje določljivo, še najlažje kot oblast in polna miza.

Kot sem v svojih razmišljanjih o upornišťvu na enem od naših skupnih posvetov že omenila, tudi tokrat opozarjam, da je zgodovina slovenskega naroda, najmanj od velikih kmečkih uporov vse do danes, zgodovina veličastnega upornišťva, ki je človeku kot posamezniku in narodu kot celoti pomagalo, da je sploh obstal in se ohranjal skozi svojo tako zelo nelagodno zgodovino. Za upornika ni nič pretežko, tudi takrat ne, ko hoče spremeniti svet, in *juriš na nebo*, ta uporniški klic junakov samo komaj pretekle dobe, je z vsem trajni vzor vsakemu zdajšnjemu in prihodnjemu upornišťvu.

Upornišťvo in pogum za upor se rojevata samo znotraj najbolj neposrednega življenja, v njegovih povsem konkretnih razmerah, saj ju obujata potreba po obvladovanju, pokončanju nakopičenega zla in nasilja, ki vse človeško razčlovečujeta in celo naravo ponižujeta v nekaj protinaravnega. Toda upornik je najprej junak s tem, da zna premagovati lasten strah in bojazen, tako, da sta to sili samopreobrazbe, ki prehajata v skrivnosten izvor moči in energije, s katero juriša – tudi na nebo. Ti veliki, najprej samo notranji človekovi samopremagovalni boji prehajajo v eno samo *voljo kot ogromno moč*. Takrat pa, ko je človeška volja motivirana najprej povsem bivanjsko in povrh še moralno, prehaja v nezaustavljivo silo, ki ji ni nič nemogoče.

3. Kdaj postane človek upornik?

Predvsem takrat, ko se spopade z usodo in jo želi pokončati. Pri tem gre celo za vprašanje človekovega preživetja v povsem konkretnih, bivanjskih razsežnostih, kajti upornišťvo je bilo najbolj močno takrat, ko je bila ljudem kratena pravica do obstoja – in življenja. Zato je upornišťvo nekaj povsem *prvobitnega*, povezano z naravo in njenimi silami in človeškimi hotenji pre-seči omejenost, krutost, brezupnost vseh danosti.

Slovensko partizanstvo, ta *oborožena pest ljudstva*, kot utelešeno upanje po svobodi in socialno pravični družbi, v vsem potrjuje dejstvo, da je upornišťvo *najprej* docela naravno občutenje življenja, ki je in trajno ostaja najprej

pravica do življenja in obstoja majhnega naroda in vsakega posameznika v njem. Upornišтво je naša najbolj naravna religija, ki je človekovo in narodovo pravico do bivanja in življenja povzdignila na raven vesoljne razsežnosti. Držo slovenskega naroda temeljno zaznamuje njegovo upornišтво in z njegovo pomočjo je zgodovino preživel kot junak in upornik, ne kot hlapec. Pri tem je zastavil celo svoje življenje, kajti najvišja vrednota mu je najprej le življenje samo. Vsebina tega je najbolj prefinjena vednost o tem, da je sveta dolžnost posameznika in naroda braniti svojo, samo najbolj elementarno pravico do življenja, kajti življenje je enkratni dar, ki ga zgodovina slovenskega človeka izpričuje za svojo najvišjo vrednoto. Vrednota pa je samo nerazvezljiv spoj med znanjem, vednostjo in delovanjem, zato držo premore človek, ki ravna v skladu z vrednotami. Skratka, držo tvori naravnost duha in potek dejanj neposredno iz bivanja samega, in v tem je herojstvo, ki ga usmerja najbolj naravno, vesoljno občutenje pravičnosti, zavest o tem, da je bivanje kot sveta samodanost, pred katero ne klečep lazimo, ker ni milost teorije, religije, ideologije in še česa, ampak samo dragocenost, ki ji ponosno in z radostjo zremo v obličje – ter v času svojega življenja skušamo iz nje napraviti kaj lepega in enkratnega. Predvsem to, da svet, v katerem živimo, in razmere v njem spreminjamo v nam vsem prijazen prostor, v pristno domovanje v svetu.

4. Tovarišija

Za občutenje posameznika kot člana skupnosti gre, in takšno skupnost združuje to, da v njej z ogromno dobre volje skupaj tovorimo, kot ogromna človeška moč – kot tovarišija –, breme zgodovinskih izzivov. Že v sedemnajstem stoletju, leta 1603, dobimo v Megiserjevem slovarju opis te tako lepe in plemenite besede *tovariš*. Le zakaj in v imenu česa se je ta beseda umaknila iz precejšnjega dela naše govorice in kako dolga bo doba, ki bo po hudih preizkušnjah spet vrnila tovarništvo v tem žlahtnem in plemenitem pomenu, tako kot ga je samo nedavna doba nazaj posredovala, namreč kot *ново svetnost*, in vsaj Kocbek si ni mogel kaj, da ne bi ob doživljanju tega zapisal: »Mislim na partizanstvo, na novo svetnost, na novo redovništvo. Tovarišija okrog večernega ognja me navdaja z mojo staro lepo mislijo. Partizanstvo je politično-družben pojav, izraz biološko, družbeno in duhovno novih, zdravih sil v slovenstvu.«¹ Pri tem gre za novo dožemanje in doživljanje sveta, ki ga usmerjata predvsem *svoboda in pravičnost*, kar je vodilo posameznika, da se je

vključeval v vrste ljudi, ki so nase prevzeli vse izzive usode, ogromne napore, gledali drzno smrti v oči in vzeli nase še zgodovinsko zmago – ta se je izkazala kot sveta narodova moč.

5. Uporništvo – pokončna hoja

Še enkrat vprašanje: kako bivanjsko in moralno utemeljiti uporništvo? Ne politično, religiozno, ideološko, ampak samo in docela z najbolj prvinskimi bivanjskimi, etičnimi vprašanji, kot so življenje, pravica do življenja, dobro, pravično, moralno neoporečno. Res je, da teh pojmov ne določa samo človek sam, ampak okolje in skupnost, v kateri biva. Toda tisti, ki se odloča, celo izbira med različnimi danostmi, je najprej človek sam – nihče drug. In zares njegova so samo tista človekova dejanja, ki so povsem stvar njegove lastne presoje, in kot taka v bistvu individualna odločitve. Ponavljam: nič ne jamči človeku njegove pokončne hoje skozi življenje in avtonomije njegove drže tako zelo kot ravno *etika*. Etično ozaveščeno bivanje je bivanje, ki je do vseh potankosti presvetljeno, celo do te mere, da človek iz soočenja z usodo izide kot junak, saj pred usodo ni pokleknil, se nad njo zjokal; sprejel je njen izziv in se ji odziva in iz tega soočenja izhaja vedno močnejši od vseh, še tako demonskih sil usode. Etični človek, človek pokončne hoje, bo tudi vedno pripravljen priznati svojo krivdo, kajti s tem priznanjem ne gre najprej za krivdo kot krivdo, ampak za priznavanje tega, da je svoboda ena najbolj temeljnih in najbolj bistvenih vrednot. Zato ta, ki krivdo priznava, izreka priznanje svobodi in krivda postaja, kar je presenetljivo, celo vzvišen občutek svobode.

Ko je stari Temnikar v Kosmačevi *Baladi o trobenti in oblaku* bil svoj prvi in poslednji boj, je bila to podoba človeka, bolj jasna in čista kakor kadarkoli prej v njegovem življenju. Temnikarjevo odločitev za boj spremljajo čistost, mir in odločnost, ko se odpravlja na svojo samoizbrano pot, ki je njegov zgodovinski boj – in usodi nasproti stopa z ogromno slovesnega miru. Vsaka njegova kretnja kaže na dogajanje, ki prehaja v večnost, celo v nekaj tisočletnega. Zaveda se, da ga pred tem čaka težko dejanje, ki ga mora izpolniti, namreč mahniti mora po zveri, ne po človeku, čeprav je zver, ki mu prihaja nasproti, v človeški podobi. In mahnil je – zver je pokončal. V trenutku je vedel, kaj mora storiti: pokončati zlo, in že s tem je njegovo dejanje etično. Etičnega ravnanja ne narekuje čisto nič drugega kot resnica njegovega življenja, namreč bivanja, tesno povezanega z naravo, zemljo, ljudmi. Samo in

docela zemeljska razsežnost je odločujoča, in vest, to je so-védenje, ki mu narekuje dejanje, je vest upornika, ki premore globoko etično ozaveščno bivanje. To prvo, celo visoko vprašanje celotne etike, skratka, vprašanje vseh vprašanj, *kaj storiti*, se hipno razodene, je tu kot načelo bivanja in občutenja celote veselja, ki ga je on, povsem navaden kmečki človek, premogel samo zato, ker je bil izoblikovan človek, ker je imel svojo držo. Koliko človeške toplote izžareva njegova podoba, ki je pred nami že ulita v večnost! Četudi je ta podoba kot kip, prepričuje s tem, ker se je prekalila v krvavem ognju. Njen junak stoji raven in ponosen, s plemenitim in poveljnim obrazom pravičnega vojščaka.

Po svojem opravljenem zgodovinskem dejanju je Temnikar zelo utrujen, tako zelo, da mu ta, ki se srečuje z njegovo zgodbo, zaželi, naj počiva v miru.² On pa sanja o letu, ki bo bogato rodilo zelo mnogo sočne, zelene trave, o letu, prepolnem sonca,³ tega – že po Platonovem uvidu – prastarega simbola pravičnosti, kajti moč sončnih žarkov je taka, da prav vse postane vidno, prosojno do svojih poslednjih temeljev. Junak ni omahnil v smrt, kajti z mislijo na krogotok življenja je šel počivat v prepričanju o ponovni rasti in življenju, ki se bo nadaljevalo. V tem je resnica življenja in vsega, kar biva, da se, četudi skozi mnoga nasprotja, ohranja in obnavlja. Pravičnost je naravna zakonitost, in kar velja za naravo, velja tudi za človeško družbo. Človekov notranji red se zliva v ubrano soglasje z zunanjim redom, oboje pa sovпада s svetovnim, vesoljnim v vseobsegajočo celoto. V njej poteka krogotok življenja in smrti, ki vključuje tudi človeka. Vse dogajanje v naravi se izravnava in takšno občutenje je značilno tudi za človeka, kajti nobeno njegovo dejanje ni brez posledic za vesoljno harmonijo in red. Upornik je navsezadnje človek, ki samo radikalno zahteva obnovo najbolj prvinskega dogajanja znotraj narave in človeške družbe na podlagi vzajemne pretočnosti vsega z vsem.

Povezanost z zemljo, ljubezen do zemlje, je globoko vplivala na oblikovanje narodove etike – vemo, da so etike trgovsko-prekupčevalskih narodov povsem drugačne od teh, ki jim je navdih za bivanje zvestoba do zemlje. Eden najbolj ganljivih dokumentov tovrstne zaveze slovenskega človeka z njegovo zemljo je zapis, ki ga je podal med vojno padli partizan Tone Pipan - Črtomir (1918–1944) v glasilu *Gorenjski partizan*, ki ga je nekaj časa sam urejal: »Znoj in kri in solze, vse je popila ta zemlja. In vase je spravila še vse kaj več. Generacije za generacijami so našle v njej svoj dom. Cvetove naroda, mlade, še neizživele moči in v življenjski borbi izsušena telesa. Vse je zakrila zemlja, a zatrla ni ničesar. Je to kakor setev, skrivnostna, veličastna. Zemlja ničesar ne

zatre. Zemlja le v svojem naročju ogreje, vdihne snovi novo življenje. Umrl je ded, rodil se je vnuk. Vse gre v zemljo, vse vzklije iz zemlje. Naša zemlja smo mi in mi smo naša zemlja. Tako je naša zvestoba do zemlje zvestoba do nas samih.«⁴ Povsem upravičen k tej misli je tale komentar: »To je Pipanova visoka pesem, himna slovenski zemlji in njenih prebivalcev boju za svobodo.«⁵ Zato kot najbolj prepričljivo učinkuje misel: »Pipan utemeljuje, da motivi za upor in boj proti okupatorju izhajajo iz slovenske zemlje same: ne le po naravnem pravu, ker na tem prostoru živi slovenski narod že stoletja, ampak tudi po Pipanovem panteiziranem prepričevanju o vzajemnem pretakanju zemeljskih sil in človeških hotenj.«⁶ To je po mojem ena daleč najboljših ugotovitev o naravi našega upornišтва nasploh, trditev, ki ji je uspelo preseči vsakršno ideologizacijo in iz nje izhajajočo politizacijo. S to ugotovitvijo so tudi povezani razlogi za večinsko odločitev naroda za sodelovanje v upor, ki ga je človek kot soudeleženec in posameznik občutil najprej kot svoj lasten življenjski upor in svojo povsem osebno odločitev. Zato sem tudi prepričana, da doba za nami, torej naši zanamci po sto, dvesto letih, ne bodo več izpostavljali ideološko-političnih vprašanj kot izključno usodnih za razumevanje tega, kar je vse nas trajno zaznamovalo vsaj tako, če še ne bolj, kot francoski narod njegova revolucija. Tudi jaz že danes razpravljam z bistveno drugačnega kot samo prestižno političnega pristopa, in zavedati se je treba, da je ideološki pristop praviloma tudi vedno vprašanje boja za politični prestiž, povejmo volje do oblasti in moči. Etizacija sveta torej, ki sicer nikdar ne bo mogla docela odriniti politizacije; vendar pri etični odločitvi pomeni politika le sredstvo, nikdar pa ne cilja.

6. V prihodnje – kam?

Dovolite mi, da k vsemu povedanemu dodam še moja zdajšnja opažanja, v trenutku, ko obsedeni z internacionalizacijo, globalizacijo in vstopanjem v Evropo že skoraj pozabljamo na našo najbolj naravno prizemljenost. Ni nepomembno vprašanje, kaj lahko sledi za slovenski narod v prihodnje, če si v imenu totalitarno urejenega ekonomskega reda Evrope preseka in spodreže svoje korenine v zemlji, svojo tesno navezo z naravo, z vezmi, ki so nas skozi vso zgodovino napajale z močjo, ki nas je nenehno dvigala. Kot narod smo zgodovinsko napredovali, priznajmo si, da pa zdaj včasih ne vemo, kako bi to ohranili za prihodnost znotraj te, tako zelo vsem nam vsiljive in nedorečene Evrope. Utrujena sem zdaj popularnih besed kot pluralizem, toleranca, kajti

vsako, še tako uglajeno govorjenje o toleranci – tudi akademski čvek – moram zaustavljati z ugotovitvijo, da se ekonomija žal nikdar ne obnaša tolerantno.

Če nam je Evropa v svojih vrstah namenila tržno-prekupčevalsko mesto – kakšna bo naša usoda, in še bolj, kakšna naj bi bila etika nas, sodobnih, modernih prekupčevalcev in trgovcev? Iz zgodovine vemo, da so etike trgovskih narodov *onenaravljene*, docela drugačne od teh, ki živijo povezani z naravo in njeno prvinskostjo. Ko etika majhnega naroda korenini v kozmični skladnosti bivanja, ki je in ostaja povezanost vsega z vsem – zavedajmo se, da je v tem naša neizmerna sreča –, govorimo o tem, da sta *spoznanje sveta* in *samospoznanje človeka* enoten in neločljiv proces, znotraj katerega prihaja do sovplivanja in sozvočja kozmično-zemeljskih sil in človeških hotenj: vse, prav vse je izpolnjeno z voljo do bivanja in obstoja, skratka *volja je volja do življenja*. Volja do uporništv pa je samo izjemno priznavanje življenja: reči svetu in stvarnosti *da*, v imenu docela prizemljenega občutka za poštenost. Na podlagi tega občutenja sveta, izpolnjenega z življenjsko napestostjo sploh, prihaja do želje po novem utemeljevanju socialnega reda, celo revolucije: ne pozabimo, samo za naš poskus afirmacije življenja gre in še vedno mnogi verjamemo, da si tega občutja in dojemanja življenja ne smemo pustiti vzeti.

Samo narod, ki je v sebi izdelal najfinejše etične mehanizme, je zmožen revolucije, in ta moj majhen narod je to bil. Le kako naj ne bi človek kot posameznik, navaden, anonimen na vse to bil ponosen – in ne zamerite mi vprašanja: le kakšen je tisti narod, ki na svojo revolucijo ni ponosen in ki – zdaj govorim o vseh nas – tega ponosa ne prenaša na svoje vnuke? Oni pa prihajajo k nam, so že tu, saj vedo in čutijo, da je nekaj postalo večnost. Pri tem nagonsko zahtevajo zgled za življenje, v katerega vstopajo, saj so ideologije že zdavnaj zapustili; zato pa jih zanima, kaj sploh ohranja in obnavlja življenje, ki so ga pripravljeni nadaljevati. Tako poslušajo zgodbe svojih dedov o tem, kako velja za ohranjanje življenja zastaviti še največ, kar človek sploh premore, namreč življenje samo. In vsaj življenjska zgodba moje partizanske družine – in samo v njenem imenu najprej imam pravico govoriti, ne o drugih – je bila takšna velika, legendarna zgodba, ki je postala *mit*. Naj v tej zvezi samo na kratko pripomnim: v naravi mita je, da ljudi med seboj povezuje na podlagi nečesa globoko skupnega, kajti vsak mit krepi sile, ki določeno skupnost osredinjajo, povezujejo, celo trajno ohranjajo. Narodu, ki je enkrat iz sebe uspel poroditi svoje lastne mite – in to je že kot pravilo, da je narodotvorno tudi mitotvorno –, se skoraj ne more več zgoditi, da bi izginil iz svetovne zgodovine.

Priznam vam, da ste mitotvorna generacija. Hvala, ker ste me povabili in bili pripravljeni prisluhniti mojim zelo osebnim, verjetno za marsikoga tudi zelo samovoljnim razmišljanjem. Vern, da bomo skupaj še za naslednjo, 70. obletnico ustanovitve OF. Zato vas iskreno prosim, da vztrajate!

Opombe:

- 1 Edvard Kocbek: *Tovarišija*, MK, Ljubljana, str. 207.
- 2 V naši kulturi je *mir* simbol za spravo in odrešitev, je krona življenja, celo večnega življenja. Kaj pomeni ta, nam vsem znani zapis: *Počivaj v miru*. Tukaj gre za pomen hebrejske besede *olam*, ki vključuje svet in hkrati večnost, saj združuje slutnjo o *človekovi nesmrtnosti in večnosti*.
- 3 V čem je ta silna naravna moč, pravičnost – *dikaosyne*, kakor jo imenuje starodavni Grk? Predvsem v tem, da se pretaka in prehaja skozi vse, kar biva. Glej Platon: *Kratil*, Obzorja, Maribor 1980, str. 56.
- 4 Marija Stanonik: Poezija konteksta II, *Borec*, 1993, št. 8–9–10, str. 1065.
- 5 Prav tam.
- 6 Prav tam, str. 1064.

RAZPRAVA

OF
MM

JANEZ STANOVNIK

Nobelovec Ivo Andrić je nekoč napisal: »Razčiščevanje preteklosti pomeni razumevanje sedanjosti!« To velja tudi za temo, o kateri razpravljamo.

Pripadam »generaciji, ki odhaja«, ki pa je pred šestdesetimi leti doživljala ugodno poglavje naše narodne zgodovine. Zato bi želel telegrafsko nakazati nekaj misli kot dialog med zgodovinarji – znanstveniki in nami – generacijo, ki je sodelovala v narodnoosvobodilnem boju.

Najprej na temo odnosa Društvo prijateljev Sovjetske zveze – Protiimperialistična fronta – Osvobodilna fronta. Mislim, da je bilo v referatih preveč poudarka na protifašističnem gibanju v času Hitlerjevega napada na Jugoslavijo. Točno je, da je od trenutka Hitlerjevega prihoda na oblast pa prek španske državljanske vojne in nemške priključitve Avstrije dozorevala protifašistična zavest v Evropi in tudi pri nas. Toda v našem primeru je protifašizem ustvarjal samo tisto splošno vzdušje – infrastrukturo, v kateri se je odigravala drama. Pravi in osnovni problem je bil narodno-obrambni. V tej zvezi bi želel opozoriti na referat vašega kolega Boga Grafenauerja na Bohinjskem tednu akademskega društva Zarja, v katerem je na neverjetno vizionarski in istočasno na znanstveno-argumentirani način pokazal, kako se je v primeru nas, Slovencev, nacifašizem pojavljal prvenstveno kot nevarnost za naš narodni obstoj. Ko smo se kot narod odločali za odpor in borbo, se nismo odločali prvenstveno iz ideološkega – protifašističnega – razloga, ampak iz narodno-obrambnega. Na splošno bi rad rekel, da je ideološka borba, ki je sledila po vojni – še zlasti v teku zadnjega desetletja –, vplivala na to, da zgodovinopisje vidi dogajanje pred šestdesetimi leti veliko bolj pod vtisom ideološke diferenciacije, kot pa je to bilo dejansko. Društvo prijateljev Sovjetske zveze je nastalo kot oblika ljudskofrontnega, demokratičnega gibanja. Vsaj za krščanske socialiste lahko rečem, da je bilo članstvo v tem društvu veliko bolj motivirano z razlogi odpora »borbenemu protikomunizmu katoliške akcije« kot pa »slovanstva« in še manj »simpatij za komunistično ZSSR«. Glede protiimperializma pa moram takoj pristaviti, da imperializma nismo razumeli v Leninovem smislu »zadnje etape kapitalizma«, ampak kot ideologijo in politiko narodnega zatiranja in kot negacijo pravice narodov do samoodločbe. Zato smo v Münchnu videli težnjo zahodnega imperializma, da s paktiranjem s Hitler-

jem hoče slednjega usmeriti proti ZSSR, in smo v tem smislu bili protiimperialisti. Prav tako pa smo odločno nasprotovali podpisu pakta med Molotovim in Ribbentropom do te mere, da smo občasno celo opustili sodelovanje v ljudskofrontnem gibanju. Toda ko je Hitler pregazil Francijo in zahodno Evropo, skupina okoli Dejanja pa je bila pod Kocbekovim vplivom frankofil-ska, smo uvideli, da so zahodne demokracije nemočne in da je Sovjetska zveza edino upanje za nas kot nacijo. Zato smo se vrnili in na ustanovnem sestanku 27. aprila 1941 pristali na to, da se novo sodelovanje imenuje »Protiimperialistična fronta«, čeprav je treba zaradi zgodovinske točnosti potrditi to, kar je dr. Rus – tovariš Andrej zabeležil v svojih spominih, da je namreč že na tem sestanku bilo govora o »Osvobodilni fronti«. Sam naziv »Protiimperialistična fronta« pa nikakor in nikdar ni pomenil protizahodnega razpoloženja ne prosovjetske formacije.

Rad bi še na kratko komentiral problem »moralne dileme« odpora. Za nas je bil odpor eminentno moralno oziroma etično vprašanje. Narod za nas ni bil nikdar gentilni, plemenski ali antropološki pojem, ampak prvenstveno sociološka in moralna kategorija. Renan je v slovitem članku »Kaj je nacija« napisal, da je nacija skupnost usode in da se rojeva v skupnem trpljenju. Jaz bi dodal, da je narod več kot celokupnost njegovih delov – posameznikov. Narod je duša, je skupnost usode, je skupnost trpljenja in ustvarjanja, je skupnost zavesti in volje. Zato ne moremo misliti, da je 15.000 naših borcev, ki so žrtvovali svoja življenja v narodnoosvobodilnem boju, to storilo nekako samomorilno, da so bili »kamikaze«. Narod se je uprl. Narod je začutil, da je obsojen na smrt – ne v smislu fizičnega uničenja in izkoreninjenja, čeprav tudi to, ampak predvsem moralnega uničenja. Sovražniki so vedeli, da narod ubijejo, če mu ubijejo dušo. Ko je dr. Krek govoril iz Londona, »pričakajte zaveznike, ki vam prinašajo svobodo, dostojanstveno,« je izgovoril največji nesmisel, protislovje. Samo dejstvo, da se narod ne upre, da mirno prenaša okupacijo, pomeni ponižanje, odvzem dostojanstva, pomeni, da tak narod izgubi samospoštovanje, dostojanstvo – svojo dušo. S tem ko smo se uprli, smo rešili narodno dušo, smo dokazali narodno samozavest in dostojanstvo, smo narodu priborili suverenost. Brez te zavesti samospoštovanja in dostojanstva ne bi pričakali niti »vstajenja« leta 1991: narod se je lahko uprl jugoslovanski armadi, ker je imel zgodovinsko izkušnjo, ki ga uči, da lahko tudi mali narod rešuje svojo usodo in svobodo sam, iz svojih moči, če ima dostojanstvo, voljo in moč, ki so temelj suverenosti in ki mu dajejo naravno pravico do samoodločbe.

BOGDAN OSOLNIK

Želel bi se vključiti v razpravo z nekaj pripombami o razpoloženju prebivalstva pri nas, o političnem stanju med ljudmi pred izbruhom druge svetovne vojne. Gospa Miklavčičeva je že govorila obširneje o občutkih ogroženosti Slovencev zaradi fašistične in nacistične nevarnosti in tudi o nekaterih oblikah narodnoobrambnega gibanja, o taborih in raznih drugih izrazih domovinske zavesti. Želel bi poudariti še drugo stran, ki je bila zelo usodna za nadaljnji razvoj medvojnega dogajanja. To je bil vpliv silovite protikomunistične propagande, ki so ji bili ljudje izpostavljeni vsa leta neposredno pred vojno. Svarila pred nevarnostjo komunizma so bila neprestano na dnevnem redu, bodisi v cerkvenih pridigah bodisi v šoli, v medijih in v javnem življenju nasploh. Pri tem so razglašali za komunizem vse, kar je bilo pri nas doma svobodomiselnega in kritičnega do vladajoče politike in ideologije. Spominjam se, da so nas, dijake v Novem mestu, ki nismo imeli pojma o komunizmu, obsodili za komuniste in zahtevali našo izključitev iz šole samo zato, ker smo ob Hitlerjevem pritisku na Češkoslovaško javno izrazili solidarnost z bratskim češkim narodom. Še nekaj bi rekel: pri ocenjevanju predvojnega razpoloženja prebivalstva ne smemo pozabiti tudi globokega nezadovoljstva med ljudmi s stanjem države, v kateri smo živeli, zlasti zaradi socialnih razmer in skorumpirane oblasti, podvržene balkanskim metodam vladanja. Zelo zmotne so predstave o tem, da je do izbruha vojne v Sloveniji vladala demokracija. Ni bilo splošnih in tajnih volitev, politično oblast v Sloveniji pa je vedno imela stranka, ki se je povezala s tisto beograjsko politiko, ki si je zagotovila večino glasov v celotni Jugoslaviji. Znano je tudi, kakšne so bile socialne razmere zlasti na slovenskem podeželju, kjer so ljudje živeli v hudi revščini, prezadolženosti in brezposelnosti. Takšne razmere so marsikje omogočale, da je nemški nacizem uspel s svojo demagoško propagando o tem, da v Nemčiji vlada red in da je tam dovolj kruha in dela za vse ljudi. Silovita protikomunistična propaganda, o kateri sem malo prej govoril, je imela še posebno močen vpliv na ljudi v najbolj zaostalih predelih Slovenije, kakršno je bilo, na primer, dolenjsko podeželje. Prav to razpoloženje so med vojno izrabili voditelji slovenske kolaboracije in, seveda, tudi okupatorji za boj proti osvobodilnemu gibanju. Boj proti komunizmu so ideologi te propa-

gande tesno povezovali z bojem proti svetovnemu judovstvu, saj so govorili o komunizmu kot o »židovski zaroti«. To pojmovanje je med vojno oznanjala tudi domobranska propaganda. Sedaj poskušajo zagovorniki kolaboracije to dejstvo prikriti, kakor da le-ta ni imela nikakršnega deleža pri »holokavstu«.

IGNAC GREGORAČ

Pričakoval sem, da bo kdo od predavateljev ali razpravljavcev v zvezi z obravnavanim vprašanjem opozoril na en pomemben vidik, to je na nastajanje in oblikovanje uporniškega, bojevitega duha, uporniške, bojevite zavesti in zavedanja solidarnostne povezanosti z usodo ogroženega dela človeštva.

Duhovno ozračje v Evropi v štiridesetih letih 20. stoletja je izpolnjevala grožnja fašističnih in nacističnih sil, da bodo zbrisale s sveta vse demokratične pravice in svoboščine, demokratičnega in humanističnega duha, svobodo in enakopravnost ljudi in narodov ter da bodo vsilile vsemu svetu svoje totalitarno gospostvo – nadvlado izbranih, večvrednih nad vsemi drugimi, manjvrednimi.

Sem eden od vrstnikov, ki smo v štiridesetih letih prišli na univerzo, živeli in doživljali grozeče ozračje, to je grožnjo fašistov in nacistov Evropi in vsemu človeštvu, in osebno dozorevali ter dozoreli. V nas se je tedaj oblikovala zavest potrebe po odporu in boju proti usodni grožnji in obenem zavest splošne medčloveške usodnostne povezanosti pred grozečo skupno smrtno nevarnostjo, zavest medčloveške moralne zavezanosti. Iz te zavesti je vzniknila nuja medčloveške in vsečloveške dejavne solidarnosti v odporu in boju proti usodni grožnji. Ta duh splošne človeške dejavne solidarnosti so v španski državljanski vojni izpričali borci mednarodnih brigad.

Ko se je začel pohod za gospostvo nad svetom in smo se tudi mi znašli pod jarmom nacističnih in fašističnih osvajalcev, za nas ni bilo vprašanja, ali bi se uprli ali ne. Za nas je bil odgovor jasen. Ni bilo mogoče, da bi mogli pristati na to, da bi stali ob strani, medtem ko bi se drugi bojevali proti nacističnim in fašističnim vojskam in izgubljali življenja – tudi za nas. Tako stališče smo imeli za nemoralno, nevzdržno, nesprejemljivo.

Sodili smo, da se moramo upreti osvajalcem tako zaradi sebe – zaradi svoje skrajne, bivanjske ogroženosti – kot zaradi nuje medčloveške, vsečloveške solidarnosti, vsečloveške, mednarodne moralne zavezanosti v boju proti usodni, splošni, vsečloveški grožnji. Mislim, da je to eden pomembnih vidikov na obravnavano temo: leto 1941 – upor da ali ne?!

BOŽIDAR GORJAN

Iztočnici za svojo razpravo sem dobil iz podatkov, ki nam jih je posredoval dr. Tone Ferenc o tem, kako temeljito so se Nemci pripravljali na izpraznitev slovenskega prostora, kar je zabeleženo v dokumentih, ki jih je imenoval »izselitvene spomenice«. Pred nami je ponovno razkril strašno usodo, ki nam jo je namenil nacizem. Strinjam se z njim, da moramo poudarjati, da so to bili načrti skrajnega nemškega nacionalizma, ki sta ga pri nas že pred vojno gojila Kulturbund in nacizem. Kulturbund je bil poleg ostalega tudi specifična organizacija za uničenje slovenskega življa v tem prostoru. Pa še tega bi se morali zavedati danes, da je ta Kulturbund pri nas deloval iz avstrijskega prostora, da je bil, in z njim njegovi načrti, zgodovinsko vezan na avstrijsko nacionalistično politiko.

Dr. Cvetka Tóth je spregovorila o pravici naroda, da premaga zlo usodo, ki mu jo namenjajo drugi narodi. Upor je pravica, ki sledi iz narave življenja.

Veliko ste zgodovinarji naredili v preteklosti za to, ko ste odkrivali načrte in dokumentacijo, ki govorijo o tem, kakšno usodo so nacionalizmi namenili našemu narodu v preteklosti, še posebej v drugi svetovni vojni. Glede teh načrtov skorajda ni nobene praznine, vse je razkrito. Manj pozornosti, razen redkih izjem med vami, pa se posveča nalogi, da bi zgodovinsko utemeljeno razkrivali pravico našega naroda, da se je uprl načrtom uničenja. Kot da bi bilo to nekaj samo po sebi umevnega. O tem je tudi veliko napisanega, vendar nestrokovno, v obliki raznih monografij partizanskih enot, spominov, osebnih pričevanj, ki pa so obremenjena s slabostmi vsakega spomina, tudi osebno so obremenjena.

Le malo je še živih prič našega upora. Ali jim ne bi posvetili nekaj več pozornosti in z njimi dokumentirali – na podlagi strokovno izpeljanih preiskav – na primer, kako smo vendarle preživel, premagali sovražne načrte za naše narodno uničenje, za ponemčevanje slovenskega prostora. Verjamem, da je lažje brskati po dokumentih kot po spominih živega človeka. Vendar le mislim, da so tudi naša pričevanja lahko pomembna pri ugotavljanju teh dogodkov, sicer starih več kot pol stoletja.

Zaradi pomanjkanja časa omenjam samo en primer. Nemci so pričeli izseljevati najprej področje okoli Brežic, na obeh straneh Save. V takratnih, izred-

no težkih razmerah se je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja odločilo, da je potrebno vse naše oborožene enote usmeriti v ta prostor z namenom, da preprečimo izseljevanje. V to smer so bile poslane čete z dveh strani: iz celotne Dolenjske in iz Bele krajine. Te čete bi se morale srečati pri vasi Buče – mislim, da je to v sevniški občini. V zimskih pogojih, v slabih komunikacijah ta načrt ni uspel. Izčrpani borci so omagali v snegu, Belokranjska četa je bila ob vrnitvi celo razbita in močno oslABLJENA. Iz štajerske smeri je šel proti bizeljskemu izselitvenemu pasu Štajerski bataljon pod vodstvom komandanta Franca Rozmana - Staneta. Tudi ta je obtičal v visokem snegu na Bohorju, premočen sovražnik ga je neprestano napadal in zasledoval.

Napori so se nadaljevali. Brežiška četa je doživela svoj konec v začetku leta 1942, uničena je bila tudi Celjska četa, ki je imela isto nalogo. Za njima so v ta prostor poslali Modrasovo četo, sestavljeno iz revirskih rudarjev in domačinov. Tudi njo so Nemci razbili. Dve četi iz Druge grupe odredov so septembra 1942 poslali proti Obsotelju z istim namenom. Ena od teh čet je bila tudi uničena. Strašanski so bili napori, da bi preprečili izseljevanje Slovencev. Toda že po prvih poskusih, da bi se z borbenimi enotami prebili v ta prostor, je okupator prenehal z izseljevanjem. Tudi zaradi tega, ker je ugotovil, da zaradi osvobodilnega gibanja nemški živelj ne bo varen v tem prostoru.

Predlagam vam, gospodje zgodovinarji, da ta primer znanstveno obdelate zavoljo zgodovinske resnice – da se bo vedelo, da nam ni šlo za revolucijo, ampak za reševanje narodovega obstoja na slovenski zemlji. Pa še to: točno preštejte, koliko smo pri tem imeli žrtev. Mogoče boste ugotovili, da te žrtve niso bile zaman – preseljevanje smo ustavili z našim uporom! Mogoče bo zanimivo ugotoviti tudi, da je bilo med padlimi pri izvrševanju te naloge veliko članov komunistične stranke, železničarjev, rudarjev, delavcev iz celjskega industrijskega bazena. Niso padli za ideologijo, ampak zato, da bi izpolnili ukaze vodstva osvobodilnega gibanja.

VLADO HABJAN

Nadaljeval bi tam, kjer je dr. Tóthova načela pot v Združeno Evropo, in povedal še kaj o tem, o čemer je dr. Biber govoril glede silne ekonomske moči Nemcev in nemčurjev pred okupacijskim letom 1941. Pri tem bi bil, seveda, malo kritičen: kako je mogoče, da je takšen negativni odziv pri vrsti zgodovinarjev na partizansko gibanje oziroma da se sploh pojavi vprašanje, ali je bil odpor nujen ali ne?! Mislim, da je bil nujen, vendar vsi skupaj ne znamo dovolj jasno povedati, da je bil zgodovinsko, razvojno-posledično neizbežen. Zakaj? Ker se držimo kvečjemu zgodovine od francoske revolucije naprej do najnovejših časov, morda gredo nekateri še do Trubarja. Večina pa jih ne gre bolj nazaj. Jaz pa želim biti bolj preteklostno vseobsežen, saj ne morem ničesar pojasniti, če se ne dokopljem do korenin v svojem ljudsko-narodnem razvoju. Zaradi ideje o prihodnji Združeni Evropi bom šel daleč nazaj, in sicer v leto 772, ko je prišlo do **prve pokristjanjevalne revolucije**. Če govorimo, da je na črti Teharje-Kočevski Rog potekala **druga revolucija** – vsaj jaz tako pravim –, potem imamo tudi prvo (proti)revolucijo, in to je bila revolucija zoper postopke salzburške nadškofije in vojvode Tasila. To ni bila majhna revolucija – dvakrat so zgodnjeslovenski uporniki celo zmagali, tretjič so bili krvavo premagani, četrtič še dodatno razbiti. S tem so izgubili tudi vse politične možnosti. Prednike so v glavnem pokristjanili na neke vrste predindijanski način – s podrejanjem in totalno surovostjo. Ob tej surovosti nad Karantanci nekateri razmišljajo, da so to bili Alpski Slovani, za mene pa so to bili pozneje poavstriženi zgodnji Slovenci. Na žalost tudi pri nas še kdo pogreva to protislovensko neslanost, skregano z davnim razvojem večrodnega spleta kot povezovalnega jedra za poznejši slovenski narod, pa tudi Avstrijce.

Salzburška nadškofija je bila neustavljiva, politično zavarovana s celotnim zaledjem Nemčije in nasilna do te stopnje, da so se Slovenci uprli leta 763 in so se nepretrgoma upirali do leta 820. To se pravi, da so zdržali približno toliko časa, kolikor je trajala t. i. revolucionarna Jugoslavija, torej se je ta upor vlekel petdeset let. Vojevanje je bilo do sedaj v slovenski literaturi doma la zamolčano, saj do nedavnega niste nikjer našli leta 772, ki je bilo višek upora. Sedaj se že pojavljajo novi pogledi. Ta upor je bil seveda slabo izpeljan. O salzburški nadškofiji severno od Drave pa moramo vedeti, da se je prej ko

slej posluževala nasilnega pokristjanjevanja, medtem ko je bila situacija v Ogleju, o katerem bom govoril pozneje, če bom imel še čas in možnost, nekoliko drugačna. Pokristjanjevanje v oglejskem patriarhatu južno od Drave je bilo namreč strpnejše kakor pod Salzburgom. [Več o tem glej Vlado Habjan: *Mejniki slovenske zgodovine (Meilensteine der slowenischen Geschichte)*, Založba 2000, Ljubljana 1997; isti: Bermudski šesterokotnik za Slovence, *Revija* 2000,1999, št. 124–126.]

Vojaški zlom na Lurnskem polju »zgor Špitala«, kakor je zapisal Slomšek, in vsi nasledki so Slovence vrgli v vsesplošno izolacijo. Motili pa bi se tisti, ki bi trdili, da je bil upor škodljiv – že zato ni bil samo slab, ker je omogočil našo zgodovinsko potrditev in pustil pri Spittalu naše Kosovo polje ali to, kar je Judom zid objokovanja v ostalinah nekdanjega templja v Jeruzalemu. Seveda nas je menjava ideologij (vere) tako, kakor je potekala, zapečatila v (pred)**narod zamudnikov**. Neustavljivi val »kulturonoscev« s severozahoda je bil duhovno podkrepljen s samostani. Vsi, ki poznate zgodovino, veste, kako nastanejo Innichen, Millstatt, Osoje, Jurij ob Jezeru, Šentpavel v Laboški dolini in Rein pri Gradcu. V njih je dokaz, da je vsak tak samostan (nisem naštel vseh, ker bi potem moral dodatno govoriti) imel konvikt, to se pravi neke vrste gimnazijo. In tak konvikt za novo vero in vzgojo ni nabiral mladenk za nune ne mladeničev nekje pri Hamburgu ali daleč v Zahodni Prusiji, ampak je nabiral aktiviste za novo vero na Koroškem in jim dopovedal, da je njihov jezik neprimerna »kalabudriščina« in da je samo bavarsko narečje kaj vredno. Vemo, da tudi Nemci niso imeli knjižnega jezika do Lutra.

Takšno je bilo stanje premaganih Karantancev med Dravo in zgornjo Muro, ki se je po uporniških petdesetih letih nadaljevalo v dolгих **zamudniških stoletjih**, zamudniških za Slovence, seveda. Do trinajstega stoletja, se pravi v petsto letih, je **limes samostanskih šol naredil, kar je naredil!** Posledica mešanih porok in drugih preplavitev je bila, da vrhnja plast prebivalstva ni znala ali hotela več govoriti slovensko. Ne bom uporabljal besede germanizacija, saj je šlo **že za avstrizacijo**. Pri tem pa avstrizacijo upoštevajmo za nadaljnji razplet, saj **zamenjava narečja s tujim narečjem** še zdaleč ne naredi dotedanjega prebivalstva za deželnega tujca – novi oblasti **je mogoče nasprotovati** tudi z vsiljenim jezikom ali govorico, če si se bil kakorkoli postavil na svoje noge. To pa je naslednja zadeva, ki **nas mora zaposliti v zamudništvu**. Nazoren soprimer najdemo zlasti pri Ircih, katerim so Angleži domala vzeli celo jezik, a so se vseeno osamosvojili.

Omenili smo že oglejski patriarhat ali ozemlje južno od reke Drave. Oglej je imel v primerjavi s severom drugačne prijeme, predvsem pa nobene politič-

ne moči, medtem ko je za Salzburgom stala celotna ekonomska, vojaška in kulturna moč vesoljne Nemčije. Oglejski patriarhat je 1077 sicer dobil poleg cerkvene še politično moč. To politično moč so kmalu delili s Spanheimi, z Ortenburškimi, z grofi iz Gorice in nazadnje z najmarkantnejšimi grofi in knezi iz Celja, po izvoru Savinjčani. Prav celjski grofje in knezi so namreč pomenili novo priložnost za slovenske družbene razmere, ki pa je starejša zgodovinska šola v Ljubljani ni hotela razumeti. Zanje so bili celjski mogočniki nekakšni nemčurji in zajedalci ali karkoli, saj naj bi delali za takratnega okupatorja, kar pa ni res. Celjski grofje so se zgodaj bojevali proti Avstriji in so jo sto let zadrževali na poti do Jadrana, zato so **neke vrste predhodniki partizanstva**. Da pa ne bodo to samo moje fantazije, je bilo leta 1998 v Celju veliko strokovno zborovanje, ki je dalo mednarodno potrditev temu vprašanju in nov pogled na celjske grofe – obveljalo je namreč popolnoma to, kar so trdili Nada Klaić in drugi zgodovinarji, nikakor pa ne slovenska univerza, ki se bo morala še dodatno korigirati. In če hočemo dobiti **nezlagani** odnos do partizanstva, potem moramo prevetrili celotno preteklost, prvenstveno pa oceniti zamudništvo pri potezah za Združeno Slovenijo in udržitvev! Okupacija in z njo vsiljeni narodnoosvobodilni boj sta bila zadnja priložnost, da se slednjič vendarle **izvlečemo iz zamudništva**. Žal ni dovolj časa, da bi lahko vse skupaj še bolj podkrepil. Ampak že to, kar sem skušal povezati od prve vsiljene salzburške revolucije leta 772 do druge v letih 1941–1945, kaže, kako se je bilo treba prebijati. Obakrat je bilo treba preživeti. In če povzamem, je bilo podobno pri knezih iz Celja. Res so ob domačih narečjih govorili tudi nemško. Še nekateri naši očetje so ob določenih povezavah čisto radi govorili nemško, kakor mnogi danes **jecljaje** »angležijo« ... Vendar je nujno, da še enkrat poudarim: celjski grofje in knezi so se zelo zavestno upirali in celo bojevali s Habsburžani polnih sto let in jim zapirali pot na Jadran. In samo zato so predhodniki partizanstva, ne oziraje se na tragični atentat, ki je privedel do izumrtja rodbine. Posledice so bile popolna prevlada Dunaja in nadaljnji pretresi tudi od prve in druge bratomorne vojne ali prve in druge revolucije. Mnogi te prepletenosti v slovenski zgodovini nikakor nočejo sprejeti ne upoštevati, in ker nočejo upoštevati prevlade Dunaja po letu 1460 v Požarnici, ne moremo priti do tistega, o čemer je govoril dr. Biber. Potem ko so propadli celjski in zavezniški goriški grofje, so nastopili podeželski punti in zgodnji kapitalizem – prav ta je dal zakupnike, izžemovalce za Dunaj. Izvor zakupništva pa je zgodnja kapitalistična moč. Od miru v Požarnici do Osvobodilne fronte je pri nas imela skoraj vse bogastvo v rokah nemčurska peta kolona. Tudi tovrstni razredni spopad je bil nujen.

LADO KOCIJAN

Dilema oboroženi odpor in boj – da ali ne ni produkt tistih Slovencev, ki so začeli oboroženi boj, temveč tistih, ki so sodelovali z okupatorjem in celo prednjačili v izvajanju njegovega programa uničevanja Slovencev kot naroda.

Za odgovor na vprašanje, ali je res bilo dovolj elementov za odločitev za oboroženi boj ali pa je bil ta le avantura, ni treba biti izreden analitik in strokovnjak. Argumentov je na pretek, in to izvirnih okupatorjevih.

- Kolaboracija se je začela, še preden je kapitulirala kraljevska vojska. Ban Natlačen je šel nasproti Nemcem v Celje in jih prosil, naj okupirajo vso Slovenijo.
- Hitler je na obisku v Mariboru 24. aprila 1941 izrekel svojo vizijo bodočnosti Slovencev in Slovenije v enem samem kratkem stavku: »Naredite mi to deželo zopet nemško!«
- Zunanji minister Italije Ciano je v svoj dnevnik zapisal, da mu je glavni tajnik fašistične stranke Aldo Vidussoni »obrazložil svoje krvave namere s Slovenci«. Na pripombo, da je Slovencev milijon, je odgovoril: »To nič ne pomeni, delati moramo kot naši predniki v Eritreji in jih vse pobiti!«
- »Premalo se strelja,« je bila glavna pripomba poveljujočega italijanskega generala na poročilo enot o streljanju na desetine moških po notranjskih vaseh.
- Nemški načrt o preoblikovanju Slovenije v nemško deželo je bil pošastno izvajan že od sredine leta 1941.
- Mussolini je na sestanku s fašističnimi velikaši maja 1942 v Gorici potrdil, da bo sledil Nemcem v pregonu Slovencev in naseljevanju Italijanov v prazne slovenske domove.

In vsega tega okupator ni niti prikrival. Tako so Slovenci, široke množice prebivalstva, ki so vsakodnevno spremljale vse to, poznali svojo usodo. Okupatorjev cilj namreč ni bil podjarmljenje Slovencev – zanj je bilo to že rešeno, saj je smrtno kazen izrekel jasno in javno. Okupator je hotel postati lastnik Slovenije brez Slovencev. S tem je bila naša usoda odvisna od alternative, ali

smrt ali edino sredstvo, ki je še ostalo – upor, in to oborožena oblika upora. Toda tudi ta je imela skromne možnosti za uspeh, samo pod pogojem masovnosti in sprejemanja skrajnih tveganj. Torej ne kakršenkoli upor, kot so rezistenca, demonstracije, bojkot oblasti in tako dalje. Zavestno je bilo prepričanje, da to ni bila nobena rešitev. Kot sredstvo za obstanek naroda, ki se je opredelil tudi za cilja, kot sta osvoboditev Zedinjene Slovenije ter za človeka socialno dostojen družbeni red, je ostal le oboroženi boj.

Brez oboroženega boja Slovenci ne bi bili med zmagovitimi zavezniki. Drugi bi odločali o naši usodi. V najboljšem primeru bi se bili prisiljeni stiskati v neki Dravski banovini. In za dolga stoletja ali celo za vedno bi izgubili zgodovinsko priložnost, na katero smo čakali več kot tisoč let, tj. da bi imeli lastno državo. Ta je od druge svetovne vojne bila kot konstitutivni subjekt federacije, od 1991 pa je popolnoma samostojna, mednarodno priznana država, članica Združenih narodov.

O možnostih uspešnega okupatorjevega izvajanja množične smrtnе obsojbe Slovencev ni dvoma. Nemci so v štirih letih usmrtili samo Židov prek šest milijonov, nas pa je bilo komaj milijon. Toda Židje se niso upirali. En sam Eichmann jih je vodil v trumah v taborišče smrti, v Auschwitz, kot pastir ovce v ograjeni prostor. Poleg nekaj židovskih čet, ki so se v tem času bojevale proti Angležem v Palestini, je, kolikor je poznano, bila edina židovska enota na protifašistični strani v drugi svetovni vojni Židovski bataljon v slovenski Rabski brigadi, pa še ta se je razformiral takoj po Mašunu. In kako so se Židje pokazali v upor, za obstanek zadnjih petdeset let na Bližnjem vzhodu, ko so sprejeli oboroženi boj kot sredstvo, dokazuje, da to sredstvo v določenih situacijah nima alternative. Res pa je, da je ta židovski boj težko obremenjen tudi s pogromom nad drugim narodom, ki mu je usojeno, da živi z Židi na istem prostoru, in da so tuji interesi neprestano prisotni v njihovem medsebojnem boju in vplivajo nanj.

Spoznanje, kje je edini izhod za naše preživetje, ter odločitev za oboroženi boj tudi v pogojih največjega tveganja, to je tudi za velike žrtve, sta gotovo ena od najusodnejših odločitev v naši zgodovini. Sposobnosti vodstva, da je oblikovalo to spoznanje in ga v mobilizaciji in organiziranju tudi izvedlo, gre priznanje, da smo obstali in dosegli celo nacionalni zgodovinski cilj – lastno državo.

ZDRAVKO KLANJŠČEK

V naših zgodovinskih prikazih okupacije Slovenije in procesov, ki so bili značilni za čas, ko je druga svetovna vojna zajela tudi Jugoslavijo in Slovenijo, posvečamo premalo pozornosti nekaterim zelo pomembnim vprašanjem.

Seveda so me ta vprašanja zanimala predvsem s stališča vojaške zgodovine in so bila vsebina mojega dela celih petdeset let, od tedaj, ko sem bil leta 1951 imenovan za urednika *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem*. V njem smo objavljali osnovne dokumente o boju Slovencev proti okupatorjem.

Leta 1952, ko sem pripravljal besedilo druge knjige omenjenega zbornika, sem imel priložnost prebrati poročilo dr. Marka Natlačna, ki ga je poslal jugoslovanski vladi, če se prav spominjam, prek Carigrada. Del tega poročila, od 8. do 14. strani, v katerem je opisal dogodke ob napadu agresorjev na Kraljevino Jugoslavijo ob zasedbi Slovenije, je leta 1988 objavil dr. Božo Repe v zborniku izbranih dokumentov z naslovom *Mimo odprtih vrat*.

To obsežno poročilo, kolikor se spominjam, sem tedaj prebral v celoti, vendar ga nisem mogel vključiti v vojaški zbornik zato, ker smo v njem objavili le tiste dokumente, ki so mu vsebinsko ustrezali.

Spominjam pa se, da je poročilo vsebovalo med drugim tudi osnovno ugotovitev Natlačnovega vodstva, da je Slovenija z okupacijo v položaju, zaradi katerega bo vsaj ena generacija slovenskega naroda morala ostati pod oblastjo agresorjev. Vodstvo je bilo prepričano, da se morajo Slovenci povsem podrediti, kajti fašistične sile naj bi bile tako močne, da bodo obvladovale svet, in da je ni moči, ki bi jim to lahko preprečila.

Tedaj je bila vsa Evropa, razen Velike Britanije, Švice in Švedske, zasedena ali pa so v njenih deželah vladali fašistični režimi. Sovjetska armada je doživljala hude udarce in so že pričakovali njen zlom. Tudi na Daljnem vzhodu so Japonci razvili velike ofenzive in so že imeli v oblasti najbolj razvite kitajske pokrajine. Svojo ofenzivnost so usmerili proti jugu, da bi zavzeli nove bogate kolonialne predele in svojo oblast razširili tja do Avstralije.

V tem splošnem položaju, ob navideznem vzponu moči fašizma v svetu, je bila odločitev protifašističnih sil slovenskega naroda, obsojenega na uničenje in izginotje, da začnejo oboroženi boj za svobodo, veliko, strateško po-

membrno dejanje. Ta odločitev je izražala strateško usmeritev, ki je bila diametralno nasprotna usmeritvi Natlačnovega vodstva. Usmeritev slovenskih protifašističnih sil je bila v skladu z usmeritvijo svetovnih demokratičnih sil z Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike na čelu. Te so se že tedaj pripravljale na protiudarec silam Osi. Ne glede na pretekla nasprotja so tedaj dale vso podporo Sovjetski zvezi. Njihova podpora pa ni bila le politična, temveč je bila stvarna pomoč, saj so po železnici iz Perzijskega zaliva do Kaspijskega morja in prek Murmanska na severu kmalu pošiljale čedalje večje količine bojnih sredstev, strojev in delov za proizvodnjo orožja in letal. Konec leta 1942 je sledila ofenziva v severni Afriki, Sovjetska zveza pa je z bitko pri Volgogradu dosegla odločujoči preobrat na sovjetsko-nemškem vojskovališču.

Takšen je bil razvoj v širših svetovnih okvirih. Zlomljena je bila ofenzivnost fašističnih sil na sovjetsko-nemški fronti in v Afriki, Velika Britanija je vzdržala silovito letalsko ofenzivo in je postala baza za kasnejšo drugo fronto, jugoslovansko in z njo slovensko osvobodilno gibanje pa je dobivalo čedalje večjo podporo v svetu in tudi mednarodno priznanje.

Toda Natlačnovo vodstvo je kljub takšnim spremembam in kljub temu, da se niso uresničili cilji fašistične agresije, vztrajalo na starih stališčih. To je okupator izkoriščal, kolikor je mogel. Slovenske ljudi je mobiliziral v svojo vojsko in v delovno službo, končno pa je dovolil tudi organiziranje slovenskih policijskih enot, od MVAC – Prostovoljske protikomunistične milice – do več zvrsti domobranstva. Prej navedena strateška naslonitev na fašistične sile se je spremenila v dejansko podporo nacifašizmu, kar je bilo v nasprotju z nacionalnim interesom slovenskega naroda na eni strani in z usmeritvijo protifašističnih sil v svetu na drugi strani.

Natlačnovo vodstvo ni bilo sposobno slediti spremembam in je slepo nadaljevalo politiko podrejenosti okupatorjem in hlapčevstva.

Poznejša dogajanja, ki jih označuje čedalje tesnejša povezava z nacizmom, ki se je končala z enako usodo, kot je doletela nemškega okupatorja na Slovenskem, so bila logična posledica opredelitve tega vodstva ob začetku okupacije, bila so posledica kapitulantske opredelitve v letu 1941. Protikomunistična razlaga, ki jo še danes hote ali nehotе ponavljajo nekateri politiki in tudi zgodovinarji, ni prepričljiva, saj samo dokazuje podporo nacifašizmu. Če je v evropskih in svetovnih okvirih prevladovala protihitlerjevska usmeritev, če je bila politika proti silam Osi zasnovana na načelih koalicije vseh sil, je v Sloveniji povezovanje s fašizmom in nacizmom pomenilo podporo okupaciji in podporo sovražnikom slovenskega naroda – lahko bi tudi trdili, da je to bil slovenski fašizem.

Ko smo kot borci slovenske Narodnoosvobodilne vojske doživljali napade okupatorjevih pomagačev, oboroženih z njegovim orožjem in pod njegovim poveljstvom, smo jih tako tudi upravičeno pojmovali.

KARLO NANUT

Najprej lep pozdrav vsem navzočim. Svojo razpravo bi rad predstavil nekako tako, kot predavam to bistveno dilemo, odpor – nujnost ali ne, v šolah Centra vojaških šol. V Centru predavam vojaško zgodovino od Karantanije do vključno leta 1991. Med tematikami je tudi področje narodnoosvobodilne vojne. Priznati moram, da je to izredno kompleksna tematika, zato ni vseeno, kakšen je moj pristop do dogajanj v usodnem letu 1941.

Kandidate za podčastnike in častnike rad postavim pred dilemo o odporu, tako da jim s prosojnicama prikažem, kakšno je bilo stanje v Evropi v letu 1940 in 1941. To smatram za prvi korak pri dokazovanju, v kakšnem peklu smo se Slovenci znašli v tistem usodnem času. Podlaga za prosojnici sta zemljevida, objavljena v delu Miloša Mikelna *Pekel 1941* in v obsežni knjigi *Stoletje svetovnih vojn* (napisala jo je skupina avtorjev). Na prosojnicah sta vojaški situaciji, kakršni sta nastali zaradi uspehov sil Osi (Nemčije in Italije). Še posebej na drugi prosojnici, ki prikazuje, kaj vse sta zavzeli Nemčija in Italija, je velika temna ploskev, kjer ni več mogoče najti Slovenije oziroma takratne Dravske banovine. Kandidati so tako seznanjeni, da nas na tem zemljevidu ni zato, ker je bilo slovensko ozemlje razdeljeno med okupatorje.

V drugem koraku kandidate seznanim, da je naše ozemlje napadla s severa nemška 2. armada (trije korpusi), na zahodu pa je prodirala italijanska 2. armada. Enajsti korpus le-te se je umestil v tako imenovano »Provincia di Lubiana« (priključeno h Kraljevini Italiji že 3. maja 1941), kjer se je na sorazmerno majhnem prostoru »gnetlo« kar 40.000 italijanskih vojakov. V primerjavi s številom prebivalstva v tej pokrajini je vsak vojak »pokrival« 8,4 prebivalca. V času velike italijanske ofenzive leta 1942 pa je bilo razmerje kar 1 : 4, torej en vojak na štiri prebivalce.

Povsem drugačna situacija je bila na Spodnjem Štajerskem in na Gorenjskem, kjer ni bilo toliko nemškega vojaštva, ampak je bila izredno aktivna nemška »varnostna služba in varnostna policija« in v tem okviru gestapo. Nemški okupator je prišel leta 1941 na Štajersko in na Gorenjsko s seznami, ki so bili izdelani v Gradcu že pred vojno. Ljudje v nemškem okupacijskem območju so bili takoj po prihodu okupatorja prisiljeni sodelovati v rasnih meritvah in političnih razvrstitvah. Ti podatki so bili pomembni zaradi izse-

ljevanja in politične stopnje zanesljivosti do nacistične politike. V teh dveh pokrajinah se je nato začelo izganjanje izobraženstva in tudi na desettisoče prebivalcev. Da bi nemški okupator lažje obvladoval obe deželi, je ustanovil Štajersko domovinsko in Koroško ljudsko zvezo. Nato je ustanovil še Wehrmannschaft, ki je kot neka polvojaška organizacija pomagala okupatorju v boju proti partizanom.

Kljub temu je vzniknil odpor. Tako v tretjem koraku kandidate seznanim, kako so se na Slovenskem v tem temnem in prelomnem letu pojavile prve čete in bataljoni. Da bi imeli jasnejšo predstavo, jim pokažem shemo, ki je pred leti izšla v reviji *Naša obramba*. Opišem jim, na primer, bojevanje Cankarjevega bataljona na Gorenjskem, ki je že decembra 1941 iz zasede uničil nemško policijsko patruljo, ki je štela približno petdeset mož. Poleg tega jim pojasnim tudi bojne aktivnosti Krimskega bataljona, ki je, razdeljen v polbataljona, napadel Lož in Bezuljak.

V letu 1941 je bil na Slovenskem dejanski pekel. Iz tega stanja se je bilo mogoče rešiti le z odporom, zato ni bilo dileme, ali je bil odpor nujnost ali ne.

MARKO VRHUNEC

Objektivni in celovit odgovor na vprašanje »Odpor – nujnost ali ne ?« lahko dobimo le, če ga osvetlimo tako z medvojnega kot povojnega razdobja in glede na neposredne ter dolgoročne posledice.

Odpor proti okupatorjem v času druge svetovne vojne je bil nujen zato, da je:

- omogočil preživetje slovenskega naroda, ki je bil obsojen na smrt in katerega uničenje so okupatorji neusmiljeno izvajali;
- zaustavil preseljevanje Slovencev, njihovo mobilizacijo v nemško in italijansko vojsko ter nasilno germanizacijo in italijanizacijo;
- organiziral boj proti okupatorjem in osvobajanje vse večjih ozemelj, ustanovitev slovenske vojske in vzpostavljanje državnosti;
- omogočil udeležbo Slovenije v protifašistični koaliciji in v skupnem boju zaveznikov za nov, svobodoljuben, demokratičen in napreden svet;
- dvignil slovensko narodno zavest in odprl perspektivo za splošni napredek slovenskega naroda v bodočnosti.

Odpor pa je imel tudi dolgoročne posledice na ves povojni razvoj Slovenije, ki je s pridobitvami narodnoosvobodilnega boja:

- vzpostavila suvereno slovensko državo, priključila Slovensko primorje ter z zamejstvom gojila enoten slovenski kulturni prostor;
- se vključila v federativno Jugoslavijo kot enakopraven narod z lastno republiko, ki je imela vse attribute državnosti;
- uveljavljala ljudsko demokracijo in pravice delovnih ljudi s sistemom socialističnega samoupravljanja za splošno blaginjo;
- zagotovila neodvisen in ugleden mednarodni položaj ter aktivno prispevala k mednarodni ureditvi, ki je temeljila na protifašističnih pridobitvah ter utrjevala mir in družbenoekonomski razvoj v svetu.

Vseh teh pozitivnih pridobitev ne bi imeli, če se leta 1941 ne bi uprli.

JANKO KOSTNAPFEL

Vojna je vojni zločinec. Ali ni to preveč abstraktna trditev? Zakaj? Mar vojn ne izzivajo in vodijo ljudje?! In tisti, ki jih »legalno« načrtujejo, vendar vnaprej predvidijo tudi takšne osebe, ki bi lahko postale vojni zločinci – posamezniki. Za večne vojne človeštva pač niso odgovorne živali in ne rastline in ne kamenine.

Na raznih strokovnih posvetih obravnavajo mnoge socialne teme in tudi vprašanja vojn ter revolucij pretežno z ekonomskih, zgodovinskih, pravnih, vojaških in še drugih družbenih vidikov, a redkeje s psiholoških, zlasti osebnostnih, individualnih.

Napad zavojevalcev na Jugoslavijo in posebej na Slovenijo leta 1941 je seveda bil mednarodno protipraven, predvsem pa je bilo to dejanje barbarško, vandalsko, kruto in skrajno nehumano. Ta brutalni napad z udejanjano grožnjo izbrisa slovenskega naroda z zemeljske površine je v ljudeh izzval in sprožil dotlej manj izražene erotične silnice v najširšem pomenu tega pojma. Huda agresija sovražnika je morala roditi tudi silno reakcijo. Ta je začela delovati med prebivalstvom z atomsko močjo in se je tudi širila z njej lastnim načinom. Vzpodbudila je izjemno močno rodoljubje in domoljubje, a obenem tudi vizijo socialne pravičnosti, ki je v deželi prej ni bilo v zadostni meri. Med narodnoosvobodilnim bojem je še največ »zavestnega« pripadalo Komunistični partiji Slovenije, če govorimo o sorazmerno majhni skupini ljudi. To dejstvo je tudi splošno znano, a danes dokaj zamolčano zaradi bolj ali manj utemeljenega sramu oziroma tudi konjunkturnih tendenc.

Ko govorim o »zavestnem«, kaže poudariti, da poteka večina človekovega duševnega dogajanja po predzavestnih oziroma prizavestnih poteh. To velja tudi za večje skupine ljudi oziroma množice. Velik del psihičnega sveta je nezaveden in obstajajo celo izvenzavestna ali zunajzavestna področja, ki bi jim morda lahko rekli tudi duhovnost in duša. Zavestnega oziroma zavednega je pri človeku malo, toliko, kolikor štrli ledene gore nad gladino morja. Duševnost je seveda funkcija možganov, grobo rečeno: njihov »produkt«. In ko predstavljam erotično energijo oziroma nagone pri človeku, potem je treba opozoriti, da se ti pozitivni nagoni vselej prepletajo tudi z negativnimi, destruktivnimi. Eros je vselej zlit oziroma »legiran« tudi z destrukcijo, pravi

Sigmund Freud. Ob tem se zdi sicer lep poziv »ljubi bližnjega kakor samega sebe« – dovolj plehek.

Med vojno je pri našem majhnem narodu nastopil edinstveno močen odpor proti napadalcem in okupatorjem, ki ga je mogoče primerjati z izbruhom vulkana. Ta se dvigne zaradi prehudih napetosti znotraj zemlje. Prišlo je res do vulkanskega izbruha odpora in njegova »lava« domoljubja in tudi socialne pravičnosti je zaobjela veliko večino slovenskega naroda. Ta odpor ni bil samo mogočen, marveč tudi veličasten, čeprav vezan ali »legiran« tudi z destruktivnimi pojavi.

Z navedenimi bio-psiho-socialnimi mehanizmi si razlagam **nujnost našega odpora**, ki ne potrebuje vprašaja.

Sedaj pa želim to svojo misel ponazoriti še z nekaterimi odlomki iz naše novejšje zgodovine.

Gestapovci so že junija 1941 vdrli v psihiatrično bolnišnico v Novem Cелju, in kot žigosajo živino, so s številkami označili podlahti duševnih bolnikov. Potem so odpeljali 370 pacientov in med transportom proti Avstriji pobrali še starostnike v domovih za onemogle ter vse skupaj – 600 slovenskih ljudi! – zahrbtno umorili s cianovodikom (B-Cyklon Gas) v Hartheimu pri Linzu. Že prej pa so v Nemčiji po zločinskem Hitlerjevem evtanazijskem programu pobili okrog 100.000 duševnih bolnikov. S tem so nacisti zagrešili dvojni, v nebo vpijoč zločin: usmrtili so povsem nedolžne ljudi in zraven tega še bolnike!

Štiri medvojna leta in več so bila za večino slovenskega naroda nepojmljivo huda, telesno in duševno. Obširna študija o duševnih motnjah borcev je s tremi katamnezami pokazala, da glede trpljenja med vojno pravzaprav ni bilo velikih razlik med različnimi skupinami Slovencev: borci, aktivisti, civilisti, interniranci, zaporniki, ujetniki ... [Več o tem glej Janko Kostnapfel: *Z vojno po vojni*, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1994, 140 strani.] Naš narod je preživel suženjstvo in tudi nečloveška taborišča, kamor so okupatorji pošiljali naše ljudi tudi z dokumentirano pomočjo domobrancev.

Seveda se je med vojno glede na navedeno zlitje odporniškega erosa z destruktivnimi nagoni izoblikoval nad slovenskim narodom doma in v izgnanstvu težek oblak sovraštva in maščevanja. Maščevanje pa predstavlja enega najtežje obvladljivih destruktivnih nagonov človeka. Ta nagon je bil usmerjen proti okupatorjem in v nič manjši meri tudi proti njihovim domačim pomagačem. Ta temen oblak je lebdel nad našim narodom dolga medvojna leta in vseboval je poldrugi milijon maščevalnih »deževnih kapelj« ... Ob koncu vojne je, žal, prišlo do njegove sedimentacije ...

Usmrtitev brez legalnih sodišč ni mogoče z ničimer opravičevati niti zmanjševati odgovornosti s kolektivno krivdo. Dopusten pa je poskus razlage s kolektivno podzavestjo.

V zloglasnih begunjskih zaporih so trije zaporniki, preden so jih odpeljali h kolu sredi vrta cvetočih jablan in jih ustrelili (trije od 819 ustreljenih jetnikov), v svoji predsmrtni celici številka 3 z nohtom vrezali v zid naslednje besede, ki jih je mogoče še danes prebrati:

TOVARIŠI MAŠČUJTE NAS
ANKA ZDENKA MARTIN

Sprašujem se: ali sta ta krik in naročilo imela kakšen transcendentelni pomen pri njihovi uresničitvi?

In še se sprašujem: kako je mogel največji italijanski pesnik Dante Alighieri pred 700 leti v svojem alegorično-religioznem epu *Božanska komedija* nameniti »izdajalcem domovine« kar deveti krog pekla in ne vsaj katerega višjega, čeprav predpisanega hudodelcem? Zakaj je ravno njim namenil najstrašnejši del pekla in zakaj zgodovina to sporočilo ves čas tako dosledno uresničuje?

OF
M

**PROGRAMI
POLITIČNIH STRANK IN
DRUŽBENIH SKUPIN V
PRVEM LETU OKUPACIJE**

ZDENKO ČEPIČ

UVODNI POUDARKI

Okupacija in razkosanje ozemlja jugoslovanske Slovenije, Dravske banovine, predvsem pa priključitev t. i. Ljubljanske province k državi napadalki, so dejansko tvorili prvo dejanje uničenja jugoslovanske države – debelacijo. Zanj so se dotedanji predstavniki jugoslovanskega političnega in gospodarskega življenja zahvalili na čelu z banom dr. Markom Natlačnom in njena posledica je bilo prestrukturiranje slovenskega političnega življenja. Na slovenskem političnem »parketu« se je zgodil »prevrat«, kajti konec je bilo stanja, ki je bilo ustaljeno pol stoletja, vse od začetkov političnega strankarskega življenja med Slovenci. Tradicionalni slovenski politični stranki sta doživeli »zlom«. Nastala sta dva bloka. Na eni strani so bili dotedanji predstavniki jugoslovanskega političnega življenja in njihove stranke, ki so imele mandat za vodenje države, ki je bila okupirana, del pa anektiran. Na drugi strani so bili komunisti, ki so svoje delovanje »legalizirali« že s svojo ponudbo o sodelovanju v Narodnem svetu, ter skupine, disidenti in frakcije dotedanjih strank, ki se niso strinjali s strankarsko politiko. Ti so se združili v Osvobodilno fronto (sprva Protiimperialistična fronta) kot vsenarodno organizacijo, ki ni priznavala okupacije in se je odločila organizirati odpor proti okupatorjem. Stopili so v prazen politični prostor, ki je nastal po okupaciji zaradi zmedenosti slovenskega političnega vodstva, predvsem bana Natlačna, ki je v manj kot mesecu dni menjal prepričanje, kdo naj bi bil boljši okupator celotnega ozemlja, ki ga je zastopal kot ban. Najprej, še pred uradno kapitulacijo jugoslovanske vojske, se je ponujal nemškemu napadalcu, nato, ko ta ni pokazal zanimanja,¹ pa je upal na italijansko okupacijo celotnega ozemlja »njegove banovine«. Da je bil prevrat, ki je nastal zaradi razbitja dotedanjega političnega življenja in njegovih nosilcev, uspešen, so pokazale t. i. plebiscitarne akcije jeseni 1941. To je bil plebiscit, ki so ga organizirali ob dnevih, povezanih z nastankom jugoslovanske države, in je bil namenjen priznanju Osvobodilne fronte in njene odločitve za odpor.² Da so se tega zavedali v meščanskem taboru, kaže izjava Rudolfa Smrsuja, enega izmed voditeljev skupine Slovenska legija, ki je v bis-

tvu predstavljala uradno Slovensko ljudsko stranko, ki je povedal: »Ljudstvo je drvelo za njimi!« Za Osvobodilno fronto.

Med obema blokoma so obstajale razlike glede odpora kot tudi glede pogledov na tedanje stanje, ki je nastalo z okupacijo in uvedbo okupatorjeve oblasti, pri čemer je bil blok meščanskih političnih strank razdeljen na dve, za slovensko politično življenje tradicionalni idejni smeri: katoliško-klerikalno in naprednjaško-liberalno. Nasprotno pa je bila Osvobodilna fronta dokaj enotna glede pogledov na tedanji položaj – tako glede odpora kot tudi glede bodočnosti. Šlo je za odnos do kapitulacije, okupacije in priznavanja uničenja dotedanje države oziroma njene bodočnosti. Prav okoli vprašanja odnosa do jugoslovanske države in njene bodoče ureditve – predvsem vprašanja priznavanja načela samoodločbe – je prišlo do razhajanj med Osvobodilno fronto in skupinami, ki se niso povsem strinjale s politiko njihovih strankarskih vodstev. Razprava na seji Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte glede 3. temeljne točke Osvobodilne fronte, ki govori o Jugoslaviji in nepriznavanju njenega razkosanja, je po pripovedovanju Josipa Rusa trajala tri ure, da so jo oblikovali tako, da bi »zadovoljila« poglede naprednjaške Mlade JNS.³ Bistvena razlika med Osvobodilno fronto in drugimi skupinami in strankami pa je bila v njihovem odnosu do odpora: ali ga začeti in ga voditi ali čakati na osvoboditev, ki jo bo prinesel poraz sil Osi z zmago zavezniškega orožja, predvsem z zmago Velike Britanije.

Medtem ko so se v strankah – ne glede na frakcije oziroma skupine, ki se s strankarskimi vodstvi niso v vsem strinjale – enoglasno odločili za taktiko čakanja na najboljši trenutek, ko bodo zavezniki osvobodili Slovenijo in jim vrnili oblast, se je Osvobodilna fronta odločila za takojšen aktiven, oboroženi odpor. Že sama odločitev za odpor je predstavljala dejstvo revolucije, kajti šlo je za dejavnost, ki je bila v nasprotju s stališči »legitimne« politike vodenja naroda. Politiki, ki so legitimnost vodenja naroda dobili z volitvami leta 1938, so se odločili za kapitulacijo, kolaboracijo, ki naj bi sicer bila v skladu z mednarodnim vojnim pravom. Lojze Ude jo je opredelil za izsiljeno sodelovanje z okupatorji.⁴ V resnici je šlo za zavestno in taktično sodelovanje z okupatorjem.⁵

Vprašanje pa je, kako opravičiti z mednarodnim vojnim pravom sodelovanje od trenutka, ko je bil del ozemlja (Ljubljanska pokrajina) priključen k državi napadalki. Namreč, ni šlo več za »pomoč« pri civilni upravi okupatorja, saj z aneksijo to ni bil več, marveč za sodelovanje v upravnem aparatu druge države. V primeru sodelovanja v Sosvetu Ljubljanske pokrajine je šlo za neko drugo sodelovanje, saj je bil sosvet (konzulta) posvetovalni organ za

italijanskega visokega komisarja kot nosilca civilne oblasti italijanske države.⁶ »Nemoralnosti« sedenja v konzulti so se tedaj zavedali tudi v meščanskem taboru, tudi tista dva predstavnika slovenskega političnega življenja, ki sta bila člana konzulte (Natlačen, Pucelj), zato sta septembra 1941 izstopila iz nje. Najbrž je bilo to njuno dejanje pogojeno tudi s povezovanjem obeh slovenskih političnih strank septembra 1941, čeprav so bili razlogi, ki sta jih navedla ob izstopu, sicer zelo narodnostno obarvani. Vsekakor tudi v teh strankah, kot tudi v begunski jugoslovanski vladi, niso bili preveč »zadovoljni« s sodelovanjem dveh vodilnih slovenskih strankarskih politikov z okupatorjem, pa čeprav le v posvetovalnem organu predstavnika italijanske države.

Nasprotniki odpora pod vodstvom Osvobodilne fronte so si bili enotni glede odpora, katerega so odklonili, vendar so se v letu 1941 razhajali v nekatere točkah, ki so bile pomembne za njihov odnos ne le do Osvobodilne fronte, odpora, osvobodilnega boja in revolucije, marveč do bodočnosti. Osrednji problem je bila Jugoslavija, njen obstoj in bodoča notranja ureditev. Razlike, ki so se pojavljale med strankarskimi in med posameznimi skupinami znotraj posameznega strankarskega pola, so jeseni 1941 nekako »obrusili« s kompromisi. Skupna stališča glede vprašanj državnega okvira, torej glede Jugoslavije, njene notranje državne ureditve in tudi glede bodoče socialne in gospodarske ureditve, so izrazili v t. i. londonskih točkah iz oktobra oziroma novembra 1941, ko jih je po londonskem radiu predstavil Alojzij Kuhar.⁷ Tega slovenskega programa obnove Jugoslavije pa jugoslovanska vlada ni sprejela kot del svoje politike. Nadgraditev sedmih londonskih točk je program Slovenske zaveze iz pomladi 1942, katerega se, vsaj glede socialnih in gospodarskih sprememb, ne bi sramovali v »revolucionarni«, »komunistični« Osvobodilni fronti. V Slovenski zavezi so načrtovali, da bo »narodna in javna korist odločala pred zasebno koristjo posameznika«, socialno osvoboditev kmeta, delavca in izobraženca, da »bodi delo merilo in vir dohodkov, osnovna družbena vrednota, pravica in dolžnost vseh«, popolno agrarno reformo, socializacijo velikih gozdnih in pašniških površin, socializacijo rudarstva, energetskih virov, prometnih naprav, »zaplembo vse sovražnikove imovine v korist narodnega občestva, (...) sekvestracijo vse veleposesti in one večje zemljiške posesti, ki je kmet sam z družino ne obdeluje«. ⁸ Tovrstnih napovedi, v katerih bi tako nedvoumno, kot je to storila Slovenska zaveza, napovedala razlastitev tujcev in tujerodcev, agrarno reformo, »socializacijo«, torej podružbljenje, poddržavljenje določenih gospodarskih panog, Osvobodilna fronta v času vojne ni izdala. Ostala je v okviru boja za osvoboditev, združitvev in uveljavitev samoodločbe, kar so vsebovale Temeljne točke Osvobodilne fronte. Vendar so v njih napove-

dali prevzem oblasti in uvedbo dosledne ljudske demokracije, da se bodo torej »vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, reševala na dosleden ljudski demokratični način«. ⁹

V meščanskem taboru so bile na začetku dokajšnje razlike glede državnega okvira, glede obnove jugoslovanske države. V katoliškem taboru so bile sprva prisotne težnje po odcepitvi in samostojnosti. Od jeseni 1941 pa so se vse organizirane skupine iz katoliškega tabora (Slovenska legija, Prebujena Slovenija, Slovensko narodno gibanje, pa tudi Združeni Slovenci, t. i. sredina) opredelile za Jugoslavijo in Slovenijo v njej – razen Stražarjev pod vodstvom Lamberta Ehrliche, ki so vztrajali v svoji odcepitveni nastrojenosti in si prizadevali za zvezo katoliških srednjeevropskih držav. Avtonomizem, ki so ga sprva izražali v katoliškem taboru in s tem zanikali jugoslovansko državo (njeni predstavniki v jugoslovanski vladi v Londonu so bili iz katoliško-klerikalnih vrst), so postavili na drugo mesto. To je bil kompromis zaradi dogovarjanja z »jugoslovenarskimi« liberalci. Glede notranje ureditve države so bili v katoliškem taboru za federativno ureditev, a z večjo avtonomijo Slovenije, za enakovrnost Slovenije v Jugoslaviji. Liberalni tabor – sami sebe so imenovali napredni tabor – pa je kot kompromis s katoliškim taborom, kot del svojega programa, moral sprejeti prav stališče ureditve države na federativnem načelu (s priznavanjem le treh narodov), čeprav so bili v bistvu še vedno centralistično in unitaristično opredeljeni. V liberalnem taboru so bili proti samoodločbi narodov, kajti motila jih je možnost odcepitve, ki jo to načelo vsebuje. To je bil tudi osnovni razlog razhajanj med Osvobodilno fronto in skupinami, ki so se dogovarjale za sodelovanje z njo. Možnost dogovarjanja pa je dokončno prekinilo različno stališče Osvobodilne fronte na eni strani in »naprednjakov« na drugi do Draže Mihailovića in njegovega četniškega gibanja. Četniki so namreč nastopali kot branilci jugoslovanske ideje, v resnici pa so sodelovali z okupatorjem in s kvistlinškim srbskim režimom Milana Nedića proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Glede pogledov na bodočnost socialnega in gospodarskega reda so v obeh meščanskih taborih spoznali, da so tudi na tem področju potrebne določene spremembe, vendar so bile med njima tudi razlike: v katoliškem taboru so bili bolj za stanovsko ureditev. Kljub temu so bili v obeh taborih precej soglasni glede odprave veleposesti, omejevanja zasebne lastnine in pobude na račun skupnosti. ¹⁰ Te spremembe naj bi uveljavili z reformami.

Nasproti takšnim programskim pogledom je Osvobodilna fronta sprva ponudila le odpor proti okupatorju ter vizijo osvoboditve in združitve slovenskega naroda. V bistvu je to bil protiiimperialističen pogled, pri čemer imperializ-

ma ne smemo zvesti le na britanski in ameriški imperializem, kar naj bi bil »dokaz« revolucionarnosti in razrednosti Osvobodilne fronte in osvobodilnega boja, temveč je imperializem potrebno razumeti v prvi vrsti kot fašizem in nacizem. Značaj obeh totalitarističnih sistemov je namreč bil poudarjeno imperialističen in sta ga izpovedovala z osvajanjem ozemelj drugih držav – tudi z zasedbo in razkosanjem Slovenije. Imperializem, proti kateremu je Osvobodilna fronta organizirala odpor, je imel svoje ime – fašizem in nacizem.

Opombe:

- 1 Božo Repe: *Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem*, Ljubljana 1988, str. 35–37; poročilo dr. M. Natlačna predsedništvu vlade Kraljevine Jugoslavije z dne 28. avgusta 1942.
- 2 Bogo Grafenauer: Diferenciacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 do konca 1940, v: *Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani (dalje *Slovenski upor 1941*), SAZU, Ljubljana 1991, str. 10.
- 3 *Slovenski poročevalec 1938–1941* (ponatis), Ljubljana 1951, str. 317 (opomba F. Škerl).
- 4 Lojze Ude: *Moje mnenje o položaju: Članki in pisma 1941–1944*, Ljubljana 1994, str. 50; Referat o značaju osvobodilne fronte 15. maja 1942.
- 5 Boris Mlakar: Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942, v: *Slovenski upor 1941*, str. 255.
- 6 *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*, zbral, uredil in pojasnil Tone Ferenc, Ljubljana 1987, str. 42.
- 7 Jera Vodušek Starič: »Dosje« *Mačkovšek*, Ljubljana 1994, str. 140.
- 8 Prav tam, str. 145–146.
- 9 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga I, Ljubljana 1962, dok. št. 111, str. 255–256.
- 10 O stališčih strank oziroma skupin, v letu 1941 nasprotnih OF, glej France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, *Zgodovinski časopis*, 1967, str. 69–198.

JURIJ PEROVŠEK

ODNOS POLITIČNIH STRANK IN SKUPIN DO FAŠIZMA IN NACIZMA PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO

V svojem prispevku bom opozoril na nekatere kritične ocene, ki so jih pred drugo svetovno vojno o fašizmu in nacizmu izrekli v obeh najmočnejših predvojnih političnih taborih – katoliškem in liberalnem. Pogledi obeh vodilnih dejavnikov slovenske predvojne politike na fašizem in nacizem so bili namreč zelo kompleksni in iz njih lahko razberemo tudi odločno zavračanje obeh totalitarističnih idejnopolitičnih in državnih sistemov. Predstavil pa bom tudi poglede revolucionarnega dejavnika, to je slovenske komunistične stranke, na fašizem in nacizem, saj so komunisti po fašistični in nacistični okupaciji Slovenije leta 1941 v nadaljnjih vojnih letih odločilno sooblikovali oziroma oblikovali politično-vojaško dogajanje na Slovenskem.

Za katoliški in liberalni politični tabor je bila značilna dvojnost pogledov na fašizem in nacizem. Tako je liberalna politika, ki je podpirala jugoslovanski unitaristični in centralistični narodnodržavni program, po eni strani zagovarjala fašizem kot odločilni dejavnik italijanske narodne in državne enotnosti.¹ Po drugi strani pa ga je odločno odklanjala zaradi njegove grobe protislovenske narodnodržavne politike² in njegovega nedemokratskega značaja sploh. V zvezi s slednjim je liberalni tabor že leta 1921, še pred prihodom fašizma na oblast, opozarjal, da so naklepi fašistov zločinski in da se fašisti »obračajo (...) proti vsemu in proti vsakemu, kar in kdor se jim zdi, da ne služi prav interesom Italije«. ³ Liberalci so poudarjali, da fašizem predstavlja teroristično in totalitaristično gibanje,⁴ ki se je razvilo »iz stavkolomskih tolup. (...) Do oblasti fašisti niso prišli normalnim potom, z volilno zmago,« je opozarjalo liberalno *Jutro*. »Na državno krmilo se niti niso povzpeli z organizirano revolucijo, ki bi jo odobraval večina naroda, marveč z grotesknim komedijantskim pohodom na Rim (...). Fašizem je nasilna vlada oborožene, obupne manjšine, ki strahuje ogromno večino italijanskega svobodoljubnega

naroda,« je nadaljevalo *Jutro*. »Fašistovski režim gazi celo obči pravni princip« in »pljuje v lice« demokraciji in načelu parlamentarne večine.⁵ Liberalni idejnopolični tabor je še opozarjal, da fašizem nima oprijemljive notranje vsebine in da je »fašistična »doktrina« zaenkrat le še neurejena zmes vseh mogočih teorij in hipotez, ki se pa strinjajo samo v pobijanju takozvanega demo-liberalnega reda predfašistične dobe«. Kljub temu so se liberalci že zelo zgodaj zavedali, da fašizem pomeni »mednarodni spopad in grozote vojn, ki bi jo rada pripravila fašistična Italija,«⁷ oziroma da je fašizem grožnja za evropski mir.⁸ Prepričani pa so bili, da bo »z železno neizprosnostjo« zgodovine, po kateri »propade vsakdo, kdor se postavi v popolno nasprotje s tokom časa«, propadel tudi fašizem, saj si je »hujšega nasprotja duhu modernega časa, kakor je fašistični način vladanja, (...) težko predstavljati«. Liberalna napoved je zato bila tale: s strahovlado »po boljševističnem vzorcu, s sankcioniranjem metod, ki so v navadi pri nemških ultradesnih političnih morilcih, si fašizem izstavlja žalostno spričevalo obupne, čeprav do zob oborožene manjšine, ki se z barbarskimi sredstvi odteguje dnevu sodbe, a se mu odtegnila ne bo«. ¹⁰

Enako odklonilno kot fašizem je slovenska liberalna politika ocenjevala tudi nacizem. Že takoj po prihodu Hitlerja na oblast in kasnejši združitvi vse državne in vojaške oblasti v njegovih rokah je opozorila, da »ima novi nemški imperializem še visoke cilje«, ¹¹ Nemčijo pa je videla kot državo, v kateri »vlada narodnosocialistična totaliteta«, ¹² in to ne le proti Židom, temveč proti vsakomur, »kadar njegovo dejanje in nehanje režimu kljukastega križa ne bo po volji«, torej tudi »proti marksistom, liberalcem in ultramontanistom!« ¹³ Ob tem je liberalna meščanska družboslovna misel še opozarjala, da je »narodnosocialistična Nemčija izraz ogromnega radikaliziranja nemških nacionalnih stremljenj«. ¹⁴ V liberalnem taboru so jih ocenjevali na dva načina. Opozarjali so, da so »Nemci (...) res do smešnosti čudni v svojem bolestnem narodnostnem fanatizmu. Na eni strani je njihovo glavno načelo raznarodovati tujerodce, na drugi strani pa potem z lučjo iščejo čiste nordijske rase in si očitajo slovaško ali celo slovensko pokolenje«. ¹⁵ Seveda pa so tedanjo nemško nacionalno idejo razumeli tudi drugače. »Svet mora računati z dejstvom, da sta Hitler in njegov režim danes močna kakor še nikdar,« je že leta 1934 pisalo *Jutro*. Zato je »zelo verjetno, da bo ideja kljukastega križa za daljši čas vodilna misel Nemčije. V tej okolnosti pa tiči tudi trajna grožnja za evropski mir«. ¹⁶ Naklonjenosti liberalnega meščanskega pola do nacizma kot ideološke izbire torej ni bilo. ¹⁷

Fašizmu in nacizmu niso bili naklonjeni niti v katoliškem taboru. Vse tri ključne ideologije, ki so po prvi svetovni vojni dosegle svoj državnopolični

vzpon – komunizem, fašizem in nacizem –, je katoliški tabor izenačeval. Sodel je, da so jim skupni nasprotovanje temeljnim resnicam in etičnim osnovam krščanstva, prisilna monopolizirana politična in socialna gibanja, vzgoja mehaničnega kolektivističnega človeka¹⁸ in odločenost, da človeštvu ne prihranijo »največje in najtragičnejše izkušnje (ki se jo lahko sluti – op. J. P.) v zgodovini«. ¹⁹ Ko je katoliška politika ocenjevala fašizem in nacizem še kot gibanji zase, je opozarjala, da je fašizem v Italiji uvedel »diktaturo kot trajno ustanovo, udajajoč se blodni misli, da je mogoče z nasilnimi sredstvi zediniti ali vsaj ukrotiti duhove enega celega kulturnega naroda in jih vpreči v en sam politični voz«. ²⁰ Fašizem, je poudarjal vodilni katoliški politični list *Slovenec*, je uvedel »boljševiške metode vladanja« in s svojo »najbrezobzirnejšo tiranijo« ²¹ »ustvarja ugodna tla komunizmu«. ²² Vodi ga »svetovladstvo« in poudarja le »železno pravo, ki je pravo močnejšega: avtoriteto, ki sloni na sili; hierarhičen red, ki je pa čisto laičen. Namen je absolutna vlada naroda, ki je »najvrednejši, podjarmljenje »inferiornih plemen«, mir, ki sloni na strahu in trepetu pred Gospodujočim. Kar krščanstvo razume pod religijo, to za državo po fašističnem smislu ni nič drugega kakor stara rimska »pietas« – to je zgolj kulturna pobožnost brez vpliva na potek, razvoj in smisel javnega življenja na občestveni etos, na državo«. ²³ Kljub temu pa je slovenska katoliška politika v fašizmu videla »brez dvoma (...) mnogo simpatičnih potez tudi za katoličana, saj so mnoge njegove zahteve vzete iz katoliškega idejnega zaklada. Spomnimo samo na njegova prizadevanja za moralni dvig, za odpravo razrednega boja in ustvaritev korporativne države,« je pisal *Slovenec*, zraven pa še dodal: »Kar je pozitivnega na fašizmu, to je vzeto iz krščanstva in v tej smeri more biti fašizem res tudi del protiboljševistične fronte.« ²⁴ Bistvene sporne točke med fašizmom in slovenskim političnim katolicizmom so se torej »kazale pri vprašanjih odnosa med državo, družbo in cerkvijo, prvenstveno nad vzgojo mladine, vlogi cerkve v državi in družbi ter v odnosu do rasističnih teorij; skupne so bile zahteve po odpravi razrednega boja, stanovsko-korporativistični ureditvi družbe in antiliberalizmu v najširšem smislu«. ²⁵

Stične točke, kot so odprava razrednega boja, protiliberalizem, protisemitstvo, je imel katolicizem tudi z nacizmom, čeprav se je z njim sicer ostro razhajal. To pa zato, ker pomeni »takozvani narodni socializem (...) uničevanje vseh moralnih, kulturnih in političnih vrednot človeštva« in ker je začel »oznanjati prvenstvo plemena, napadalnih in osvajalnih nagonov plave bestije (...) in snuje na teh roparskih, nasilniških in amoralnih instinktih svojo vero v izveličanje in vstajenje človeštva«. Novi fašistični človek bo,« je pisal *Slovenec*, »prost vseh spon dosedanjih npravstvenih ozirov in norm civilizaci-

je, ki vežejo med seboj vse narode, dovedel do zmage svojo raso, to je ono, ki bo najbolj znala uveljaviti svojo nrav, svojo kri in svojo nagonsko kulturo v boju z drugimi, kakor je to zakon med roparskimi živalmi džungle. Zavladal bo najbrezobzirnejši, najsilnejši, najmanj na moralne zakone in kulturna pravila vezani, ki si bo podjarmil vse druge kot sužnje in na njih zgradil »srečnejšo« budočnost človeštva.« Narodni socializem gradi na »temeljnih razdirajočega animaličnega egoizma« svojo »fašistično pasemsko miselnost in politično doktrino,« je opozarjal *Slovenec*. Poudarjal je tudi, da nemški narodni socializem »ni nič drugega ko povratek v primitivno barbarstvo, ki ga je bilo grško in rimsko poganstvo že več sto let pred Kristusom premagalo, in fašistično svetovno naziranje kljub frazam novodobnega modroslovja, v katero se odeva, razodeva le veliko izrodstvo moralno težko bolnega sloja sodobne človeške družbe«. ²⁶ Slovenski politični katolicizem je nacizem odklanjal tudi zaradi njegovega državnega kulturobojnega stališča proti krščanskemu (katoliškemu in protestantskemu) verskemu življenju. Opozarjal je namreč, da je narodni socializem namesto vere nasilno vzpostavil »poganski nacionalizem«. ²⁷ Ta, »ki uči nadvrednost ene same rase ali rase sploh«, pa lahko vodi, »enako kakor komunizem, čeprav po drugi poti in na drug način, do razkroja človeške družbe«. Zato nemški narodni socializem ni »nič manj nevaren kakor radikalno (komunistično – op. J. P.) brezboštvo«. »Nemški nacionalni poganizem,« je še bil pristavek slovenskega katolicizma, je tako »v eni svojih osnov naravnost panteističen«. ²⁸ Toda kljub temu, da sta za slovenski katoliški pol bila fašizem in nacizem njegova prepoznavna sovražnika, ²⁹ pa je v njem »prevladovalo stališče, da sta brezbožni komunizem in boljševizem vendarle večje zlo, ker sta nepomirljiva sovražnika krščanske kulture, katolicizma in s tem tudi slovenskega naroda. Zato velja brezkompromisni boj predvsem njima«. ³⁰

Če se vrnemo k odnosu do fašizma in nacizma v slovenski politiki med obema vojnama, je treba poudariti, da ju je z izjemo posameznih političnih gibanj in skupin (Ljotičevi gibanji Zbor in Edinost, Hodžerovi borbaši) zavračala tudi ostala slovenska politika. Široko protifašistično razpoloženje na Slovenskem je v letih neposredno pred drugo svetovno vojno vzpodbujalo in vzdrževalo ljudskofrontno gibanje. V njem so se »združevali in razhajali precej različni politični subjekti«, ³¹ ki sta jim bili skupni zahteva po slovenski narodnopolitični emancipaciji in močna protifašistična in protinacistična usmeritev. ³² Temeljni nosilci ljudskofrontnega gibanja so bili komunisti, krščanski socialisti, slovenska narodnodemokratska inteligenca in narodno-demokratsko preobraženo slovensko sokolstvo. Med temi političnimi subjekti

je najbolj udarno protifašistično in protinacistično stališče oblikovala Komunistična stranka Slovenije,³³ ki je v Manifestu, sprejetem na njenem prvem kongresu 17. in 18. aprila 1937 na Čebinah, poudarila, da »združeni fašistični vojni hujskači s Hitlerjevo Nemčijo na čelu (...) pripravljajo človeštvu bolj strašno usodo od tiste, ki jo je preživelo v »letih strahote 1914–1918, da bi uresničili svoje osvojevalske cilje«. Manifest je nadalje opozarjal, da je slovenski narod »med tistimi narodi, ki jih ta osvajalna in vojna politika združenih vojnih hujskačev *najbolj ogroža*. Slovenija leži na križišču, kjer se sekajo poti na Balkan in odtod dalje na Bagdad, pot iz Srednje Evrope preko Trsta na Sredozemsko morje ter pot iz Italije v Podonavje. To jasno dokazuje njeno veliko važnost tako za Hitlerja kot za Mussolinija in nobenega dvoma ni, da je Slovenija *ena tistih dežel, po kateri nameravajo fašistični roparji najprej stegniti svoje roke*. Svojih namenov fašizem ne more skriti.« »Ne le odkrite Hitlerjeve izjave v njegovi knjigi »Mein Kampf«, ne le sam duh fašizma, ki ne trpi obstoja majhnih narodov, temveč vsa notranja in zunanja politika Hitlerjeve Nemčije je dokaz, da se Hitler znova oprijemlja stare nemške imperialistične politike »Drang nach Osten«, katere ost se po eni strani obrača proti Sovjetski zvezi, (...) po drugi strani pa proti podonavskim in balkanskim narodom, ki naj bi postali »nemški most« za prodiranje nemških fašističnih osvajačev na Bližnji vzhod in v Azijo. Tako osvajalno politiko Hitlerjeve Nemčije dokazuje tudi vse pisanje nemškega tiska, ki razglaša Slovenijo za »sfero nemške kulture«, za »nemško kulturno ozemlje«, za deželo, »kjer žive Nemci«, a Slovence smatra ta tisk za »slovensko govoreče Nemce«. Propagandna karta »bodočega nemškega rajha«, ki jo izdaja nemško propagandno ministrstvo, obsega Slovenijo kot sestavni del tega »tretjega rajha«.

Manifest prvega kongresa Komunistične stranke Slovenije je posebej opozarjal tudi na nevarnost italijanskega fašizma. Ta je »stari zakleti sovražnik slovenskega naroda, ki si prizadeva popolnoma iztrebiti slovensko narodno manjšino v Italiji. Ista usoda čaka tudi ostale Slovence, ki bi pripadli pri poravnavanju medsebojnih računov med fašistično bratovščino nenasitnemu italijanskemu fašizmu. Italijanski fašizem se Sloveniji odpovedati ne more. Slovenija je za Italijo zveza s srednjo Evropo in Podonavjem ter pot na Balkan (...). *Zato pomeni nemško-italijanska zveza za slovenski narod strašno nevarnost, da ga bodo fašistični roparji vnovič razkosali*. Jugoslovanski del, četudi sam zatiran, pa je danes matica slovenskega naroda, njegovo kulturno središče, iz katerega črpajo novih sil tudi Slovenci v Italiji in v Avstriji. Ako bi se fašističnim osvajalcem posrečilo razkosati tudi ta del, tedaj bi bil to za ves narod *udarec v srce*. *Razkosan, razbit bi tem lažje podlegel fašističnim*

raznarodovalnim metodam, ki po svoji brezobzirnosti in po svojem cinizmu nimajo primere v zgodovini.« Zato je Manifest poudaril, da sta »jamstvo mednarodnega miru in zaščita malih narodov, zlasti pa interesov slovenskega naroda, (...) v kolektivni obrambi vseh ogroženih narodov proti fašističnim vojnim hujskačem. Zato slovensko ljudstvo zahteva okrepitev vseh zvez z miroljubnimi in demokratičnimi državami. V prvi vrsti s Francijo, Malo zvezo in Balkansko zvezo. Ta zid miru pa ne bi bil popoln, če se mu ne pridruži še Sovjetska zveza, ki je najmočnejši steber miru in svobode narodov.« Manifest je še pozval, da je potrebno v boj za obrambo slovenskih narodnih interesov, ljudskih svoboščin in za gibanje proti fašizmu in vojni pritegniti katoliške množice, organizirane v okviru slovenskega dela vsedržavne režimske Jugoslovanske radikalne zajednice. »Te množice,« je opozarjal Manifest, »čedalje bolj odločno zahtevajo demokracijo, narodno svobodo, boj proti fašizmu in vojni«. Po prepričanju Komunistične stranke Slovenije so imeli »nalogu združiti vse sile slovenskega naroda proti naklepom fašizma, (...) predvsem slovenski delavci«. Manifest je zato ob koncu poudaril, da se bo »Komunistična stranka Slovenije (...) ramo ob rami z vsemi demokratičnimi silami slovenskega naroda še z večjo odločnostjo borila, da se odbije nevarnost, ki mu preti s strani fašizma, in da se uresničijo demokratične težnje svobodoljubnega slovenskega ljudstva«. ³⁴

Manifest prvega kongresa Komunistične stranke Slovenije aprila 1937 je še posebej izpostavil protifašistično in protinacistično usmeritev slovenskih komunistov. Tako so se v letih pred drugo svetovno vojno proti fašizmu in nacizmu izrekli oziroma ju niso podpirali vsi ključni idejnopolični dejavniki, ki so kasneje opredelili vojno in politično dogajanje na Slovenskem. Zakaj je med vojno prišlo do sodelovanja velikega števila pripadnikov vodilnih predvojnih slovenskih idejnopoličnih sil z okupatorjem (liberalni in katoliški tabor se o fašizmu in nacizmu po nemški nasilni priključitvi Avstrije marca 1938 nista več kritično opredeljevala), pa je vprašanje druge obravnave.

Opombe:

- 1 *Jutro*, 2. 10. 1938, »Nekaj naukov za nas«.
- 2 O protislovenskem značaju italijanskega fašizma in o fašistični protislovenski narodnodržavni politiki glej monografske obravnave Milice Kacin - Wohinz: *Primorski*

- Slovinci pod italijansko zasedbo*, Maribor / Trst 1972, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, I–II, Koper 1977 in *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, Koper 1990.
- 3 *Slovenski narod*, 17. 2. 1921, »Fašizem«. (Dalje SN).
 - 4 SN, 1. 11. 1922, »O fašistovskem pokretu«; prav tam, 13. 11. 1926, »12. novembra l. 1926«; dr. Branko Vrčon: Fašizem in lastnina, v: *Misel in delo*, letnik I, Ljubljana 1935, str. 167 (dalje Vrčon, *Fašizem*).
 - 5 *Jutro*, 6. 11. 1926, »Fašistovska inkvizicija v Italiji«.
 - 6 Vrčon, *Fašizem*, str. 165.
 - 7 *Jutro*, 27. 4. 1927; uvodnik z dne 26. aprila.
 - 8 *Jutro*, 11. 11. 1926; uvodnik z dne 10. novembra.
 - 9 SN, 13. 11. 1926, »12. novembra l. 1926«.
 - 10 *Jutro*, 6. 11. 1926, »Fašistovska inkvizicija v Italiji«.
 - 11 *Jutro*, 1. 2. 1933, »Hitler in Italija«.
 - 12 *Jutro*, 29. 8. 1934, »Nemčija in Italija, Nemčija in Avstrija«.
 - 13 *Jutro*, 18. 9. 1935, »Protižidovski zakoni v Nemčiji«.
 - 14 Anton Melik: Ob združitvi Avstrije z Nemčijo, v: *Misel in delo*, letnik IV, Ljubljana 1938, str. 47.
 - 15 *Jutro*, 10. 2. 1933, »Slovanska kri v nemških voditeljih«.
 - 16 *Jutro*, 21. 8. 1934, »Po plebiscitu«.
 - 17 Samo Kristen: Nacizem, v: *Enciklopedija Slovenije*, knj. 7, Marin–Nor, Ljubljana 1993, str. 265. O pogledih liberalnega tabora na fašizem oziroma nacizem glej tudi Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965, str. 441 (dalje Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*).
 - 18 *Slovenec*, 7. 6. 1931, »Velik sovražnik«; prav tam, 13. 5. 1932, »Vzgojimo človeka«; prav tam, 31. 3. 1937, »Tri okrožnice«.
 - 19 *Slovenec*, 7. 6. 1931, »Velik sovražnik«.
 - 20 *Slovenec*, 7. 11. 1926, »Za zaščito slovenske narodne manjšine v Italiji«.
 - 21 *Slovenec*, 13. 11. 1926, »Dovolj!«
 - 22 *Slovenec*, 17. 11. 1926, »Mussolinizem«.
 - 23 Prav tam.
 - 24 *Slovenec*, 14. 5. 1933, »Fašizem proti boljševizmu«.
 - 25 Egon Pelikan: Razcep v katoliškem taboru, v: *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, knj. 1, Ljubljana 1995, str. 379.
 - 26 *Slovenec*, 8. 7. 1934, »Dragocen nauk«.
 - 27 *Slovenec*, 28. 7. 1937, »Nacionalna religija«; prav tam, 1. 8. 1939, »Beseda po kongresu«.
 - 28 *Slovenec*, 31. 3. 1937, »Tri okrožnice«.
 - 29 Anka Vidovič - Miklavčič: *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*, Ljubljana 1994, str. 249 (dalje Vidovič - Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*). O odnosu katoliškega tabora do fašizma in nacizma glej tudi

- str. 103–106, 168. Glej tudi Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 405 in Janko Prunk: Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji, *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XXXI, 1991, št. 1, str. 45, 51.
- 30 Vidovič - Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 249.
- 31 Janko Prunk: *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768–1992*, Ljubljana 1992, str. 272.
- 32 O ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji glej Alenka Nedog: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*, Ljubljana 1978, str. 47–285.
- 33 O protifašističnih in protinacističnih stališčih jugoslovanskih in slovenskih komunistov v času med obema vojnama glej Julijana Vrčinc: Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ, v: *Istorija XX. veka. Zbornik radova*, I, Beograd 1959, str. 244, 260; *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom II: *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937*, Beograd 1950, str. 82–85, 89, 159, 222–223, 244–246, 250–251, 266, 346, 352, 353, 355, 356, 358, 365, 373, 375–377, 382, 389, 395, 398, 399, 401; *Peta zemaljska konferencija KPJ (19.–23. oktobar 1940)*, Beograd 1980, str. 236. Glej tudi govor Josipa Broza Tita na V. državni konferenci Komunistične stranke Jugoslavije, prav tam, str. 5–6.
- 34 Delavci! Delovno ljudstvo! Slovenci! V: *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS (Razprave in dokumenti)*, Ljubljana 1977, str. 274–279. Z izrazom *Mala zveza*, uporabljenim v besedilu Manifesta I. kongresa KSS, je bila mišljena t. i. Mala antanta – zveza, ki so jo sestavljale Jugoslavija, Češkoslovaška in Romunija. Na pobudo Francije je bila oblikovana leta 1921 z namenom, da prepreči morebitni madžarski revizionizem in habsburško restavracijo po prvi svetovni vojni. Z izrazom *Balkanska zveza* je bila mišljena Balkanska komunistična federacija, ki je delovala v okviru Komunistične internacionale.

JANKO PLETERSKI

ODPOR – NUJNOST ALI NE?

Ne more biti dvoma, da je Slovencem kot narodu in tudi veliki množici slovenskih ljudi grozilo uničenje danega obstoja, bodisi osebnega bodisi ozemlja njihovega bivanja. O vprašanju, ali je bil odpor nujnost ali ne, lahko danes razpravljamo le akademsko, zgodovinarsko, ali pa politično, polemično, torej na terenu današnjih političnih razhajanj. Če ne vzamemo v poštev možnosti tope pasivnosti naroda in ljudi, po slovensko trpnosti, je bilo vprašanje odločeno že v samem trenutku okupacije. Če kot alternativo odporu štejemo zavestno podreitev okupatorju in njegovim načrtom, pa naj je bila sprejeta s prepričanjem ali zgolj iz preračunljivosti, je odločitev padla, ko se je vodstvo največje in najodgovornejše slovenske stranke odločilo za kolaboracijo, še preden se je sovražni napad sploh sprožil. V mislih imam seveda ponudbo, ki sta jo Franc Kulovec in Miha Krek posredovala Nemčiji prek slovaškega poslanstva v Beogradu, naj okupirani Dravski banovini sami ali skupaj s Hrvaško dopusti položaj, podoben slovaškemu. Politično polemična razprava se skrbno izogiba temu odločilnemu utirjenju stare Slovenske ljudske stranke na tir kolaboracije. Tako lahko vzdržuje tezo o njenem nameravanem, a le taktično odloženem odporu, ki pa ga je hudobna Osvobodilna fronta, žal, prepovedala! Toda zdajle bi rad opozoril še na nekaj v zvezi s to ponudbo Hitlerju za zavezniško sodelovanje, kar je sicer že vzbudilo potrebno pozornost, a je vendarle pomembno za odgovor na vprašanje, izraženo v naslovu tega pogovora. Kulovec in Krek namreč v svoji ponudbi Hitlerju izhajata iz spoznanja in priznanja, da Slovenci kot narod izbirajo tisti čas med smrtjo in življenjem. »Slovenci bi morali umreti,« pišeta v svoji ponudbi Nemčiji. Ugotavljata torej točko na življenjski poti naroda, na kateri se je treba odločiti. Odpor je bila ena pot, njuna je bila druga. Toda ugotovitev, da gre narodu od tistega hipa naprej za biti ali ne biti, je bila kakor na dlani za vse misleče in v tem narodu odločujoče, brez razlike. Alternative tudi njunemu strahu pred narodovo smrtjo Kulovec in Krek nista iskala niti v popolni vdanosti v usodo niti v svarilu pričakovanemu napadalcu, da ga čaka odpor, če bo napadel Slo-

vence. Pričakovanemu napadalcu na narod in državo sta vnaprej ponudila kolaboracijo, pač v utvari, da bo sovražnik zaradi tega odstopil od namere »likvidirati« slovenski narod. Toda kolaboracija se je leta 1941 izkazala za urešničljivo le nasproti Italiji. Tukaj je bila udejanjena s prvim dnem, na državnopravni ravni pa razglašena s privolitvijo na aneksijo 3. maja 1941. Toda odločitev za kolaboracijo z Italijo je bila sama po sebi tudi odločitev proti odporu. Za svojo zavrnitev Osvobodilne fronte, ki je bila prav tako takojšnja, pa krog Slovenske ljudske stranke in drugi nasprotniki Osvobodilne fronte v Ljubljani kot svoj argument ne uporabijo samo ugovora proti odporu zaradi njegove tveganosti, ampak se takoj oprejo na ideološko-politični argument, na protikomunizem. Ta črpa dokaze za svojo domnevno upravičenost oziroma legitimnost iz treh virov: iz protisocialistične in protikomunistične okrožnice že pokojnega papeža Pija XI., iz meščanskega protikomunizma Draže Mihailovića in obenem njegovega nasprotovanja pravici slovenskega naroda do samoodločbe in iz bojevnega protikomunizma okupatorskih držav.

Izjava begunske vlade 4. maja 1941, da Kraljevina Jugoslavija nadaljuje svoje vojskovanje proti državam Osi, je legitimirala odpor in zavrгла kolaboracijo. Prav izrecno je vlada nato 31. maja obsodila ravno tisto obliko kolaboracije, ki je že bila storjena v Ljubljani v obliki priznanja aneksije. Za izboljšanje položaja begunske vlade pri Angležih in seveda skrivaj pred italijanskim okupatorjem so aneksionisti v Ljubljani šele tedaj na svojo že zavzeto kolaborativno taktiko cepili geslo atentizma: odpor – da, toda počakati z njim na ugoden trenutek. Takšna kozmetična izjava se je, kakor jo je zgodovina nespremenljivo udejanjila, končno izkazala kot odločitev za popolni atentizem, za čakanje z uporom do svetega nikoli. Atentizem takšnega značaja ni mogel shajati brez nadaljevanja že začete kolaboracije in njenega stopnjevanja poleti 1942 do »izvestne«, odkrite tudi pred Angleži, kar je brez vsakega ostanka izključilo dozdevno tretjo možnost, to je popolno pasivizacijo, poleg alternative odpor ali kolaboracija.

Načelna in kmalu dejanska odločitev Osvobodilne fronte za odpor je bila neizogiben izziv starim strankarskim vodstvom v Ljubljani, da najdejo izhod iz kompromitantnega položaja, v katerega so se bila tako globoko zapletla že pred 22. junijem 1941. Vse večje poudarjanje protikomunizma je bilo poleg defetizma glavno sredstvo, s katerim so se skušala izvleči iz zagatnega in mučnega položaja. Toda zdaj to že ni bilo več preprosto izmikanje sodelovanju z Osvobodilno fronto, ampak se je že sprevrčalo v vedno očitnejši odpor proti odporu Osvobodilne fronte. Ko je geslo protikomunizma postalo opravičilo pred javnostjo za naslanjanje na državno silo fašistične Italije, pozneje Hitlerjeve Nemčije, je ta njihov sicer politični argument izkazal svojo totalitaristično naravo.

Četudi bi neposredno po sovražni okupaciji res obstajala možnost popolnega mirovanja kot alternativa odporu ali kolaboraciji, so stara strankarska vodstva v Ljubljani to možnost dejansko zapravila že prvi dan, z lastnim dejanjem. Z njim so že sama premaknila kretnico na tiru slovenske zgodovine. Neskončne polemike današnjega časa, ki skušajo zatajiti kolaboracijo, češ, saj domobranci niso bili privrženci nacifašistične ideologije, ali pa skušajo kolaboracijo upravičiti z dokazovanjem, da je to bila državljanska vojna po krivdi revolucije itd., itd., se izogibajo ugotovitvi, da je kretnica obstajala in da so jo ta vodstva že prvi dan kolaboracije premaknila po svojem videnju položaja. Kdo bi se temu čudil! Vznemirljivo pa je, da danes tudi posamezni zgodovinarji, sociologi, filozofi in drugi – najbrž pod vtisom lepe želje, da bi se polemike razstrupile – govorijo o državljanski vojni kot razlagi dogajanja v »Ljubljanski pokrajini« 1941–1945. Vse je posledica »NOB in državljanske vojne«, govorijo. Javnost si kot razlago za boleča vprašanja slovenske vojne zgodovine seveda želi neko preprosto sredinsko pot. In državljanska vojna velja v moderni državljanski zavesti za nekaj »viteškega«, vsaj od francoske revolucije naprej. Približno tako, kakor je Bernard Shaw zavračal vsako vojno med državami in menil, da je edina resnično spoštovanja vredna vojna poslej le še državljanska, ker je to vojna za neko idejo. Tako je govoril 1919, po prvi svetovni vojni. Vendar, ali je mogoče tako misliti o prostovoljni kolaboraciji s fašističnimi in nacističnimi vojskami v drugi svetovni vojni, pa naj je bila determinirana še tako ideološko, kot je to – bojda ali pa zares – bila »domobrantska«? Ali je ta kolaboracija postala spoštovanja vredna, če jo razglasimo za državljansko vojno? Ta svet za zdaj še ne misli tako. Toda pri nas je svet očitno drugačen. Kar vseprek se nagiba k saniranju problema s tem, da za neljuba dejstva uvaja ljubše izraze, znanstvene, seveda.

Na ravni subjektov zgodovinskega delovanja 1941–1945 naštevamo na eni strani Komunistično partijo Slovenije in kvečjemu še Osvobodilno fronto, na drugi strani pa »tabor protirevolucije« ali »protirevolucionarni tabor«; na ravni storitve v zgodovini ugotavljamo na eni strani komunistično revolucijo, zakrinkano z narodnoosvobodilnim bojem, na drugi strani pa državljansko vojno, izzvano z revolucijo. Tako ustvarimo neki v sebi zaključen koordinatni sistem oznak zgodovinskega dogajanja, v katerem se dejstvo kolaboracije odmika v komaj še vidno ozadje. Z znanstveno eleganco slikamo prek tako izbranih koordinat podobo, v kateri se Nemci pojavljajo kot nekakšni gostje domobrancev, gostje, ki so po krivdi komunistov in njihove revolucije zapleteni v slovensko državljansko vojno. Stvar je preresna, da bi prenesla satiro. Navzočnost nemške vojske v Sloveniji pač nikakor ni primerljiva z navzoč-

nostjo vojske Združenih držav Amerike v Vietnamu, kamor je ta prišla, da bi posegla v državljansko vojno med tamkajšnjimi domačini.

Nikakor ne zanikam, da so bili nagibi naših kolaboracionistov deloma podobni tistim, ki jih ugotavljamo med nagibi za nekatere prave državljanske vojne modernega časa (špansko, grško, vietnamsko). To sem celo izrecno povedal, ko sem na posvetu *Slovenski upor 1941*, ki ga je leta 1991 organizirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, iznašel za »našo« kolaboracijo pojasnjevalno (ne opravičevalno!) oznako »funkcionalna«.¹ Samo zaradi njenih ožjih idejnih vzgibov pa kolaboracije z napadalcem na domačo državo in okupatorjem še ne gre pretolmačiti v – po Shawu – »edino spoštovanja vredno vojno«. Še vedno je to protizakonito in nemoralno početje, škodljivo za državo in narod, ki ga je v zgodovinski razčlembi potrebno ugotoviti in imenovati, identificirati.

Opozorila, da izraz »državljanska vojna« že po definiciji ni uporaben za dogajanje pri nas, nekateri zgodovinarji še vedno ne upoštevajo. Le mimogrede opozarjam, da je mednarodno pravo po drugi svetovni vojni pojem državljanske vojne še dodatno opredelilo, in sicer kot spopad, ki ni spopad med državami (»non-international conflict«). Vojna na tleh Slovenije 1941–1945 je bila vojna med državami. Države so tukaj napadle državo in se vojskovale za utrditev oblasti nad osvojenim ozemljem in za zmago v svetovni vojni. V tej meddržavni vojni sta stali v boju dve strani, na napadalski strani pa, žal, tudi nekateri Slovenci. Ta moment je izostril, na primer, Lojze Ude že na prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju (10.–12. oktober 1943): »Niso zavedni Slovenci krivi, da jih morejo v tej preusodni zgodovinski uri vezati s Hitlerjevo Nemčijo le streli in da ti streli z vso neizogibnostjo podirajo tudi tiste Slovence, ki stoje na strani te Nemčije.« Tu ni mogoče ničesar spremeniti za nazaj, tudi če ne nehamo trditi in trditi, da je ta vojna bila državljanska, ker so v njej nekateri Slovenci stali v boju na strani Nemčije. Ne Hitler ne Mussolini nista bila državljana Kraljevine Jugoslavije. Kolaboracija, ki so jo tvegali nekateri slovenski politiki, sodi v zgodovini med zla dejanja tiste vrste, za kakršna je nekoč Janez E. Krek zapisal, da se jih »ne da opravičiti«. Ne torej opravičiti, »pač pa razlagati,« je dodal. Nič na tem ne spremeni dejstvo, da moramo ugotoviti tudi take vrste zla dejanja drugih. Vsakdo je odgovoren za svoja lastna.² Kako pa jih je mogoče razložiti, lahko pričakujemo od dela zgodovinarjev. Tudi na jutrišnje ne smemo pozabiti.

Za nami bodo novi in novi znanstveniki raziskovali in razlagali isto zgodovino. Prihodnjim rodovom naša najbrž ne bo več toliko zanimiva, a spremenila se ne bo nikoli, dejstva bodo ostala. Prihodnji zgodovinarji bodo neizo-

gibno vse bolj odmaknjeni od časa druge svetovne vojne, vse manj bodo pisali pod vtisom travm, ki jih je povzročila sodobnikom. Vse manj bo relevantna tradicija, vse bolj izključno bodo zgodovinarju opora le ugotovljena dejstva. Ena bolj pomembna, druga manj. Zgodovinarji si bodo pač vedno mogli ustvarjati svojo hierarhijo dejstev. Toda pri dejstvih, ki nastopajo v zvezi z vprašanjem, ali je bil odpor nujen ali ne, bodo vedno morali vsi začeti z enim, ki ga ne bo mogoče nikoli preskočiti. To je dejstvo, da v letu 1941 Slovenci kot narod niso položili glave na tnalo svojim rabljem, čeprav bi jo tudi mogli.

Programi Osvobodilne fronte in nasprotnikov

Znamenite *Temeljne točke OF* so bile program vseh skupin posamezno in vseh skupaj. Program Komunistične partije Slovenije je ostajal v tem okviru, a ga je obenem tudi presegal. Vprašanje, kateri so bili tedaj stvarni načrti in kakšni so bili upi v glavah voditeljev Komunistične partije Slovenije, ni ločljivo od razvoja vojne v Evropi niti od politike Kominterne niti od širših razmer na Balkanu in, seveda, še najmanj od stališč in ocen v vrhu Komunistične partije Jugoslavije. Tej temi bi lahko rekli ugibanje o neposrednih in pravih namerah Komunistične partije Jugoslavije oziroma Slovenije v zvezi z vojno proti okupatorjem v zasedeni in razbiti jugoslovanski kraljevini.

Gotovo je, da je Komunistična partija Slovenije težila k uresničitvi svojega širšega revolucionarnega programa, da je za ta cilj vedno iskala priložnost, tako tudi v razmerah po sovražni okupaciji Jugoslavije oziroma Dravske banovine. Gotovo pa je tudi, da ni vnaprej vedela, do katere stopnje bo v procesu razvijanja slovenskega odpora mogla uresničiti svoj širši program. Kakor pri vseh drugih zgodovinskih subjektih se tudi pri Komunistični partiji Slovenije zgodovinar ne sme vdajati domnevi, da je že vnaprej vedela, kaj od svojih namer se ji bo posrečilo uresničiti. Tudi za naš primer je zelo umestno opozorilo ameriškega zgodovinarja Tonyja Judta nekaterim hladnovojnim zgodovinarjem, namreč, da prerese jemljejo ideološki in programski jezik komunistov. V vsem času od 1917 naprej so komunisti neizogibno trdili, da je njihov cilj osvojitve revolucionarne oblasti. Po tem so se pravzaprav sploh razpoznavali v politični skupnosti levice. In sploh ni ustrezno prisojati komunističnemu gibanju preveč sposobnosti strateškega predvidevanja. »To je anahronistično branje dogodkov, in to take vrste, ki laska Stalinu in njegovim evropskim privržencem.« Kajti leta od 1939 do 1948 so dejansko bila leta »globoke zmede«. Stalin je sicer vedel, kaj bi rad, a zelo nejasno mu je bilo,

kako to doseči. »In isto drži za komuniste v različnih odporniških gibanjih v drugih državah,« meni Judt.³ Gotovo pa je, da se je Komunistična partija Slovenije z vso svojo zmožnostjo vključila v razvijanje slovenskega odpora, četudi ni vedela, do kod in do česa jo bo to pripeljalo.

Moja teza je, da se Komunistična partija Slovenije v nadaljnjem razvoju narodnoosvobodilnega boja Osvobodilne fronte ni zaustavila na stopnji nacionalnorevolucionarno in obenem tudi parlamentarnodemokratsko omejenega dosežka narodnoosvobodilnega boja samo zato, ker je v danih razmerah lahko dosegla več. Takšne razmere so se razvile, ker se na bojovni protiokupatorski strani ni uveljavljala še katera druga stranka in so se atentisti vseh političnih usmeritev zmotno odločili, da bojkotirajo Osvobodilno fronto v celoti, da niti najmanj ne podprejo nekomuniste v njej, da prekolnejo celo vsak svojo, sebi sorodno skupino znotraj Osvobodilne fronte.⁴ Komunistični revoluciji je odpiral vrata tisti, ki je bežal od odločitve za odpor tudi še potem, ko to ni bilo več le teoretično vprašanje, marveč ko je Osvobodilna fronta takšna, kakršna je bila, že uspešno udejanjala boj proti osvajalcem.

Odsotnost tradicionalnih strank v odporu je v prvih mesecih omogočila nepričakovano veliko političnega prostora narodnorevolucionarni in levodemokratsko pogojeni Osvobodilni fronti kot celoti. Prazni prostor te odsotnosti je omogočil Osvobodilni fronti, da je 16. septembra 1941 nastopila s pobudo za vzpostavitev slovenske narodnodržavne oblasti na domačih tleh in da je v tej smeri kar sama storila odločilni korak z ustanovitvijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora kot nosilca narodove suverenosti. Dediči nasprotnikov Osvobodilne fronte skušajo v tem dejanju najti tisto, kar jim je za nazaj najbolj potrebno, namreč neko prepoved odpora njim samim, s katero opravičujejo svoj oportunistem v razmerju do okupatorjev, če že ne kar kolaboracijo. Pustimo ob strani samoumevno dejstvo, da je vsak upor utemeljen predvsem v uporih samem, ne v dovoljenju zanj. Upora Osvobodilne fronte ni »dovolil« nihče, a je bil. Tudi dediči oportunitizma, če že ne kar kolaboracije, ne potrebujejo nobene »pravice« do upora. Potrebujejo za nazaj le njegovo prepoved, da bi upravičili svojo odsotnost v odporu proti okupatorjem. Toda zgodovinarji, naj so danes takšne ali drugačne usmeritve, ne morejo prezreti dejstva, da je bil z ustanovitvijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora dne 16. septembra 1941 storjen res odločilen prvi korak na poti k slovenski državi, na poti, ki vodi nepretrgana do današnje Republike Slovenije. Na tem dejstvu nič ne spremeni lahkotnost, s katero se je ustava samostojne Slovenije odrekla svoji nacionalni revoluciji, doseženi v teku odpora Osvobodilne fronte. Kolikor se ji je odrekla, je delovalo na ravni državljanske morale. Kajti

dejansko se ji ta država ni mogla odreči, saj je sama zgrajena na dosežkih narodne revolucije, saj na njih obstaja kot takšna. Koliko pa si je mogla v minulem desetletju spodmakniti izpod svojih nog tudi vse družbeno- in gospodarskostrukturne dosežke socialne revolucije, ki ji je narodnoosvobodilni boj Osvobodilne fronte odprl pot, bo zgodovina ugotovila šele v prihodnosti.

Ob tem je treba opozoriti, da je slovensko »narodno vodstvo« v begunski jugoslovanski vladi že 23. novembra 1941 v znanih »londonskih točkah« javno potrdilo stališče vodstva starih strank v Ljubljani, da neposrednega nastanka slovenske državnosti ne predvidevajo, drugih pobud pa ne priznavajo. Obojestransko, v Ljubljani in v Londonu, je bilo namreč ugotovljeno kot nekaj pozitivnega, da je ta program sestavljen »brez komunistov«.

Razmerje vzajemnega nasprotovanja med Osvobodilno fronto in njenimi nasprotniki, ki kot takšni javno nastopajo tudi pred okupatorji že vsaj od 29. oktobra 1941, se v Sloveniji sprevrže v razmerje medsebojnega prepovedovanja, pri čemer vsaka stran zase brezpogojno zahteva izključnost v predstavljanju naroda in določanju ciljev njegovega vojskovanja proti okupatorjem, ki je – seveda le pred zavezniki – vsem na jeziku. Toda le dejansko vojskovanje proti okupatorjem je lahko bilo odločilno, kdo bo sploh prispel na takšen ali drugačen cilj. To je pokazala zgodovina in kako bi moglo biti drugače?

Spričo vsega, kar se je do maja 1943 že zgodilo, je Komunistična partija Slovenije gotovo mogla računati na uresničitev lastnih ciljev, presegajočih temeljne točke Osvobodilne fronte. Morda je prav zato Boris Kidrič takrat nekako retrospektivno in obenem opravičujoče zapisal v *Ljudski pravici*: »Dejstvo je, da ni KP nikomur in nikdar svojih delnih in končnih programatičnih smotrov niti tajila niti vsiljevala. Ljudska demokracija je tisti temelj, ki ga je KP predlagala svojim sodelavcem glede rešitve vseh vprašanj, ki presegajo okvir narodne osvoboditve.« Lahko bi rekli, da program Komunistične partije Slovenije ni bil nekaj okamenelega, vedno pa je pomenil utrjevanje tistega, kar je že dosegla, doseženo pa jo je spodbudilo h koraku naprej.

Prvega februarja 1943, tik pred uprizoritvijo Dolomitske izjave, je Boris Kidrič objavil v *Ljudski pravici* tole ugotovitev: »Proletariat Slovenije je storil slovenskemu narodu čudovito uslugo. Iz razrednih pobud izvirajočemu izdajstvu protiljudske reakcije je postavil nasproti svoj boj za slovensko narodno enotnost in uspel. Hkrati s tem pa je tudi samemu sebi olajšal svojo zgodovinsko pot.«

Kdor analizira to skopo izjavo, lahko brez ostanka dvoma ugotovi, da je Kidrič v njej razločno opisal in označil pot politične zgodovine Slovencev, kakor se je pod sovražno okupacijo zgodila dotlej, in da je na tej osnovi napo-

vedal tudi njen bodoči razvoj. Zgodovinarjem je bilo treba včeraj in jim je treba danes le prevesti Kidričeve besede v jezik svoje stroke, da v njih najdejo avtentično pričevanje o pojavu realnega narodnoosvobodilnega boja iz ust same Komunistične partije Slovenije. To pričevanje nedvoumno dokazuje zraščенost storitve naroda, združenega v protiokupatorskem bojevanju (v edini z bojem ne čakajoči in zato dejansko edini odporniški organizaciji – Osvobodilni fronti), in namena Komunistične partije Slovenije hoditi svojo pot hkrati in v soodvisnosti s to narodovo storitvijo, h kateri pa sama kar največ mogoče prispeva s pobudo in z dejanjem. Uveljavljeni dosežki narodovega protiokupatorskega boja, ki je bil tudi boj za suverenost, za narodno samoodločbo, ki je torej bil imanentno in programsko revolucionaren, so medtem že izpričali politično uspešnost Komunistične partije Slovenije, ki se je zato še tem manj odrekala svojemu specifičnemu cilju socialne (»proletarske«, »razredne«) revolucije. Ta cilj ji je še dodatno postal lažje dosegljiv v trenutku, ko so se stare politične sile, vladajoče do okupacije in izrecno nasprotne revoluciji Komunistične partije Slovenije, same demonstrativno izločile iz solidarnosti naroda, ker so se s svojo odločitvijo za kolaboracijo izpostavile očitku narodne izdaje, četudi so ljudem zagotavljale, da gre le za ravnanje zaradi ogroženosti od komunizma. V besedah Kidričevega pričevanja ostaja seveda odprto vprašanje, koliko je bila »čudovita usluga« narodu tudi vsa nadaljnja zgodovinska pot, ki jo je Komunistična partija Slovenije (Zveza komunistov Slovenije) odtlej olajšano ubrala v smeri k uresničevanju lastnega programa.

Nasprotniki Osvobodilne fronte niso niti poskušali razločevati med nacionalno in socialno revolucijo, čeprav je na nacionalno mislila tudi »katoliška sredina«, ki je ostala zunaj Osvobodilne fronte. V svojem letaku s konca leta 1941 je namreč očitala »levici« (komunistom), da »preveč poudarja socialno revolucijo in jo stavi nad narodno«. Nato poučuje: »Pri nas bo večji del socialne revolucije opravila dobro izvršena narodna revolucija, toliko bolj, ker je večina veleposestev in večjih podjetij v tujih rokah.« Niti socialna revolucija, ki naj počaka na osvoboditev, ni anatemizirana, le da Združeni Slovenci, podpisani na letaku, hočejo, da Slovenci gradijo nov socialni red po svoje, v okviru splošnega evropskega razvoja, medtem ko se »skrajna levica pri teh rečeh preveč veže na tuje ideologije«. Le mimogrede še omenimo, da letak očita tudi »desnici«, ki je doživela »strašen poraz« (v aprilski vojni), da »nastopa s prepleskanimi načrti, ki se jim pa pozna stari les«, da je preveč obremenjena s preteklostjo, ko se je preveč naslanjala na kapitalistični red in ljubimkala s totalitarnimi in diktatorskimi režimi in metodami. Tako sta takrat Andrej Gosar in

Jakob Šolar naglaševala možnost, da se narodnoosvobodilni boj izogne »proletarski« revoluciji, če se vsi osredotočijo na to, da v teku boja proti okupatorjem poskrbijo, da bo narodna revolucija sama »dobro opravljena«. Njune besede so bile bob ob steno. Odbile so se ob že trdni odločenosti starih sil – v imenu protikomunizma – za kolaboracijo, ki je obetala takojšen uspeh. S tem so onemogočili, da bi se narodna in socialna revolucija med seboj razločevali in morda tudi ostali razločeni. Zato danes ni mogoče razstaviti dejstva narodnoosvobodilnega boja od dejstva revolucije, kar bi nekateri radi dosegli vsaj v zgodovinski podobi.

Upravičenost opozorila obeh predstavnikov »katoliške sredine« na takrat vendarle še dano aktualnost samostojne nacionalne revolucije danes prepričljivo potrjuje retrospektivna diagnoza Petra Kovačiča Peršina: »Toda okupacija in hkrati [v dotedanjem zgodovinskem razvoju še] neizvedena nacionalna emancipacija slovenskega naroda, ki jo je zaviral [katolicistični] model domačijskega slovenstva, je naravnost terjala nacionalno revolucijo, ki naj bi konstituirala slovenstvo kot nacijo. To je bilo tudi mogoče zaradi izrazite nacionalno emancipacijske naravnosti KP Slovenije, ki je svoj nacionalni program postavila za prednostni cilj revolucije. Tudi naravnost njenih zaveznikov je bila izrazito revolucionarna in tu ni prihajalo do načelnih neso glasij.«⁵

Kolaboracija je bila čisto nasprotje ne le protiokupatorskega odpora, ampak tudi pojma dobro opravljene narodne revolucije, ker takšna bi zahtevala ohranitev solidarnosti vseh sil okupiranega naroda in bi sočasno edina tudi mogla odpirati možnost za solidarnost. Zablode domobranstva zato ne gre lepšati s tem, da njegove snovalce in organizatorje v naši zgodovini poimenujemo »tabor protirevolucije«, ker da je domovino reševal pred komunizmom. Če gre v naši zgodovini teh let za neki drugi tabor, potem je to bil tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte, kar nje in njenega programa v celoti. Prav je imel France Škerl, ko je 1967 ponudil to neideološko, toda na globokem poznavanju zgodovinskega dogajanja utemeljeno poimenovanje. Gre za tabor, ki je skušal probleme v svoji zadnji doslednosti reševati s kolaboracijo, ker je tako že začel.

S tem smo pri programih nasprotnikov Osvobodilne fronte. Govorim le o nasprotnikih v Ljubljani. Begunska vlada se je morala neizogibno prilagajati dejstvu, da je bivala na tleh zaveznikov in da je bila neposredno odvisna od britanske vlade. Tudi ona in njeni člani so svoje neposredne taktične cilje prilagajali razvoju vojnih razmer in zavezniških razmerij. Eno pa je pri tem ostajalo nespremenjeno: v nobenem trenutku niso mogli odkrito zagovarjati

kolaboracije z okupatorji na slovenskih tleh, niti kot eksistencialno-taktične ne in še manj z golim argumentom protikomunizma, torej niti kot funkcionalne ne. Zavezniki so se držali temeljnega dejstva, da so bili vsi Združeni narodi udeleženi v smrtnem boju z državami Osi za skupno reševanje svoje prihodnosti. Nikakor se niso nagibali k temu, da bi vojskovanju med državami tega in onega bloka, kjerkoli, še najmanj pa na ozemljih svojih zaveznikov pod sovražno okupacijo, mogli ali hoteli priznati značaj vojne, ki ni bila mednarodna, ki je bila notranja, tj. ki je imela značaj državljsanske vojne. Kdor se je v tem boju postavljaj na stran Združenim narodom sovražne države, četudi le na koščku svojega ozemlja, je bil zanje udeleženec v meddržavni vojni, ki je pač bila svetovna in v kateri po skupni izjavi na dan 1. januarja 1942 v Londonu nikomur v svojem zavezniškem sklopu niso priznavali pravice do sklepanja posebnega miru in tudi ne do oboroženega sodelovanja s sovražno okupatorsko silo na svojem ožjem ozemlju.

Začetno izhodišče nasprotnikov Osvobodilne fronte v Ljubljani je bilo računanje na možnost, celo na verjetnost zmage Osi. Pristajanje na poseben položaj »Ljubljanske pokrajine« v fašistični Italiji je bilo pri njih povezano z upanjem, da bo mogoče doseči zблиžanje tudi s Primorci – na podlagi dejstva, da »smo zdaj v isti državi«. Utemeljenost svoje že prvinske kolaboracije so nenehno dokazovali s poudarjanjem najočitnejše idejne osnove, ki je skupna italijanskemu fašizmu in slovenskemu integralizmu, tj. s poudarjanjem identičnosti njunega totalitarnega protikomunizma. V funkciji te idejne skupnosti je bilo ustanavljanje in poimenovanje čet MVAC – Prostovoljske protikomunistične milice (neuradno: vaške straže) na pobudo političnih vodstev, ki so bila vsa tako ali drugače vključena v Slovensko zavezo kot alternativo Osvobodilni fronti. To dejanje je obenem pomenilo, da so ta vodstva prezirala direktivo slovenskih članov begunske vlade v Londonu, ki se je glasila: Ne storiti ničesar, kar bi pomagalo Osi, kar bi Slovence kompromitiralo v očeh zaveznikov. Ilegala Slovenske zaveze (tj. tajnost njenega obstoja in delovanja, kolikor gre za italijanske okupatorje) je tedaj postala preračunano lažna, sprevrgla se je v prevaro nasproti londonskemu vodstvu in njegovim britanskim pokroviteljem. Forsirano načrtovanje bodočih meja, ki se je opravljalo v krožkih članov Slovenske zaveze, je sodilo med sredstva zaslepljevanja kritikov v Londonu in pridobivanja domače »sredine«.

Po januarju 1943 je prišlo do presedlanja na pretežno pričakovanje poraza Osi, ki je prej bilo le rezervna pozicija. Skladno s tem so upe na lasten uspeh usmerili na pričakovanje vojaškega posega zahodnih sil, na prihod »Angležev«. Toda na to se je bilo treba prej pripraviti – ne morda z organizaci-

jo lastnega protiokupatorskega odpora, marveč s poprejšnjim uničenjem partizanskih sil. To pa je bilo mogoče doseči le s pomočjo okupatorja, s kolaboracijo. Taboru nasprotnikov Osvobodilne fronte je bilo jasno, da jim je s tem grozila kompromitacija v očeh vseh, tudi zahodnih zaveznikov. To so zato skušali omiliti z bolj izdelano strategijo tako imenovane »legalne ilegale«. Svoje politične organizacije so pred zahodno zavezniško javnostjo označevali kot ilegalne in namenjene temu, da ob koncu vojne odigrajo vlogo domače opore zahodnim zmagovalcem, ki pač morajo priti prej kot vzhodni. Istočasno so te svoje organizacije, predvsem oborožene, legalizirali pred okupatorjem, kolikor niso bile okupatorju že zdavnaj ne samo znane, ampak jih je on sam tudi ustvaril in oborožil.

Po kapitulaciji Italije, ko je izostala pričakovana zavezniška invazija na Jadranu in ko so javno kolaborantske enote MVAC skupaj z navidez ilegalnimi četniškimi doživele strašen poraz v preventivnem spopadu s partizanskimi enotami ter so bile »pognane pred Nemce«, kot so se opravičevale pred svojimi v Londonu, je septembra 1943 nastopila kvislinška faza slovenskih kolaboracionistov. V tej fazi je dokončno propadel poskus nasprotnikov Osvobodilne fronte, da bi svoj položaj utemeljili kot položaj ene izmed dveh strani, zapletenih v zgolj notranjo vojno, ki bi lahko veljala pred zavezniki kot državljanska. Ustanovitev Slovenskega domobranstva v »Ljubljanski pokrajini« (edini »slovenski domovini«, ki so jo nemški okupatorji tedaj priznali, a le v besedilu domobranske prisege) ni pripeljala niti do kvislinške vojaške osamostatitve teh enot. Vse so ostale do konca v okviru nemškega sistema. Novosti programskih ciljev ni bilo. Četniški »baški« kongres januarja 1944 (poimenovan po vasi Ba v Srbiji) ni niti najmanj pomenil, da bi Draža Mihailović končno vendarle dovolil, da bi se tedaj začela – vsaj v besedah – ustanavljati nekakšna samostojna Slovenija. Poskusa, da bi se ustanovila še ena slovenska državna oblast, ni bilo vse do 3. maja 1945, do na begunskih kovčkih sedečega in še vedno pod nemško zaščito pred partizani zborujočega »taborskega parlamenta«. Toliko pa so se njegovi udeleženci že zavedali, na kateri ideji sloni veliko zavezništvo zmagovalcev v vojni proti nacizmu, da so v svoji resoluciji zamolčali, kako so do tedaj vse stavili na karto protikomunizma. O komunizmu niso zapisali niti besedice. Politično samostojno ustanavljanje države in vojske v ograjah begunskih taborišč onstran slovenskih meja je bilo docela nestvarno, ideje o zaželeni družbeni in politični reformi pa se tam oblikujejo le kot manifestacija nostalgije po vsem, kar je bilo v letih vojne zapravljenega z lastno katastrofalno politiko. Malo znan v zgodovini je ostal eden celovitejših dokumentov o takšnih utvarah, publikacija *Stanovska ure-*

ditev Slovenije, tretja predelana izdaja v emigraciji, ki jo je tiskala Slovenska begunska tiskarna v Lienzu julija 1946. V njej je ugotovljeno, da sta zmota tako liberalizem kot kolektivizem, da je »naš ideal – urejena svoboda«. To je svoboda v stanovsko urejeni družbi na podlagi naukov Katoliške cerkve.

Opombe:

- 1 Naj se citiram: »Ustaljeno pravno pojmovanje izključuje za to dogajanje oznako »državljska vojna«. Toda historična analiza motivov, ki so vplivali na odločitve nasprotnikov Osvobodilne fronte, bi za njihovo pozicijo dopuščala (...) oznako »funkcionalna kolaboracija«: kolaboracija ne zaradi kolaboracije, temveč z namenom, da opravi protikomunistično funkcijo. Slovenska funkcionalna kolaboracija je po takšnih svojih motivih posebnost med pojavi prostovoljne oborožene kolaboracije v drugih evropskih deželah. Medtem ko je na zahodu Evrope bazična motivacija bila usmerjenost k fašizmu, so na vzhodu bili bazični etnični motivi. Edinole v okupirani Sloveniji, kjer bi etnični motivi prostovoljno kolaboracijo morali najbolj izključevati, domačega fašizmodilstva pa je bilo razmeroma malo, je kolaboracijo [v »Ljubljanski pokrajini«] bazično motiviral antikomunizem, večidel versko pogojen, deloma pa tudi antikomunizem iz razlogov obnove starega jugoslovanskega nacionalno hegemonističnega državnega sistema.« Objavljeno v zborniku referatov znanstvenega posveta *Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, SAZU, Ljubljana 1991, str. 215–238. (Dalje *Slovenski upor 1941*).
- 2 Naj mi bo dovoljeno, da tukaj ponovim, kar sem zapisal v svojem poročilu o knjigi T. Griesser Pečar, F. M. Dolinar: *Rožmanov proces* (*Delo*, 4. in 11. januar 1997, *Sobotna priloga*): »Slovensko zgodovino vojnih let 1941–1945, ki je narodu zagotovila jasno razpoznaven in enakovreden prostor med drugimi narodi in ki bi mu lahko pomenila neizčrpen vir samozavesti, bremenita dve neizbrisni, a vzročno drugo z drugim povezani dejstvi. Na eni strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo prostovoljnega sodelovanja v vojskovanju držav, ki so napadle narod Slovencev in njegovo zakonito državo, zagrešila nikoli poprej slutena množica storilcev, končno poraženih v domačem in svetovnem merilu. Na drugi strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo zmagovalcev, zagrešeno proti človečnosti in narodu, na koncu terjalo nikoli poprej sluteno množico žrtev – Slovencev, ki so verjeli, da naroda niso izdali in da so za njihove usodne odločitve krivi Slovenci, verujoči v pooblastilo zgodovine človeku samemu. Za vsako od obeh dejstev je mogoče ugotoviti strukturno odgovorne dejavnike. Le en izhod je primeren prihodnosti. Obe dejstvi obravnavati vsako zase in obe skupaj na način, ki ga je že ob začetku stoletja priporočil eden izmed slovenskih

prerokov, Janez E. Krek (*Socializem*, 1901). Razlagati ju je potrebno in razložiti mogoče, opravičevati ju je pogubno, upravičiti nemogoče.«

- 3 *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939–1948*, ur. Tony Judt, London / New York 1989. Navedeno v Janko Pleterški: *Senca Ajdovskega gradca*, Ljubljana 1993, str. 32.
- 4 Glej navedeni zbornik *Slovenski upor 1941*, str. 215–238.
- 5 Rekatolizacija na Slovenskem, *Delo*, 25. november, 2. in 9. december 2000, *Sobotna priloga*.

BOŽO REPE STALIŠČA EVROPSKIH ODPORNIŠKIH GIBANJ O NUJNOSTI POLITIČNIH IN DRUŽBENIH SPREMEMB V POVOJNI UREDITVI

V nekaj minutah je seveda nemogoče prikazati tako raznoliko temo, tako da lahko opozorim samo na nekaj značilnosti kot spodbudo za razpravo.

Tako kot ni bila enoznačna kolaboracija, ni bil niti odpor. Na splošno bi ga lahko opredelili kot patriotski boj za osvoboditev domovine. Ta je bil skupen vsem osvobodilnim gibanjem. Toda domovine marsikje ni bilo več in ni bilo jasno, ali se bo obnovila (Jugoslavija je že bila tak primer), in le redko kje je bila osvoboditev edini cilj, čeprav največkrat res najvažnejši. Večina odporniških gibanj je imela tudi politične in socialne programe za povojni čas, ki bi jih lahko spravili na en sam skupni imenovalec: nikoli več starih razmer. Šlo je za različne ideologije in različne vrednote, programi pa so nihali od obnove predhodne družbene ureditve z določenim preoblikovanjem nacionalnih in socialnih vprašanj do revolucionarnih programov v boljševiškem smislu revolucije.

Na stališča odporniških gibanj do nujnosti sprememb po drugi svetovni vojni je močno vplival odnos zaveznikov do odporniških gibanj. Ta odnos je bil v določenih obdobjih pogojen ideološko, od česar sta bili odvisni tudi pomoč v orožju in opremi ter politična in propagandna podpora. Zlasti med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo je potekalo močno tekmovanje za prevlado nad posameznimi odporniški gibanji. Predsodki na zahodni strani so bili zlasti tam, kjer so bili v odporniškem gibanju vodilni komunisti, čeprav na splošno lahko rečemo, da so v odnosih med zavezniki in odporniški gibanji na koncu običajno prevladali pragmatični razlogi, to je skupen odpor proti fašizmu.

V osnovi je bila torej usmeritev odporniških gibanj odvisna od tega, ali so bila pod vplivom Sovjetske zveze ali Velike Britanije (ZDA so dobile pomem-

bnejšo vlogo v tem odnosu šele po letu 1943) oziroma od stopnje te odvisnosti. To temeljno ugotovitev so preučevalci opazili že ob koncu petdesetih in v začetku šestdesetih let. Zato so že na enem od zgodnejših mednarodnih posvetih, ki jih je leta 1958 začel Mednarodni komite za zgodovino druge svetovne vojne, delili odporniška gibanja na tista, ki so bila zvesta begunskim vladam (Norveška in Nizozemska), in tista, ki so združevala različne, tudi nasprotujoče si skupine (Francija, Italija, Grčija, Poljska). Najbolj razredne poudarke so seveda imela komunistična odporniška gibanja.

Vzeto v celoti, so bila odporniška gibanja pomembna tako zaradi konkretnih učinkov kot zaradi psihološkega dejavnika, saj so rušila dejansko in propagandno moč okupatorjev. V petdesetih in šestdesetih letih, ko je bilo preučevanje zgodovine odporniških gibanj na višku, so jih označevali kar za »drugo«, po izkrcanju zaveznikov pa za »tretjo« fronto. Ta njihova moč je imela vpliv tudi na uresničitev načrtov za povojni čas. Kar nekaj sistemov, ki so pomembno, če ne usodno vplivali na položaj posameznih držav, je zraslo iz programskih usmeritev odporniških gibanj. Navedel bom tri primere: Francija je zaradi odpora, ki ga je simboliziral sicer protislovni Charles de Gaulle, postala četrta najmočnejša članica protifašistične koalicije. Zato je imel v njej mit odpornišтва posebno mesto in ga ima še danes. Zavestno je bila zmanjšana vloga Pétainove vichyske Francije, čeprav je vsaj prvi dve leti vojne imela večinsko podporo Francozov (znana je sintagma o »70 milijonih petanistov«), poveljevali pa so odpor, čeprav je do leta 1943 šlo le za majhne skupine, ki se, razen komunističnih makijev, praktično niso borile. [Program francoskega Nacionalnega odporniškega sveta – CNR, ob katerem so se na koncu zedinile razne skupine, glej v prilogi].

Šele v sedemdesetih letih in predvsem v začetku osemdesetih let je padel mit o nepomembnosti vichyske Francije in začeli so bolj odkrito pisati tudi o avtentičnem francoskem fašizmu, ki je imel korenine v predvojnem času, do izraza pa je prišel še zlasti v času Pétainovega režima. Ne glede na to je Francozom jasno, da njihova povojna vloga izhaja iz medvojnega odpornišтва, zato kljub kontroverznosti stališč (francosko zgodovinopisje govori celo o državljanski vojni) noben državnik ne bi niti pomislil, da se ne bi udeleževal proslav ali komemoracij, povezanih z odporom, in v tem smislu je medvojni program še vedno zavezujoč, čeprav so se družbene in politične razmere močno spremenile.

Drugi tak primer je Jugoslavija, kjer si je Tito izboril mednarodno priznanje predvsem zaradi uspešnega odpora, čeprav je bilo zaveznikom jasno, da je komunist in da bo uvedel komunizem. Kot je znano, samo odporniško giba-

nje ni posebej poudarjalo uvedbe komunizma iz pragmatičnih razlogov, vendar ga je v določenih fazah skušalo uvesti že med vojno, tudi v obliki poskusov uresničitve t. i. »druge faze revolucije«.

Tretji primer je Avstrija, ki so jo zavezniki – čeprav ni imela pravega osvobodilnega in socialnega programa za povojni čas – zaradi političnih in geostrateških razlogov razglasili za prvo državo, ki je bila žrtev nacizma, in to kljub znanemu izidu plebiscita za priključitev k Nemčiji in kljub simboličnosti odpornišтва v obliki majhnih, predvsem vohunskih skupin, če seveda ne štejemo odpora slovenskih partizanov na Koroškem.

V odporniških gibanjih so imele pomembno vlogo ali pa so jih vodile večinoma leve politične sile, zlasti komunisti, kar je seveda vplivalo na programe za povojni čas. Nekatera gibanja so bila močna, druga komaj omembe vredna, vendar so po vojni prevzela oblast predvsem s pomočjo Rdeče armade oziroma Sovjetske zveze. Države s prevladujočim komunističnim gibanjem so – z nekaj posplošitvami – bile Albanija, na katero so vplivali jugoslovanski komunisti, Bolgarija, kjer so glavno vlogo v Domovinski fronti – Otečestvenom frontu imeli prav tako komunisti, glavni vpliv pa je posredoval Georgij Dimitrov iz Moskve, ter Madžarska in Jugoslavija. Na splošno so bila taka gibanja sprva v manjšini, vendar so se razmere ob koncu vojne spremenile v njihovo korist v še nekaterih državah.

Odporniška gibanja različnih političnih in ideoloških usmeritev so bila organizirana v Belgiji (skupna koordinacija), Češkoslovaški (skupna koordinacija in dogovor, da se vprašanje notranje ureditve prenese na povojni čas), na Danskem, na Finskem (tu je šlo bolj za izogibanje sodelovanja v vojni s Sovjetsko zvezo na strani Nemčije kot pa za dejanski odpor; razmere so se spremenile šele proti koncu vojne, pomembno vlogo pa so imeli tudi komunisti, zlasti pri zunanjepolitični usmeritvi urejanja odnosov s Sovjetsko zvezo), v Franciji (skupna koordinacija Conseil National de la Résistance – CNR, ki je bil ustanovljen leta 1943), v Grčiji (komunistično in rojalistično odporniško gibanje, med katerima je prišlo do dogovora, ki pa ni zdržal, sledila je državljanska vojna), na Nizozemskem (tu skoraj ni bilo fizičnega odpora, skupni Svet odpora, ustanovljen leta 1944, pa ni imel političnega programa, ampak je bil povezan z begunsko vlado in britansko obveščevalno službo), v Italiji (do koordinacije ni prišlo, vendar tudi do medsebojnih spopadov ne, zavezniki pa so ob koncu vojne skušali omejiti zlasti najmočnejše komunistično odporniško gibanje), na Norveškem, na Poljskem (do koordinacije med odporniškim gibanjem pod okriljem begunske vlade in komunističnim odporniškim gibanjem ni prišlo, a tudi do medsebojnih spopadov ne, kljub

zaostrenim razmeram med obema taboroma), v Romuniji (kjer je glavno vlogo v vstaji 1. avgusta 1944 imel kralj Mihail, sodelovala pa je tudi Ljudska fronta pod vodstvom komunistov, ki so kasneje prevzeli oblast).

V nekaterih državah je bil odpor vezan zlasti na obveščevalno dejavnost (Luksemburg) in ni imel izdelanih programov za povojni čas. Tudi v Aziji imamo ponekod dve ali več različnih odporiških gibanj z različnimi programi, najbolj značilna pa je Kitajska s Čankajškovim in komunističnim programom. Posebnost Azije je bil tudi protikolonializem, ki se je po vojni marsikje nadaljeval v obliki gverile proti kolonialnim državam. Tudi tu so odporiška gibanja močno vplivala na povojne politične razmere in gibanja: večinoma levičarska oziroma komunistična so prevzela oblast ali pa je prišlo do dolgotrajne državljanske vojne, ki so jo spodbujali tudi od zunaj.

Programske usmeritve so bile odvisne od položaja posameznih narodov oziroma odporiških gibanj in so se med seboj zelo razlikovale: prebivalci baltskih držav, na primer, so bili prepričani, da so jih Nemci osvobodili bolševizma, njihovi programi pa so temeljili na prepričanju, da jim bodo Nemci dovolili neodvisnost. Potem so se seveda spreminjali. Glavna želja je bila državna in politična samostojnost, največja razpetost pa med trenutno nemško okupacijo in morebitno ponovno sovjetsko.

Če izhajamo iz stališča, da je morebitno idealno izhodišče konsenz, potem bi za vzor lahko vzeli prej omenjeni program Francoskega nacionalnega odporiškega sveta – CNR iz marca 1944, ki pomeni sporazum med republikanci, demokrati, krščanskimi demokrati, komunisti in vrsto drugih organizacij. V programu je obrušen revolucionarni vidik komunistov in drugih levih organizacij, hkrati pa so upošteevane njihove zahteve po socialnih reformah. Seveda je že drugo vprašanje, ali oziroma v kakšni obliki se je ta program dejansko uresničil.

Kjer so bila močna odporiška gibanja, se je razmerje političnih sil po vojni spremenilo: le redko kje so se obdržale stare politične elite, četudi niso neposredno sodelovale z okupatorjem. Nove politične sile so skoraj v celoti izšle iz odporiških gibanj. Desnica je bila na splošno povsod politično poražena in v defenzivi. V državah, ki so jih zasedli zavezniki, so si prizadevali, da na oblast ne bi prišli komunisti. To velja zlasti za Italijo in za Francijo, medtem ko so v Grčiji državljansko vojno skušali obrniti v korist rojalistov. V večini držav je tudi prišlo do fizičnega obračunavanja z resničnimi in domnevnimi kolaboracionisti, kar je bil večinoma tudi del programov za povojni čas. Epuracija ni bila povsod izvedena enako dosledno, odvisna je bila od lokalnih razmer, stopnje razvitosti posameznih okolij, intenzivnosti kolabo-

racije, navzočnosti zaveznikov in njihovih interesov. Boleče razmere, ki jih je pustil spopad med kolaboracijo in odporom, so dolgo pretresale evropske države, še posebej tiste, kjer je že tako zapletena razmerja obremenjeval še tretji element – revolucija.

Spremenjene družbene razmere spodbujajo k ponovnemu vrednotenju programov odporiških gibanj. Na lokalni ravni gre za nastanek novih držav in novih elit, v katerih so prišli do politične moči ali vsaj do javne besede tisti, ki je prej niso imeli ali je niso imeli dovolj. Na evropski ravni je Nemčija, nekoč glavni sovražnik, danes znova najmočnejša politična in ekonomska sila v Evropi. Sovjetska zveza, med vojno eden od treh glavnih stebrov protifašistične koalicije, država, ki je tri leta nosila glavno breme kopenskega vojskovanja, je propadla. Komunizma kot druge največje ideologije dvajsetega stoletja ni več. Ali je odpor – gledano z današnje distance – imel kakšen smisel?

Ta odgovor seveda išče vsak posameznik zase in tudi vsaka družba ga tehta zase – tako z zornega kota medvojnih razmer kot njenih posledic. Za pozitivno vrednotenje odporništva – seveda ob kritičnem vrednotenju tudi vsega slabega, kar je nosilo v sebi – sam tudi z današnjega zornega kota vidim (poleg moralnega) vsaj dva zgodovinska razloga. Prvi je v tem, da je bil fašizem oziroma nacizem sistem, s katerim se ni dalo skleniti sporazuma. Treba ga je bilo enostavno premagati in v to vložiti vso individualno in skupinsko energijo, sicer bi za desetletja ali celo stoletja usodno zaznamoval in spremenil življenje Evrope in sveta. Drugi razlog je v tem, da je današnja evropska družba oziroma zahodna civilizacija kljub velikim političnim, strateškim, gospodarskim in drugim spremembam v osnovi še vedno utemeljena na protifašizmu. Če bo od tega osnovnega načela odstopila in dopustila, da postane fašizem vpliven v takšni ali drugačni modernizirani obliki ali celo prevladujoč – spomnimo se samo lastnih svežih izkušenj z italijanskimi neofašisti ali Haiderjevega odnosa do Slovencev in Slovenije –, potem od evropske integracije ne bo ostalo prav veliko. In morda se bo ena od prihodnjih generacij znova morala odločati med kolaboracijo in odporom.

V tem smislu so stališča odporiških gibanj, predvsem njihov aktivni prispevek v boju za osvoboditev, gotovo še vedno ena temeljnih postavk tudi v nastajajočih novih evropskih integracijah, ki sicer združujejo tako nekdanje okupatorje kot okupante, poražence in zmagovalce.

Literatura:

- *Enciklopedija druge svetovne vojne 1939–1945*, Borec, Ljubljana 1982.
- *Dictionnaire de la seconde guerre mondiale*, Larousse, Paris 1980.
- *Druga svetovna vojna* (1, 2, 3), Mladinska knjiga, Ljubljana 1981.
- Werner Rings: *Vivre avec l' ennemi 1939–1945*, Laffont, Paris 1981 (izvirnik: *Leben mit dem Feind*, Kindler Verlag GmbH, München; angleški prevod: *Life with enemy: collaboration and resistance in Hitler's Europe 1939–1945*, Weinfeld and Nicholson, London 1982).
- Božo Repe: Francija med drugo svetovno vojno: vprašanje kolaboracije, odpora in epuracije ter možne primerjave s Slovenijo, *Borec*, L, 1998, št. 561–563, str. 5–92.
- Božo Repe: Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVII–1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 235–246.

PROGRAM CONSEIL NATIONAL DE LA RÉSISTANCE 1*

Dodatek B

II. Ukrepi, ki jih bo treba sprejeti po osvoboditvi

Enotni glede naših ciljev, enotni glede sredstev, s katerimi jih bomo dosegli – hitro osvoboditev naše dežele –, delegati gibanj, strank in političnih tokov, ki so zastopani v CNR, razglašajo svojo odločenost, da ostanejo združeni tudi po osvoboditvi:

1. zato, da bi vzpostavili začasno vlado republike, ki jo je oblikoval general de Gaulle, da bi obranili politično in gospodarsko neodvisnost naroda in ponovno uveljavili francosko moč, pomen in univerzalno poslanstvo Francije;
2. zato, da bi kaznovali izdajalce in iz administracije in javnega življenja pregnali vse, ki so sodelovali s sovražnikom ali bili aktivno vpleteni v politiko kolaboracijskih vlad;
3. zato, da bi zasegli premoženje izdajalcev in črnoborzijancev, uvedli progresivno obdavčenje vojnih dobičkov in na splošno vseh dobičkov, pridobljenih na račun ljudstva in naroda v času okupacije, in zasegli vse sovražnikovo imetje, vključno z delnicami v francoskih podjetjih in podjetjih v kolonijah, ki so si jih vlade Osi in njihovi državljani pridobili po premirju – te delnice naj postanejo nedotakljiva lastnina ljudstva;

* [Program francoskega Nacionalnega odporniškega sveta je bil soglasno sprejet na plenarni seji CNR 15. marca 1944. Prvi (in daljši) del programa je *plan d'action immédiate* in je v zvezi s podtalnimi dejavnostmi, drugi del je pričujoči prevod in je znan kot Listina CNR.]

4. zato, da bi zagotovili:

- vzpostavitev karseda najširše demokracije, s tem ko bi ljudstvu z uvedbo splošne volilne pravice omogočili, da izrazijo svoje želje;
- svobodo mišljenja, vesti in izražanja;
- svobodo tiska – poštenega tiska, neodvisnega od države, močnih gospodarskih interesov in tujih vplivov;
- svobodo združevanja, srečevanja in demonstriranja;
- nedotakljivost doma in zasebne pošte;
- spoštovanje posameznika;
- popolno enakost vseh državljanov pred zakonom.

5. Da bi izvedli vse potrebne reforme:

(a) *na gospodarskem področju:*

- je treba vzpostaviti resnično gospodarsko in družbeno demokracijo in iz gospodarstva popolnoma odpraviti velike gospodarske in finančne fevde;
- uvesti racionalno organizacijo gospodarstva, ki bi zagotovila podreditev posebnih interesov splošnemu interesu in odpravila poklicno diktaturo, ki je tako značilna za fašistične države;
- zagotoviti razvoj nacionalne proizvodnje v skladu z državnim načrtom, ki bo določen po posvetu s predstavniki vseh interesnih skupin;
- vrniti ljudstvu vse velike monopole, pridobitve skupnega dela, energetske vire, rudninska bogastva dežele, zavarovalniške družbe in osrednje banke;
- zagotoviti razvoj in podporo zadrug proizvajalcev, kupcev in prodajalcev tako v kmetijstvu kot v proizvodnji;
- kvalificiranim delavcem zagotoviti pravico do napredovanja na administrativne in vodilne položaje v podjetjih in omogočiti sodelovanje delavcev pri upravljanju s podjetjem;

(b) *na družbenem področju:*

- je treba zagotoviti pravico do dela in pravico do prostega časa, še zlasti s ponovno uvedbo in izboljšanjem delavskih pogodb;
- uskladiti plače, višino zagotovljenih plač in delovnih pogojev, ki naj bi vsakemu delavcu in njegovi družini zagotavljali varnost, dostojanstvo in priložnost za dostojno življenje;

- s politiko monetarne stabilizacije zagotoviti kupno moč;
- ponovno vzpostaviti tradicionalne svoboščine neodvisnega sindikalnega gibanja s širokimi pristojnostmi v organizaciji in upravljanju z gospodarskim in družbenim življenjem v državi;
- uvesti popoln sistem socialnega varstva, ki bo vsem državljanom zagotavljal sredstva za preživetje v primeru, da si jih ne morejo zagotoviti sami – sistem, s katerim bi upravljali njegovi uporabniki in država;
- zagotoviti varstvo pri zaposlovanju in nadzor nad zaposlovanjem in odpuščanjem ter ponovno imenovati predstavnike delavcev;
- zvišati in zagotoviti življenjski standard delavcev v kmetijstvu s pomočjo politike subvencioniranja cen kmetijskih pridelkov, z izboljšanjem in širitvijo *Office du Blé*, s socialno zakonodajo, ki bo delavcem v kmetijstvu zagotovila iste pogoje kot industrijskim delavcem, s sistemom zavarovanja v primeru slabe letine, z uvedbo poštenih deležev za majhne kmete in kmete najemnike, z omogočanjem nakupa kmetij mladim kmečkim družinam in z oblikovanjem programa za pridobitev kmetijske opreme;
- uvesti sistem pokojninskega zavarovanja, ki bo ostarelim delavcem omogočil, da dostojanstveno dočakajo konec svojega življenja;
- povrniti vojno škodo v obliki plačil in pokojnin za žrtve fašističnega terorja;
- povečati politične, družbene in gospodarske pravice ljudstvom in prebivalcem kolonij;
- omogočiti vsem francoskim otrokom prednosti izobrazbe in dostop do najboljšega v francoski kulturi ne glede na družinski status, tako da bodo najvišji položaji v družbi dostopni vsem, ki so jih sposobni zasesti, s čimer bi ustvarili resnično elito, osnovano na merilih zaslužnosti in ne družinskega porekla in ki bi jo stalno obnavljali iz ljudstva.

Tako bo ustanovljena nova republika, ki bo odpravila reakcionaren režim Vichyja in povrnila našim demokratičnim in ljudskim ustanovam učinkovitost, ki so jo izgubile zaradi korupcije in izdajalskih dejavnosti, ki so se razmahnile po predaji. Tako bo vzpostavljena demokracija, ki bo omogočala učinkovit nadzor s strani predstavnikov ljudstva in stabilno

vlado. S sedanjim in bodočim delovanjem v prid najvišjih interesov ljudstva bo enotnost predstavnikov *Résistance* postala simbol zaupanja in dajala spodbudo vsem Francozom. Naj jim bo navdih pri odpravljanju vseh nagnjenj, ki vodijo v ločevanje, kar lahko omeji njihovo delovanje in postane njihov sovražnik.

Naprej, vsi Francozi, združeni v C.F.L.N. in okrog predsednika, generala de Gaulla! Naprej, v boj. Naprej, k zmagi, da ohranimo Francijo pri življenju!

Conseil National de la Résistance sestavljajo:

Le Mouvement de Libération Nationale (Combat, Franc-Tireur, Libération, France au Combat, Défense de la France, Lorraine, Résistance); Le Front National; L'Organisation Civile et Militaire; Libération zone Nord; Ceux de la Résistance; Ceux de la Libération; La Confédération Générale du Travail; La Confédération Française des Travailleurs Chrétiens; Parti Communiste; Parti Socialiste; Parti Républicain Radical et Radical-Socialiste; Parti Démocrate Populaire; Alliance Démocratique; Fédération Républicaine.

[Več o tem programu in okoliščinah glej Božo Repe: Francija med drugo svetovno vojno: vprašanje kolaboracije, odpora in epuracije ter možne primerjave s Slovenijo, *Borec*, L, 1998, št. 561–563, str. 5–92.]

ZDENKO ČEPIČ

REVOLUCIONARNOST OSVOBODILNE FRONTE

Kdaj natančno oziroma katerega dne je nastala Osvobodilna fronta slovenskega naroda, sicer ni točno ugotovljeno niti ni toliko pomembno, morda le za natančnega kronista. Pomembnejše je, da je nastala in s kakšnim namenom so jo ustanovili. To ni bistveno le za zgodovino, marveč predvsem za položaj, v katerem se je znašel slovenski narod ob okupaciji in razkosanju svojega ozemlja ter ob prihodnosti, kakršno so mu namenili okupatorji. Za tisti trenutek in tudi za kasnejše dogajanje pa je pomembno, kdo je bil pobudnik Osvobodilne fronte, kdo jo je vodil in, predvsem, s kakšnim namenom je nastala. Ta je bil v prvi vrsti organiziranje odpora proti okupatorjem in boj za osvoboditev. Osvobodilna fronta je nastala kot vsenarodna organizacija, katere osnovni namen je bil osvoboditev in združitev slovenskega naroda in tudi doseči njegovo samoodločbo. Šlo je v resnici za program, ki ga je mogoče označiti za poglavitni element demokratične meščanske revolucije, ki je slovenski narod ni izživel niti leta 1848, ko je nastal program Zedinjene Slovenije, niti leta 1918, ko je doživel prevrat in se je vključil v jugoslovansko državo. V programski točki o samoodločbi slovenskega naroda pa je že razvidna revolucionarnost Osvobodilne fronte, saj je zahtevala, da se predokupacijsko stanje ne sme ponoviti. Pogoj za doseg samoodločbe je namreč sprememba ureditve države.

Taka programska in tudi organizacijska širina – kajti Osvobodilna fronta je bila glede na skupine, ki so jo tvorile, resnično politično in idejno »mavrična« – pa po mnenju Borisa Kidriča ni pomenila, da bi se bil v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju izgubil »razredni moment«. Da temu ni bilo tako, je videl v sodelovanju »najreakcionarnejšega dela slovenske buržoazije« z okupatorjem, v »pajdašenju z okupatorji v sosvetu Ljubljanske province«.¹ Taka politična logika se je glede razrednosti Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega gibanja ohranila ves čas vojne.

Kot je bilo zapisano v programskih označitvah Osvobodilne fronte, je bila vojna za osvoboditev in združitve, predvsem pa odpor zaradi nacionalne ohranitve, prvenstveno narodnoosvobodilna vojna, obenem pa tudi boj za spremembe v državi in v družbi. To je potrebno razumeti kot revolucijo, ki ji je boj proti okupatorju pomenil okvir in možnost izvedbe, hkrati pa je določal njeno dinamiko. Šlo je za udejanjanje dveh gesel. Prvega, osvobodilnega: »Smrt fašizmu, svobodo narodu«, ki ga je potrebno razumeti ne le kot narodnostno osamosvojitve, marveč tudi (ali predvsem) kot osvoboditev ljudstva, ljudskih množic, kar pa vsebuje že revolucijski značaj. Drugo geslo je bilo, da ni povratka na staro, »predaprilsko« stanje. To, navidez bolj v revolucionarnost usmerjeno geslo je bilo v resnici sprejeto tudi kot del programa družbenih oziroma političnih skupin, ki so nasprotovale narodnoosvobodilnemu boju z geslom »Smrt fašizmu, svobodo narodu«. Tudi v teh skupinah so se zavedali nujnosti sprememb.

Opredeliti je potrebno, kaj sploh je bilo revolucijsko v Osvobodilni fronti, v njenem programu in njegovem izvajanju in kaj lahko razumemo z revolucionarnostjo Osvobodilne fronte. Le-to je mogoče sprejeti tako, kot so jo opredelili v glasilu krščanskosocialistične skupine v Osvobodilni fronti *Slovenska revolucija*, da je to silovito dejanje človeške skupnosti, ki sprosti in sproži nasilno zadrževane sile, da si razčistijo svoj položaj in si priborijo svoje politične, moralne in duhovne pravice.² V resnici je bila celotna politika oziroma delovanje Osvobodilne fronte revolucijsko – že sam njen nastanek in odločitev za odpor proti okupatorjem, saj so mu nasprotovali tisti, ki so imeli »legitimacijo« narodnih voditeljev. Sam »program« Osvobodilne fronte je bil tudi revolucijski, čeprav ne v smislu razredne revolucije, marveč kot narodnoosamosvojitveni boj za spremembe v državni in družbeni ureditvi. Šlo je, enostavno, za dejstvo, da se »predaprilsko« stanje v državi in družbi ne sme več ponoviti. Revolucionarnost Osvobodilne fronte pa ni bila neposredno razredna, čeprav so ji nasprotniki očitali prav to, marveč je bila predvsem narodnoosvobodilna in državotvorna.

Narodnoosvobodilni boj in revolucija sta bila v resnici enoten in istočasen proces. »Na Slovenskem [si] narodnega osvobojenja ne moremo misliti brez družbenega. Za Slovence bi bila zgolj narodna osvoboditev iluzorna brez gospodarske osamosvojitve in družbene remedure,«³ je menil Edvard Kocbek. Nekaj dni potem, ko so izoblikovali t. i. Temeljne točke Osvobodilne fronte kot program, je Edvard Kocbek utemeljil sodelovanje krščanskih socialistov s komunisti v Osvobodilni fronti z nujno enotnostjo in odvisnostjo narodne in socialne revolucije.⁴ Podobnega mnenja je bil tudi Lojze Ude,

sicer precej kritično nastrojen do Osvobodilne fronte. V slovenski narodni revoluciji je videl tudi nujnost socialnih sprememb, kar je razložil z odnosom do tujerodcev na slovenskem ozemlju in s socializacijo njihovega imetja v korist družbe.⁵

Na revolucijo ali, natančneje, na revolucionarno spreminjanje družbenih odnosov v času druge svetovne vojne pri nas ni mogoče gledati skozi kominternsko razumevanje revolucije, po katerem naj bi se ta zgodila v dveh etapah: prva je narodna revolucija kot demokratična, meščanska revolucija, druga pa naj bi bila »levičarska«, »boljševiška«, z bolj poudarjenimi družbenimi oziroma razrednimi cilji. V jugoslovanski in slovenski vojni proti okupatorju sta se obe razvojni stopnji revolucije prepletali, prekrivali in le redko je »druga etapa« nastopila v svoji »čisti« obliki. Revolucionarnost Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega gibanja je ostajala, razen glede odnosa do prejšnjih oblasti, na ravni zahtev narodne, demokratične revolucije. To velja tudi za ukrep, s katerim je Osvobodilna fronta posegla v lastninske odnose, tj. z odlokom o razlastitvi veleposestnikov v povračilo škode, ki so jo povzročili okupatorji (aprila 1942),⁶ kajti s tem so razlastili tiste, za razlastitev katerih so se opredelile vse tedanje slovenske politične stranke že po prvi svetovni vojni.⁷ Razrednost oziroma predvidljivost izvajanja revolucije kot »boljševiške« je sicer bila prisotna zaradi ključnega organizatorja in voditelja upora in osvobodilnega boja – komunistične partije. To je bil tudi osnovni argument nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja, da se mu niso želeli priključiti. Vzrok nesodelovanja meščanskega političnega tabora z Osvobodilno fronto in komunisti v njej namreč ni bil toliko dejstvo revolucije, temveč bolj pričakovanje le-te.

Revolucija, ki so jo izvajali v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji in v Sloveniji, se je kazala kot sprememba pravnega reda, sprememba nosilcev državne oblasti in zasnova nove ureditve države. Ni šlo za spreminjanje družbenega reda. Ta je bil spremenjen šele po vojni. Spremembe družbenega reda na ekonomskem področju s poseganjem v lastninske odnose so bile omejene oziroma prikrite z narodnoosvobodilnim namenom tega spreminjanja. Šlo je za organizirano dejavnost nove oblasti proti tistim, ki so sodelovali z okupatorjem, tako da poseganje v zasebno lastnino in njeno spreminjanje ni bilo prvenstveno na razredni osnovi, marveč na narodnostni, patriotski.

Revolucija, ki je bila izvedena v Jugoslaviji, je bila v resnici izvršena v okviru »prve etape« in s spremembo oblasti, ki pa se ni zgodila nasilno. Ker so zavezniki protihitlerjevske koalicije zaradi vojaške sile narodnoosvobodilnega gibanja in njenega prispevka v vojni proti silam Osi pristali tudi na politični

del narodnoosvobodilnega gibanja, je bila sprememba oblasti v Jugoslaviji sprejeta sicer »s stisnjenimi zobmi«, a vendar kot dejstvo. Razglasitev Avnoja za najvišji oblastni državni organ je pomenila revolucionarno spremembo oblasti, ki je bila dejansko potrjena s pristankom zahodnih zaveznikov, predvsem Britancev, medtem ko je bila sprememba oblasti oziroma njenih političnih nosilcev dejansko priznana že s podpisom obeh sporazumov Tita in Šubašića (junija in novembra 1944).

S tem se je končala »prva etapa« revolucije, ves čas pa je potekala tudi druga, ki je bila zaradi sodelovanja dela državljanov na strani okupatorja »prekrita« z osvobodilnim, patriotskim namenom. Seveda so bili poskusi uveljavitve »shematičnega« razumevanja revolucije v dveh stopnjah, vendar je šlo pri tem bolj za sorazmerno kratko »epizodo«. Znana je zlasti tista ob koncu leta 1941, ki je narodnoosvobodilnemu gibanju povzročila veliko škodo zaradi t. i. levih odklonov in revolucionarnega terorja.⁸ Zaradi intenzivnosti dogajanja v sorazmerno kratkem času, kar se je značilno izražalo v preveč poudarjenem »revolucionarnem terorju«, je v zgodovinskem spominu ostala ta »etapa revolucije«. Vendar to ni bistvo revolucije, ki je bila izvedena v času druge svetovne vojne, temveč gre bolj za zunanji izraz revolucije, njenega »nesimpatičnega spremljevalca«.

Bistvo revolucije, ki je v Jugoslaviji uvedla spremenjeno družbeno ureditev, je bilo izvedeno v resnici šele po vojni, čeprav je bilo zasnovano že v njej. Po koncu vojne, ko je bila sprememba oblasti ustavno potrjena, je nova državna oblast začela sistematično spreminjati zasebno lastnino v državno, s čimer je ustvarjala svoj materialni temelj. Poseganja v zemljiškoposestne odnose, kar je predstavljala agrarna reforma, pa sploh ni mogoče šteti za ukrep socialistične revolucije, marveč bolj za zapoznelo izvršitev zahtev meščanske, demokratične narodne revolucije na tem področju.

V času narodnoosvobodilne vojne se je družbena revolucija kazala kot revolucija na političnem področju, kot proces zamenjave civilne okupatorjeve oblasti in uprave oziroma upravnega aparata jugoslovanske države, kolikor ga je posamezni okupator vključil v svoj sistem civilne oblasti. Na območjih, ki jih je narodnoosvobodilno gibanje vojaško osvojilo in na njih ustvarilo osvobojeno ozemlje, je to okupatorjevo oblast ukinilo in postavilo svojo civilno oblast, t. i. ljudsko oblast. Oblastni organi, narodnoosvobodilni odbori, so bili »osnovni organi revolucionarne slovenske oblasti«.⁹

Revolucija, ki so jo pri nas izvedli v času druge svetovne vojne, je potekala tudi kot graditev slovenske državnosti, kar pomeni, da je šlo predvsem za narodnoosamosvojitveni proces. Šlo je za udejanjanje samoodločbe. Oprede-

litev za spremembe v ureditvi jugoslovanske države, zanikanje »troedinosti«
jugoslovanskega plemena in priznavanje narodne individualnosti vsem naro-
dom, predvsem pa priznavanje načela samoodločbe naroda, ki vključuje tudi
pravico do odcepitve in združitve, so predstavljali obliko narodne, demokra-
tične revolucije. Še pred očitkom o »boljševizaciji«, ki je bil bolj izgovor, da ne
bi bilo treba sodelovati s komunisti v boju proti okupatorju, je prišlo jeseni
1941 prav na tej točki do prekinitve sodelovanja oziroma pogajanj o sodelova-
nju s t. i. naprednjaškimi skupinami, z nekaterimi skupinami iz liberalnega
tabora (Mlada JNS, Stara pravda). Spreminjanje položaja Slovencev v jugoslo-
vanski državi na osnovi načela samoodločbe je bil izraz narodne revolucije.¹⁰
Šlo je tudi za uresničitev ideje Zedinjene Slovenije.

Stopnje revolucionarnosti oziroma prvine revolucionarnosti, ki so se ka-
zale v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem pod vodstvom
Osvobodilne fronte, so bile različne. Periodizacij razvoja oziroma delovanja
Osvobodilne fronte je več, najbolj avtentična pa je tista, ki jo je postavil Boris
Kidrič v svojem poročilu o Osvobodilni fronti, poslanem v Moskvo jeseni leta
1944.¹¹ Do septembra 1944 je razvoj Osvobodilne fronte in slovenskega na-
rodnoosvobodilnega gibanja razdelil v deset obdobj. V vsakem se je ravolu-
cionarnost, če s tem razumemo predvsem gledanje na družbene spremembe
in napovedovanje le-teh, kazala v različnih oblikah in intenzivnosti. Pri tem
je treba razlikovati še med programskimi zasnovami revolucije in udejanje-
njem le-teh.

V prvem, protiimperialističnem obdobju, od ustanovitve Osvobodilne
fronte do napada Nemcev na Sovjetsko zvezo, je še najbolj razvidna nepo-
sredna politična in idejna opredelitev Komunistične partije Slovenije kot po-
budnice osvobodilne organizacije. V Geslih našega osvobodilnega boja, napi-
sanih pred napadom nemškega rajha na Sovjetsko zvezo kot nekakšen
program Osvobodilne fronte, je revolucijski namen razviden v šesti točki, v
kateri je avtor teh točk zapisal, da se zatirani narod ne more osvoboditi brez
boja proti izdajalski (podčrtal Z. Č.) »lastni«
kapitalistični gospodi.¹² Kljub
»razrednemu«
stališču pa ta napoved vsebuje tudi jasno narodnoosvobodilno
ost, namreč boj proti izdajalski gospodi, tistim, ki so se spajdašili z okupa-
torjem in se mu zahvalili za priključitev dela slovenskega in jugoslovanskega
ozemlja k Italiji. S tem so zagrešili izdajo tudi nad jugoslovansko državo, kate-
re politični in oblastni predstavniki so bili in na katero so prisegali nekaj me-

secev kasneje, ko so očitali Osvobodilni fronti, da je protijugoslovansko usmerjena. Prav tako vsebuje »razredno« ost tudi peta točka, ki govori, da je osvoboditev slovenskega naroda mogoča samo na ruševinah imperializma. Imperializem pa so tedaj razumeli predvsem kot sredstvo za preprečevanje sprememb v ureditvi jugoslovanske države v smeri večjega poudarjanja njenih narodov oziroma kot tisto oviro, ki preprečuje slovenskemu narodu, da doseže svoje narodne pravice v jugoslovanski državi. V »razrednem« pristopu se je v resnici skrival jasen narodnoosamosvojitveni namen.

V drugem obdobju, od nemškega napada na Sovjetsko zvezo do vzpostavitve osvobojenega ozemlja na večjem delu Ljubljanske pokrajine spomladi 1942, se je revolucionarnost kazala v dejstvu, da je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte kot najvišji politični organ, v katerem so bili predstavniki vseh skupin, vključenih v Osvobodilno fronto, prevzel oblastno, državniško funkcijo. Sredi septembra 1941 se je oklical za Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) in se razglasil za edinega predstavnika slovenskega naroda na vsem njegovem ozemlju. S tem je dejansko »revolucionarno« prevzel oblast in deklarativno uveljavil idejo Zedinjene Slovenije. Slovenski narodnoosvobodilni odbor je bil prvi element nove slovenske oblasti in tipičen revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti.¹³ To sicer še ni bil državni organ z zakonodajno in izvršilno funkcijo, vendar je že izražal začetke postopnega rušenja stare in graditve nove državnosti. Pomenil je zasnovo slovenske državnosti v okviru jugoslovanske države, vzpostavljene na osnovi samoodločbe.

Slovenski narodnoosvobodilni odbor je sprejel tudi tri odloke: dva glede materialnega zagotavljanja narodnoosvobodilnega gibanja (Odlok o narodnem davku in odlok o posojilu svobode), enega glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve.¹⁴ Pri tem odloku je SNOO kot organ slovenske državnosti prevzel poleg vojaške še kazensko oblast, »dve atribuciji, ki sta bistveni za oblastveni značaj«.¹⁵ Na tej osnovi je zato mogoče govoriti o stanju »države v državi«.

V tem času je bil v vsem obdobju osvobodilne vojne v Jugoslaviji izvršen najbolj jasen »obrat v levo«, časovno sorazmerno kratek (december 1941) in v praksi tudi ozemeljsko omejen (Črna gora, Hercegovina). Slovensko partijsko vodstvo je tudi dobilo napotila centralnega partijskega vodstva, kako naj pripravi t. i. drugo fazo revolucije, do česar pa vsaj tedaj ni prišlo. Pismi Centralnega komiteja KPJ je prejelo v začetku leta 1942.¹⁶ Nekatero prvine »levičarstva« so bile opazne spomladi 1942, predvsem na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem. Z vprašanjem prehajanja iz narodne revolu-

cije v socialno se je ukvarjal Boris Kidrič v članku »Država v državi«, objavljenem v glasilu *Osvobodilna fronta* sredi januarja 1942.¹⁷

Določeno obliko »države v državi« je predstavljalo tudi osvobojeno ozemlje, vzpostavljeno v velikem delu Ljubljanske province, kjer je Osvobodilna fronta prevzela oblast in jo udejanjala: izvedla je volitve v oblastne organe – krajevne narodnoosvobodilne odbore, skušala je nadgraditi »državno zgradbo« z izvršilnim organom ali nekakšno vlado, tj. z Narodnoosvobodilnim svetom,¹⁸ ter sklicati zbor odposlancev narodnoosvobodilnih odborov, na katerem naj bi razpravljali in sprejeli sklepe o javnih zadevah na slovenskem osvobojenem ozemlju.¹⁹ V tem času se je revolucijsko pokazalo kot sektaštvo pri delu komunistov, ki so želeli uveljaviti »drugo etapo« revolucije. Izraz take revolucionarnosti je bilo t. i. vojvodstvo na osvobojenem ozemlju s ponekod pretiranim nasiljem nad prebivalstvom v imenu revolucije in »novega reda«.²⁰

Izraz revolucije so bile tudi usmrtitve političnih nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja, ki pa so hkrati pomenile njegovo zaščito – mnogi politični nasprotniki so bili namreč tudi pravi okupatorjevi zaupniki in ovaдуhi (Praprotnik, Ehrlich). Usmrtitev nekdanjega bana Natlačna oktobra 1942 pa je mogoče razumeti tudi kot odstranitev najvišjega predstavnika nekdanje jugoslovanske oblasti v Sloveniji in potencialno ponovnega nosilca le-te. Šlo je za pravi revolucijski ukrep, za fizično odstranitev predstavnika nekdanje oblasti, ki je sicer sodeloval z okupatorjem, a je hkrati sodeloval tudi z jugoslovansko vlado v Londonu in s slovenskimi predstavniki v njej ter tako želel igrati vlogo njenega predstavnika. V ta čas, jesen 1942, spada tudi hotenje narodnoosvobodilnega gibanja, da zaradi nevarnosti, ki mu je pretila s strani »belogardistov«, zlasti v vojaškem smislu, zaostri postopanje do teh vojaških formacij v sklopu okupatorjeve vojaške sile.²¹

Za narodnoosvobodilno gibanje sta odkrit vojaški nastop njegovih nasprotnikov in tudi »revolucionarni teror«, ki ga je izvajalo gibanje, imela tudi politične posledice. Jeseni 1942, po »justifikaciji« Natlačna, so zato skušali popraviti preveč revolucionaren vtis in se bolj približati »sredini«, meščanskim slojem, ki niso hoteli sodelovati z okupatorjem, vendar niti z Osvobodilno fronto ne.²² Po ocenah Edvarda Kardelja se je takrat zgodil obrat na »sredini«: prišlo je do spremembe razporeditve sredinskih slojev do Osvobodilne fronte, le-ta pa se jim je tudi sama želela približati. V Osvobodilni fronti so namreč želeli razširiti svoje gibanje s pritegnitvijo političnih skupin, ki se do tedaj niso vključile v sodelovanje z okupatorjem, a so bile zadržane tudi do Osvobodilne fronte. To je bil najbrž tudi razlog, da se je prenehalo z »revolu-

cionarnim terorjem«, katerega so odklonili tudi v Vrhovnem plenumu Osvobodilne fronte, ki se je novembra 1942 sestal po letu dni.²³

Usmrtitev Natlačna – bil je zadnja vidnejša žrtev »revolucionarnega terorja« oziroma »justice«, ki je temeljila na odloku SNOO o zaščiti narodnoosvobodilnega gibanja iz septembra 1941 – je po ocenah v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja (Kardelja) povzročila »paniko«, ki se je pokazala v voljnosti meščanskih slojev za približevanje narodnoosvobodilnemu gibanju. Edvard Kardelj je poročal, da je dan po Natlačnovi usmrtitvi ljubljanski industrijalec nakazal Osvobodilni fronti 150.000 italijanskih lir posojila in obljubil še mnogo več.²⁴ Na drugi strani pa je v istem času prišlo do krepitve socialne komponente v narodnoosvobodilnem gibanju. Ustanovljena je bila Delavska enotnost, v kateri je bilo organizacijsko združeno delavstvo različnih svetovnonazorskih skupin: komunističnih, krščanskosocialističnih in socialnodemokratskih.²⁵ Za vodilno silo v Osvobodilni fronti je bilo razglašeno delavstvo. Delavska enotnost je bila sredstvo za vzpostavitev akcijske enotnosti delavskega gibanja in sredstvo za strnitev vseh delavskih političnih skupin okrog Komunistične partije Slovenije. Predstavljala je prvi korak k formaliziranju vodilne vloge Komunistične partije Slovenije v Osvobodilni fronti. Z Delavsko enotnostjo je komunistična partija zavarovala svojo vodilno vlogo v Osvobodilni fronti tudi na tem, zanj poglavitnem področju. Gre v bistvu za prvo stopnjo prevzema vodilne vloge Komunistične partije Slovenije v Osvobodilni fronti – z namenom zagotovitve čim boljšega, vodilnega položaja v času po vojni, ko bo revolucija dobila socialni, socialistični predznak. To se je zgodilo nekaj mesecev kasneje z Dolomitsko izjavo.

V obdobje po koncu osvobojenega ozemlja do spomladi 1943 spada tudi sprejem Dolomitske izjave, ki jo je mogoče razumeti tudi kot izraz »druge etape« revolucije. »Revolucionarnost« je bila usmerjena v organizacijo Osvobodilne fronte in ne navzven, v spreminjanje družbenih odnosov. Partija si je glede na to, da »se bliža konec« vojne, kot so tedaj ocenjevali, in da »gre razvoj silno naglo naprej, da pričenjajo razredni momenti igrati vse odkritejšo vlogo«²⁶, želela tudi formalno utrditi svoj položaj v Osvobodilni fronti glede na ostali ustanovni skupini, predvsem glede na krščanske socialiste. Šlo je za način priprave prevzemanja oblasti, v katerem si je Komunistična partija Slovenije želela zagotoviti prvenstveni položaj, medtem ko bi bila poenotena Osvobodilna fronta zagotovilo in opora političnemu sistemu po koncu vojne. Zaradi pričakovanega skorajšnjega konca vojne in po njej začetka uvajanja »novega življenjskega reda« je mogoče v Dolomitski izjavi, ki vsebuje tudi trditve, da je »za slovensko nacionalno bodočnost pravilna samo pot, ki jo je že

prehobil veliki ruski narod²⁷, videti tudi način prestopa v »razredno etapo« revolucije.

V času sprejetja Dolomitske izjave je bila revolucija v Sloveniji dejansko že izvedena: vzpostavljena je bila nova oblast, ki se je dejansko pokazala tudi na področju spreminjanja lastninskih, torej ekonomskih odnosov. Z organizacijo Delavske enotnosti je bila poenotena organiziranost delavskega razreda, z Dolomitsko izjavo pa dosežena organizacijska enotnost politične organizacije slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.²⁸ Ustvarjen je bil položaj, da je Edvard Kardelj leto dni kasneje lahko ocenil, da ni več »nujen revolucionarni prehod, temveč je mogoča za izvedbo proletarske revolucije reformistična pot«.²⁹

Za vzpostavlanje nove oblasti, predvsem za graditev slovenske državnosti, je bil odločilen Kočevski zbor (zbor odposlancev slovenskega naroda) v začetku oktobra 1943 kot »revolucionarna konstituenta«.³⁰ Za revolucionarno dejstvo, sprejeto na tem zboru, lahko štejemo sklep, da se »izbegli« vladi, v kateri »ni pravih zastopnikov slovenskega naroda«, odvzame pravico zakonitega predstavnika slovenskega naroda, kar je bila »logična posledica okolnosti, da je ustvarjen nov organ najvišje državne oblasti slovenskega naroda«.³¹ S tem sklepom Kočevskega zbora, po vsebini enakim, kot ga je slaba dva meseca kasneje sprejel Avnoj o odvzemu pravic londonski vladi, je bila namreč formalno izvedena zamenjava oblasti. Revolucijski značaj ima tudi odlok Avnoja o graditvi Jugoslavije na federativnem načelu, ki je izhajal iz načela samoodločbe. S tem je bila državna organizacija jugoslovanske države formalno spremenjena. Revolucijski, kot del narodne revolucije, je bil v tem času tudi sklep Osvobodilne fronte o priključitvi primorske Slovenije,³² s katerim je bila uresničena programska točka Osvobodilne fronte o združevanju oziroma o Zedinjeni Sloveniji.

Z zasedanjem na Kočevskem zboru izvoljenega Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora v Črnomlju februarja 1944 (v skladu s poimenovanjem Avnoja in podobnih organov v drugih delih Jugoslavije so odbor tedaj preimenovali v svet – SNOS) je narodnoosvobodilno gibanje prešlo iz predvsem političnega v državotvorno gibanje. Oblikovali so zakonodajni organ z vsemi njegovimi telesi, sprejeli pa so še vrsto zakonskih odlokov, ki so določali organe oblasti in države – začelo se je »graditi narodno oblast in slovensko državnost v okviru federativne Jugoslavije bolj načrtno, bolj sistematično in s pogledom v daljšo perspektivo«.³³ Z oblikovanjem upravnih organov, odsekov Predsedstva SNOS, je začela delovati nova državna oblast na ozemlju, ki ga je obvladala s svojo vojsko, jesen 1944 pa je potekala v znamenju priprav za prevzem obla-

sti, kakršno je vzpostavila do tedaj izvedena revolucija. V začetku leta 1945 je zato Boris Kidrič menil, da je »pri nas v Jugoslaviji sedaj možen miren razvoj v socializmu brez vsakega nasilja, to je čisto evolucijskim potom s forsiranjem državnega gospodarskega sektorja preko državnega kapitalizma v socializmu«. ³⁴

Od jeseni 1944, po osvoboditvi Beograda in velikega dela državnega ozemlja na jugovzhodu, je namreč revolucija prešla iz političnega področja tudi na ekonomsko. Edvard Kardelj je februarja 1945 povedal: »Tu je sedaj pred nami fronta, nič manj važna od tiste ognjene črte, ki na njej naša slavna NOVJ bije sovražnika.« ³⁵ S koncem vojne se je »fronta« revolucije premaknila na področje gospodarstva kot »ofenziva na kapitalistične pozicije«.

Osnovni program Osvobodilne fronte, zapisan v Temeljnih točkah, sprejetih novembra oziroma konec leta 1941, je bil izpolnjen v poglavitnih točkah: »revolucija« Osvobodilne fronte je bila uspešno izvedena in izpolnjeni so bili vsi politični cilji, tudi socialni.

Opombe:

- 1 [Boris Kidrič]: Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom, *Delo*, avgust 1941, št. 2 – ponatis, Ljubljana 1947, str. 59.
- 2 *Slovenska revolucija*, št. 1, junija 1942, v: Edvard Kocbek: *Osvobodilni spisi*, knjiga I, Ljubljana 1991 (dalje Kocbek, *Osvobodilni spisi I*), str. 102.
- 3 Edvard Kocbek: *Pred viharjem*, Ljubljana 1980, str. 110–113.
- 4 Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, str. 23–24; Temelji osvobodilnega sodelovanja.
- 5 Lojze Ude: *Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941–1944*, Ljubljana 1994, str. 39; Referat o značaju Osvobodilne fronte, 15. maj 1942.
- 6 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga I, Ljubljana 1962, dok. št. 150, str. 316 (dalje DLR I, 150, str. 316).
- 7 Zdenko Čepič: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*, Maribor 1995, str. 35–44.
- 8 Več o tem v: Branko Petranović: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga I, Beograd 1983, str. 313–340; Mišo Leković: Mere CK KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ. V: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knjiga 2, Beograd 1977, str. 81–101.

- 9 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga II, Ljubljana 1964, dok. št. 74, str. 156 (dalje DLR II, 74, str. 156); Boris Kidrič: Slovensko ljudstvo prevzema oblast (objavljeno v *Slovenskem poročevalcu* 16. 6. 1942, št. 24).
- 10 O stališču Osvobodilne fronte oziroma slovenskih komunistov do samoodločbe je pisalo tudi v poročilu o situaciji v Sloveniji, ki ga je Vinko Vrhunec nesel v Švico novembra 1941; samoodločbo so navajali za dokaz »sovjetizacije« OF. Dušan Biber: Okupacija in razkosanje Slovenije – Londonski odmevi 1941–42. V: *Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. SAZU, Ljubljana 1991, str. 193.
- 11 Boris Kidrič: Kratek oris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1960, št. 1, str. 7–51; o tem Janko Prunk: Istoriografski elementi v delu Borisa Kidriča, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1979, št. 1–2, str. 66–68.
- 12 DLR I, 10, str. 43; Gesla našega osvobodilnega boja. Avtor je Boris Kidrič, verjetno pa so bila sprejeta na I. zasedanju Vrhovnega plenuma OF 15. junija 1941. Objavljena so bila v *Slovenskem poročevalcu* 22. junija 1941.
- 13 Makso Šnuderl: *Zgodovina ljudske oblasti*, Ljubljana 1950, str. 134.
- 14 *Slovenski poročevalec*, št. 19, 1. 10. 1941.
- 15 *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, zbral in uredil Makso Šnuderl, Ljubljana 1949 (dalje Šnuderl, *Dokumenti*), str. 222.
- 16 DLR I, 109, str. 244–252; 121, str. 269–273.
- 17 DLR I, 122, str. 274–275.
- 18 DLR II, 83, str. 174; Odlok IO OF o ustanovitvi NOS, 27. 6. 1942.
- 19 DLR II, 85, str. 176; Odlok IO OF o sklicanju zbora odposlancev NOO, 27. 6. 1942.
- 20 Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*, knjiga I: *Država v državi*, Ljubljana 1987, str. 352–385.
- 21 DLR III, 125, str. 297–299; Pismo IO OF z dne 1. 10. 42 Glavnemu poveljstvu Slovenskih partizanskih čet ob reorganizaciji; Edvard Kardelj: *Zbrano delo*, knjiga VI (ro-kopis v Inštitutu za novejšo zgodovino); pismo E. Kardelja I. Mačku 1. 10. 1942.
- 22 DLR III, 105, str. 234; Pismo E. Kardelja sekretarju Poverjeništvu CK KPS za Ljubljano V. Krivicu 24. 9. 1942.
- 23 Makso Šnuderl: *Dnevnik 1941–1945*. 1: V okupirani Ljubljani, Maribor 1993, str. 370.
- 24 *Jesen 1942*, 207, str. 563–564.
- 25 O Delavski enotnosti glej Bojan Godeša: *Delavska enotnost v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem*. Magistrsko delo. Filozofska fakulteta, Ljubljana 1989; Miroslav Luštek: *Delavska enotnost in Osvobodilna fronta, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1966, št. 1–2, str. 307–314.
- 26 DLR V, 163, str. 457–461; pismo B. Kidriča o sporazumu s krščanskimi socialisti, poslano članici Poverjeništvu CK KPS Miri Tomšič v Ljubljano 17. 2. 1943.

- 27 DLR VI, 3, str. 15; Izjava KPS, slovenskega sokolstva in krščanskih socialistov o okrepitvi politične in organizacijske enotnosti OF pod vodstvom KPS, 1. 3. 1943. Po podpisu te izjave je CK KPS poslal poverjeništvom CK KPS in okrožnim komitejem KPS okrožnico s tolmačenjem namena Izjave.
- 28 Zdenko Čepič: Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1998, št. 1–2, str. 108.
- 29 [Edvard Kardelj]: Strategija in taktika osvobodilne borbe. V: Vida Deželak - Barič: Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1995, št. 1–2, str. 148.
- 30 Šnuderl, *Dokumenti*, str. 233.
- 31 Makso Šnuderl: *Zgodovina ljudske oblasti*, Ljubljana 1950, str. 288.
- 32 Šnuderl, *Dokumenti*, dok. št. 73, str. 83.
- 33 Boris Kidrič: *Zbrano delo*, II. knjiga, Ljubljana 1978, str. 17; O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije.
- 34 Pravna fakulteta, Inštitut za javno upravo, Arhiv L. Vavpetiča; zapisnik 12. seje Študijske komisije in IO OF z dne 10. 1. 1945.
- 35 Edvard Kardelj: *Pot nove Jugoslavije*, Ljubljana 1946, str. 99; O današnji poglavitni nalogi zaledja.

RAZPRAVA

OF
M

BOGDAN OSOLNIK

Nekaj besed bi želel posvetiti vprašanju odnosa do Jugoslavije – ne samo v vrhu osvobodilnega gibanja, ampak tudi v samem gibanju. Moram reči, da v prvem letu vojne vprašanje o prihodnosti Jugoslavije sploh ni vzbujalo nobenih posebnih pomislekov ali razlik med ljudmi v osnovnih organizacijah Osvobodilne fronte. Tega vprašanja si niti nismo postavljali, ker je bila Slovenija praktično popolnoma odrezana od ostalega območja Jugoslavije. Vmes je bila ustaška hrvaška država. Jugoslavija se je s sramotno kapitulacijo kompromitirala, pokazalo se je, da ni bila sposobna obvladati nacionalnih nasprotij, ob njenem razpadu je prišlo do krvavih obračunov v Bosni, na Hrvaškem in drugod. Tako smo Slovenci začeli svoj boj za osvoboditev z lastnimi silami, predvsem kot boj za osvoboditev slovenskega naroda, ki je bil po okupaciji v najtežjem položaju od vseh narodov Jugoslavije. V kakšni meri se bo ta boj povezoval in krepil z bojem ostalih narodov Jugoslavije, še ni bilo razvidno, čeprav je bilo osvobodilno gibanje povezano prek Komunistične partije. Spominjam se, da je šele leta 1942 v *Delu*, glasilu Komunistične partije Slovenije, eden njegovih vodilnih članov, Maks Stermecki, objavil članek o odnosu komunistov do Jugoslavije. Poudaril je pozitiven odnos do skupne države, ker se bo v skupnem boju njenih zatiranih narodov proti fašizmu spremenila v državo enakopravnih narodov.

Na koncu še pripomba: popolnoma točna in dokumentirana je ugotovitev, da je v vseh osvobodilnih gibanjih v Evropi prihajalo tako ali drugače do izraza prepričanje o nujnosti družbenih sprememb po zmagi nad fašizmom in nacizmom, torej to, kar je pri nas izražalo geslo »Ni več vračanja na staro«. V potrditev tega spoznanja bom navedel sledeči primer iz same Nemčije: ob 50. obletnici atentata na Hitlerja je nemški Bundestag izdal študijo o tem, kakšne so bile predstave atentatorjev in njihovih somišljenikov v širšem krogu o povojni ureditvi Nemčije. V tem krogu so ugotavljali, da se družbeno življenje ne more vrniti v stanje t. i. Weimarske republike, ki je sicer izgledala kot idealna demokracija, vendar ni imela osnovnih mehanizmov, ki bi lahko preprečili prihod Hitlerja na oblast. Ugotavljali so, da je bilo strankarstvo pogubno za demokracijo, in razmišljali so o tem, kako bi bilo mogoče uresničiti idejo neposredne demokracije. Menili so, da bi bilo to mogoče samo v ožjih

teritorialnih skupnostih in da bi le-te morale postati osnova pri usklajevanju interesov na višjih ravneh. Glede gospodarstva so razmišljali o tem, da bi bilo treba najti neko vmesno pot med liberalizmom in državno-planskim gospodarstvom in tako naprej. Nemci so to objavili v uradni publikaciji Bundestaga v letu 1994. To sem želel poudariti zaradi tega, ker pri nas nekateri poskušajo vse, kar je bilo med vojno usmerjeno k socialnim spremembam, k iskanju boljše in pravičnejše družbene ureditve, označevati kot revolucijo boljševiskega kova.

BOŽIDAR GORJAN

Vseh pet referatov uglednih zgodovinarjev je izzvenelo v takem smislu, da pomirjeno ugotavljam dokončno vsidranost dejstva v našo zgodovino, da je imela osvobodilna borba pri nas v letih 1941–1945 značilnosti socialne revolucije. Strinjam se. Ne da bi sam podcenjeval dogodek, ki je danes vsem poznan kot Dolomitska izjava, pa mislim, da je nesmiselno šteti partizanski upor v razdobju do te izjave kot nekaj sprejemljivega, po tej izjavi pa kot nesprejemljivo revolucijo in državljansko vojno. Nesmisel take delitve so danes sprevideli tudi tisti slovenski politiki, ki so zato opustili ta argument. Jasno je, da se je po Dolomitski izjavi osvobodilno gibanje močno okrepilo, se širilo, pridobilo je na prostorski širini (Koroška, Benečija, Prekmurje) in na množičnosti.

Hotel pa bi pokazati na eno okoliščino, ki je verjetno vplivala na to, da je prišlo do te izjave oziroma da je bila resnično potrebna. Kot borec sem prišel junija 1942 v Drugo grupo Štajerskih odredov, dejansko v Prvo slovensko brigado. V Ljubljani sem politično in organizacijsko deloval pri organiziranju srednješolske mladine, pri čemer smo morali neprestano prepričevati oziroma razpravljati o političnih ciljih našega upora. Nestrankarski značaj Osvobodilne fronte je bil zelo močen argument, imel je izreden mobilizacijski naboj. Pri tem nismo nikoli skrivali dejstva, da smo organizatorji komunisti, vendar da je cilj ostal le eden: osvoboditev, vse drugo pa potem!

V brigadi sem se zato začudeno soočal z razmišljanjem o predlogih, da bi se po velikih uspehih, ki jih je brigada dosegla v borbah proti okupatorjem, razdelili po ideološki pripadnosti. Na nekaterih četnih sestankih je bilo govora o tem, seveda le v smislu prepričevanja, da je nekaj takega, da je torej delitev po ideoloških pogledih nesmiselna. Vendar sta razburjenje in odklonilen odnos do takih možnosti vedno znova prihajala do izraza. Izgledalo je namreč tako, kot da nekdo »pripravlja teren« za tako reševanje pluralnosti. Bilo je celo čutiti razburjenje, ali se bomo potem delili tudi po simbolih: eni bi na rdeči zvezdi, ki bi ostala na slovenski zastavi, imeli vrisan križ, drugi jugoslovanskega orla, tretji pa srp in kladivo.

Poveljniški kader se je takrat trudil, da bi prenehali s temi govoricami. To se je tudi zgodilo, ko smo se na pohodu proti Štajerski približali nemško-

italijanski meji v Polhograjskih Dolomitih. Takrat smo morali biti hudo enotni v težkih spopadih z Nemci, Italijani in tudi že s prvimi vaškimi stražami, ki so jih takrat odkrito organizirali nekateri duhovniki po vaseh. Vprašujem pa se danes, ali niso stvari res že šle v omenjeno smer, v priprave na neke notranje ideološke delitve do tedaj enotnega partizanskega gibanja. Po razburjenju med borci ugotavljam, da bi to bilo škodljivo, zato sem vedno ocenjeval, da je bila Dolomitska izjava veliko dejanje, s katerim je osvobodilni upor ostal enoten in uspešen.

Zakaj posamezne skupine v Osvobodilni fronti po koncu vojne niso uspeli organizirati lastne stranke glede na njihovo ideološko pripadnost, tukaj ne bi razpravljaj. Prav gotovo sta naša borba za meje in nevarnost hladne vojne vplivala tudi na take odločitve.

FRANC MIKLAVČIČ

V moji razpravi o revolucionarnih elementih v Osvobodilni fronti in o medvojnih, t. i. likvidacijah ne gre za revolucionarne socialne spremembe, ki smo jih za povojni čas vsi pričakovali, marveč za t. i. krvavo revolucijo, ki po nepotrebnem prizadene tudi civilne in nedolžne žrtve. Za take likvidacije je profesor dr. Ferenc uporabil boljši izraz »usmrtitve«. Čudim se, da se predavatelji dejansko sploh niso dotaknili tega problema. Danes vemo in tudi med vojno smo nekateri vedeli ali sumili, da marsikatera od teh usmrtitev ni bila upravičena in dokazana in da je šlo le za politiko zastraševanja. Naj s tem v zvezi opozorim na novejši članek zgodovinarja dr. Borisa Mlakarja glede usmrtitve kar 15 ljudi iz Cerknega januarja 1944, med katerimi sta bila dva kaplana. Za te ljudi se je nekako vedelo, da so »belogardistično« nastrojeni, zaradi česar so bili osumljeni, da so Nemcem izdali tamkajšnjo partijsko šolo. Nakar so Nemci, ki so vdrl v Cerkno, pobili 47 tečajnikov. Nobenih, niti posrednih dokazov ni, da je vseh teh 15 domačinov, ki so jih ustrelili partizani, zares izdalo partijsko šolo in omogočilo Nemcem ta napad.

Znanih je še več podobnih nedolžnih žrtev, zlasti iz prvih let vojne. Tu gre za tipične t. i. boljševiske metode. Da pa se bomo razumeli: marsikatera od teh »likvidacij« je bila upravičena, na primer usmrtitev bivšega bana dr. Mar-ka Natlačna dne 13. oktobra 1942, ki je že nekaj dni po nemško-italijanskem vojaškem napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 hitel k nemški komandi v Celje prosit za okupacijo, čeprav je bil takrat še vedno kraljevi ban Dravske banovine, saj je jugoslovanska vojska uradno kapitulirala 18. aprila. Ko pa so jugozahodni del Slovenije okupirali Italijani in ta del Slovenije oziroma Dravske banovine uradno priključili k Italiji v maju 1941, je na čelu nekakšne delegacije odšel v Rim k dučeu fašizma, Mussoliniju, in se mu zahvalil, da je ta del Slovenije pripojil k Italiji, kar je bilo navsezadnje tudi proti mednarodnemu vojnemu pravu.

Zgornjo dilemo preštevilnih in nedokazanih »vosovskih likvidacij« izpostavljam iz dveh razlogov:

- ker ima vsakdo pravico do življenja, ki mu pomeni več vrednot, kot je zanj vreden cel ostali svet, zato mu ga nihče ne sme vzeti iz nedokazanih razlogov, in
- ker so prešteviline in nedokazane »likvidacije« pripomogle k temu, da se je del prebivalstva odvrnil od narodnoosvobodilnega boja.

ZDRAVKO KLANJŠČEK

Posvetovanje se je tematsko zelo razširilo na vprašanja, ki niso bila zajeta v naslovu. Eno od teh je tudi vprašanje t. i. Dolomitske izjave. [Celotno izjavo, ki obsega tri strani, sem leta 1989 objavil kot faksimile v knjigi *Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941–1945 na Slovenskem*, str. 151–152].

Najprej moramo ugotoviti, da je bila izjava podpisana v februarju 1943 na sedežu Izvršnega odbora Osvobodilne fronte v Polhograjskih Dolomitih. Razglasili so jo šele na prvem zboru aktivistov Osvobodilne fronte, ki je potekal od 27. aprila do 1. maja 1943 na Pugledu na Kočevskem Rogu.

V povojnih ocenah nekaterih politikov je izjava prikazana kot izraz težnje vodstva Komunistične partije Slovenije, da prevzame vso politiko v svoje roke, da s tem v prihodnje ne bo več pluralnosti v Osvobodilni fronti. Kasnejši povojni dogodki so tako prenešeni v tedanji čas.

Pri presoji dogajanj v prvi polovici leta 1943 pa ne bi smeli zanemariti dejstva, da so bile vojaške moči protihitlerjevskih sil v veliki ofenzivi na vzhođu (Volgograd) in na jugu, v Afriki. Pričakovati je bilo, da se bo ofenziva še nadaljevala in da bo Italija, kakor je nekoč v prvi svetovni vojni, tudi v drugi prestopila na stran nasprotnikov in se pridružila zahodnim silam. V primeru nenadnega in hitrega preobrata v prostoru, ki nam je bil blizu, je politično vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pričakovalo, da se bodo pojavile sile, ki bodo skušale razbiti osvobodilno gibanje, vnesti vanj neenotnost, ga s tem oslabiti in končno onemogočiti uresničenje ciljev narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda.

Lahko torej ugotovimo, da so bili razlogi za pripravo Dolomitske izjave bolj zunanjepolitične kot notranjepolitične narave, saj tedaj v Osvobodilni fronti ni bilo toliko in tako obsežnih primerov, da bi lahko prisiljevali vodstvo, da bi se lotilo njene priprave. Za tako presojo se je moč opredeliti tudi zategadelj, ker so izjavo objavili šele konec aprila, organizacije Osvobodilne fronte na terenu pa so razpravljale o njej v maju in pozneje.

Namen mojega posega v razpravo o tem vprašanju je torej opozoriti spoštovane razpravljavce, da je potrebno z vso odgovornostjo vzeti v obzir tudi vojaškopolitične razloge in presojeti dogajanja v širših okvirih, vzrokih in posledicah.

BOGDAN OSOLNIK

Rad bi rekel nekaj o Dolomitski izjavi – zlasti zato, ker je bilo okrog nje dvignjenega že veliko prahu v naši javnosti in je bilo to vprašanje največkrat izkoriščano za diskreditiranje Osvobodilne fronte in še posebej Komunistične partije Slovenije, ki naj bi z Dolomitsko izjavo prevarala osvobodilno gibanje in si na ta način prisvojila oblast po vojni. Poudarjam, da tega vprašanja ne načenjam zato, da bi se tukaj opredeljevali za ali proti Dolomitski izjavi. Gre mi za to, da osvetlimo razmere, v katerih je prišlo do nje, pa tudi njen dejanski vpliv na nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja.

Kot prvo bi izrazil misel, da Komunistična partija Slovenije – če upoštevamo realni odnos sil v osvobodilnem gibanju – ni prav nič potrebovala take listine, da bi si zagotovila vodilno vlogo v njem. To si je zagotovila *de facto* z dejavno vlogo članov komunistične partije in celotne njene organizacije v boju proti tujim osvajalcem. Vprašanje odnosov med ustanovnimi skupinami znotraj Osvobodilne fronte je bilo pereče samo na svobodnem ozemlju na Dolenjskem in v Ljubljani. Vloga komunistične partije v osvobodilnem gibanju drugod, na primer na Gorenjskem, ni bila prav nič sporna, čeprav so Osvobodilno fronto vodili komunisti oziroma njihovi partijski komiteji. To se ni dogajalo zaradi sektaštva komunistične partije, temveč je bilo posledica posebno težavnih razmer, ko je boj proti okupatorjem potreboval ljudi z izkušnjami dolgoletnega ilegalnega delovanja, ki so si lahko medsebojno zaupali, ki so se znali boriti v ilegalnih pogojih in so bili pripravljeni tudi na najtežje žrtve.

Kaj je torej tisto, kar je povzročilo, da je Izvršni odbor Osvobodilne fronte posvetil toliko truda in toliko pomena sprejemu Dolomitske izjave? Tukaj sta gotovo dva momenta, vredna upoštevanja: izjava je bila po eni strani izraz potrebe po poenotenju delovanja na osvobojenem ozemlju in utrjevanju enotnosti Osvobodilne fronte, prav tako pa je prišlo do nje zaradi nerazumevanja posebnosti osvobodilnega gibanja v Sloveniji s strani vrhovnega jugoslovanskega vodstva in verjetno že tudi nezaupanja v Moskvi. Ta, drugi razlog je bil po mojem mnenju prevladujoč. V dosedanjih razpravah morebiti nismo dovolj poudarili, kako bistvena je bila razlika med začetki upora v Sloveniji in pri drugih narodih Jugoslavije: v Sloveniji smo začeli upor s pluralno sestav-

ljeno Osvobodilno fronto kot vsenarodnim osvobodilnim gibanjem, skoraj pri vseh drugih narodih pa se je to zgodilo pod neposrednim vodstvom komunistične partije in posameznikov, ki jih je izbrala. Poleg tega moramo upoštevati, da je spomladi leta 1943, po stalingrajski bitki, že prišlo do razmišljanj v mednarodnem razvoju, ki v začetku še niso bila tako aktualna, namreč, kaj bo po zmagi nad fašizmom oziroma kako bo potekal mednarodni razvoj po koncu vojne. Lahko si predstavljamo, da je jugoslovansko partijsko vodstvo, verjetno tudi opozorjeno iz Moskve, pazljivo spremljalo ta razvoj, zlasti ko je bila aktualna tudi možnost zavezniške invazije oziroma odprtja t. i. jadranske fronte. Nezaupanje do Osvobodilne fronte je izviralo iz pojmovanja, da je Osvobodilna fronta dejansko strankarska koalicija, ki bo koalicijskim partnerjem omogočila, da bodo zahtevali svoj delež tudi pri oblasti. V tem smislu lahko razumemo tudi kritične pripombe člana Vrhovnega štaba Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije Iva Lole Ribarja, ki jih je izrazil v svojem pismu po obisku Slovenije. Gotovo tudi ni naključje, da je po koncu druge svetovne vojne očitek o utapljanju komunistične partije v Ljudski fronti postal eden glavnih argumentov v Stalinovi kritiki vodstva Komunistične partije Jugoslavije, v njegovih pismih in resoluciji Informbiroja. Vse to je tvorilo zunanji pritisk, zaradi katerega je prišlo do podpisa Dolomitske izjave.

Sedaj pa še nekaj o notranjih razlogih, o stanju znotraj Osvobodilne fronte pred tem dogodkom. Na osvobojeno ozemlje je v letu 1942 in na začetku leta 1943 prišlo poleg partizanov veliko število aktivistov iz vseh treh nazorskih skupin. Aktivisti Osvobodilne fronte so dobivali direktive v glavnem po t. i. »svoji liniji«: posebej so se zbirali krščanski socialisti, posebej komunisti, posebej sokoli. Med njimi je po prvi fazi složnega nastopanja prišlo do tekmovanja na terenu, v iskanju priljubljenosti med ljudmi. Ko se je po hudi italijanski ofenzivi zaostriilo tudi izkoriščanje vere v boju proti osvobodilnemu gibanju, je grozila nevarnost, da bo prišlo do vse globljih delitev med tistimi aktivisti, ki so se deklarirali kot verni kristjani, in drugimi, ki to niso bili, ter da bo to vodilo tudi do delitev med prebivalstvom in do razbijanja enotnosti Osvobodilne fronte. Med aktivisti, pripadniki različnih nazorskih skupin, je prihajalo tudi do vse večjih razlik v ocenjevanju pojavov na terenu in načinov delovanja. Eni in drugi so se pritoževali na Izvršni odbor Osvobodilne fronte. S stališča utrjevanja enotnosti Osvobodilne fronte je bilo torej koristno, da je bilo z izjavo in njenim tolmačenjem na zboru aktivistov na Pugledu sprejeto načelo, da so vsi aktivisti, tudi komunisti, predvsem aktivisti osvobodilnega gibanja Osvobodilne fronte, da dobivajo vsi direktive od Izvršnega odbora Osvobodilne fronte in da so za svoje delo odgovorni njemu, ne pa svojim nazor-

skim »linijam«. Kot udeleženec zbora aktivistov sem pred leti svoj trenutni vtis o pozitivnem učinku izjave opisal takole: ko smo prihajali na Pugled, smo prihajali različno, po skupinah, polni medsebojnega nerazumevanja in nezaupanja. Ko smo po treh dneh razgovorov odhajali s Pugleda, smo odhajali skupaj, sproščeno smo zapeli in se kot borci enotnega narodnoosvobodilnega gibanja spet čutili tesno povezane. Dodal bi samo še to: sprejem Dolomitske izjave ni ustavil pluralnosti razvoja Osvobodilne fronte. Že jeseni leta 1943, ob kapitulaciji fašistične Italije, je prihod velikega števila ljudi v partizane, zlasti iz Ljubljane, med katerimi je bilo največ intelektualcev, prinesel novo širino v Osvobodilno fronto. Poleg novih vojaških enot je nastalo veliko zaledenih ustanov, v katere so se ti ljudje vključevali po kriterijih strokovnosti in ne nazorskih razlik. Na osvobojeno ozemlje so prišli tudi člani Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte, ki niso bili komunisti. Tudi med udeleženci t. i. Kočevskega zbora – njihova imena so ohranjena – so veliko večino predstavljali odposlanci, ki niso bili člani Komunistične partije Slovenije. Še na zadnjem plenumu Osvobodilne fronte pred osvoboditvijo v Črnomlju se je Izvršni odbor Osvobodilne fronte razširil za osem novih članov izven Komunistične partije Slovenije, med katerimi so bili trije iz vrst krščanskih socialistov. Edvard Kardelj in Boris Kidrič sta v svojih referatih ob tej priložnosti poudarjala pomen Osvobodilne fronte kot širokega, vseljudskega gibanja, ki mora ostati odprto za vsakogar. Žal je bila po vojni zapravljena prav ta, največja odlika slovenske Osvobodilne fronte.

FRANCE PEROVŠEK

V svoji razpravi bi želel izpostaviti samoorganiziranost pri nastanku Osvobodilne fronte. V Sloveniji je vzkliklo seme za uspešno rast osvobodilnega boja proti okupatorju že v dnevih razpadanja Kraljevine Jugoslavije in njene vojske. Predvojne protifašistične in narodnoobrambne organizacije so v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno dvigale odporniško zavest pri večini Slovencev, še posebej ko je slovenska javnost začutila, da je oboroženi napad fašistične Italije in nacistične Nemčije na Jugoslavijo neizbežen. Zato večina te javnosti ni bila presenečena ob nenapovedanem vojnem vdoru v Slovenijo. Presenečena in ogorčena pa je bila v glavnem zaradi kapitulantskega ravnanja jugoslovanske armade in pretežnega dela oblasti in uradne politike. Prav to je vzpodbudilo odločenost večine protifašistično usmerjenih Slovencev, še zlasti mladih, da razsulo takratne jugoslovanske armade še ne pomeni konca vojne, temveč na naših tleh šele njen začetek. Od tod spontano množično pobiranje orožja in druge vojne opreme, ki jo je odvrгла armada, kar je takoj dobilo samodejno organizirano obliko. Kljub pozivom dotakratnih oblastnikov in večjega dela duhovščine, naj prebivalstvo izroči zbrano orožje okupatorju, so ljudje to orožje, municijo in drugo vojno opremo strokovno ustrezno uskladiščili v različna skrivališča, in sicer po strogih, nenapisanih pravilih konspiracije in ne glede na dane razmere. Tam zbrani vojaški material je v glavnem ostal neodkrit vse dotlej, dokler niso s tem orožjem opremili prvotnih in tudi kasnejših partizanskih enot. Tudi posamezniki so skrili to bojno opremo v svojih domovih in so zlasti na pomlad 1942 že kar oboroženi odšli v partizane. Ta, v bistvu začetna samoorganizirana jedra odpora proti okupatorju v prvih tednih aprila 1941 so zato bila ob nastanku Osvobodilne fronte že politična odporniška središča, ki so se z navdušenjem vključila v Osvobodilno fronto. Postala so njena osnovna politična oporišča, ki so se tako rekoč čez noč spremenila v prodorne organizatorje Osvobodilne fronte. Poleg razširjanja prepričljive politične besede med ljudi so se ta oporišča lotevala ureničevanja osnovnih programskih ciljev Osvobodilne fronte tudi z nekakšno logiko prostovoljne vojaške discipline. O tem govorim zato, ker sem bil, tako kot velika množica drugih v Sloveniji, v svojem okolju pri tem osebno dejaven. Zato trdim, da je Osvobodilna fronta dejansko nastajala, še preden je bila

27. aprila 1941 formalno ustanovljena. Prav v tednih pred njeno ustanovitvijo je politično stanje na terenu dajalo dovolj moči ustanoviteljem Osvobodilne fronte za njihovo zgodovinsko dejanje. Zato je Osvobodilna fronta takoj postala vseslovenska, oprta na ljudi, ne le na skupine ustanoviteljev, ki so sicer snovali programsko usodne zamisli za osvobodilni boj slovenskega naroda. Tega v glavnem niso delali »kabinetsko«, temveč že z vsemi značilnostmi voditeljstva osveščenih množic. Toda, ko smo bili po vojni večkrat priča zbiranju in objavljanju podatkov o nastajanju široke organiziranosti Osvobodilne fronte, smo se nemalokrat srečevali z absurdnimi stališči, da naj bi Osvobodilna fronta v določenem kraju ali okolišu začela delovati šele tistega dne, ko je med tamkajšnje ljudi prišel »institucionalizirani« aktivist in ustanovil odbor Osvobodilne fronte ali neko drugo obliko njene formalne organiziranosti. Zato se je pogostokrat zgodilo, da so tamkajšnji prvotni, spontani odporiški organizatorji sodili, da je Osvobodilna fronta nastala pri njih praktično že prej in da zato njen organizirani začetek kot velika zgodovinska prednost sodi v tisti čas. Po vojni so temu nekateri ostro nasprotovali in se sklicevali samo na okvirne metode zgodovinske raziskave, obšli pa so dejansko samoorganizirano dogajanje. Tako je izgledalo, kot da bi moral vsak »priznani« član Osvobodilne fronte dobiti svojo potrditev pred nekakšnim »svečenikom«.

S tem ne mislim podcenjevati nujnosti vrhunske organiziranosti našega narodnoosvobodilnega boja, konstituiranja njegove med vojno nastale oblasti, udarne urejenosti narodnoosvobodilne vojske in drugo. Prav to je bilo odločilno za našo zmago. Toda iz povedanega bi rad poudaril, da je v usodnih narodovih trenutkih samoorganiziranost vseh, ki želijo prispevati svoj delež bodisi za narodovo osvoboditev in njeno utrditev bodisi za njegovo mednarodno uveljavitev, velikokrat odločilnega pomena. V začetku narodnoosvobodilnega boja je bilo tako. In tudi osamosvojitvena vojna leta 1991 je imela močno komponento samoorganiziranosti.

IVAN JAN

Rad bi zdaj in seveda na kratko, v odrejenem času, najprej opozoril na troje:

1. na ustanovitev Osvobodilne fronte (že) 26. aprila 1941 in združitveni nastop različnih strank in predstavnikov različnih struj – to je bilo prelomno dejanje;
2. na strahotno Hitlerjevo, nacistično oboroženo zločinsko silo, ki je obvladovala vso Evropo, morja in severno Afriko; in
3. na osnovno vprašanje: Opor – nujnost ali ne?

1.

Leta 1941 je presenetila tako nagla ustanovitev tako uporniške organizacije, kot je bila Osvobodilna fronta, kar je bilo že velikokrat zapisano in povedano, tudi danes. Presenetljiva je bila tudi njena tako jasna (glede na preteklost – razmeroma jasna) usmeritev, saj je od splošne okupacije in razpada kraljeve vojske tedaj minil komaj teden! Sredi okupirane Evrope je že to bilo nekaj enkratnega, velikega, zgodovinskega. Enako tudi spontanost tega dejanja.

Preseneča pa tudi zavidanja vredna enotnost strank in skupin, ki so se tako hitro poenotile glede odnosa do okupatorja in boja proti njemu. To je občudovanja vredno toliko bolj, ker je naše prebivalstvo ogrožala najmočnejša in uničevalna, Hitlerjeva sila, najhujša v zgodovini (dasiravno so bile v zgodovini tudi številne druge). Snovalci in ustanovitelji Osvobodilne fronte so se v veliki meri zavedali tega dejstva in tvegane odločitve. V upor (tudi v oboroženem) so zavestno prevzeli odgovornost. Pri tem bi omenil razmišljanja posameznikov vse od Josipa Vidmarja do Toneta Fajfarja, dr. Marjana Breclja, Josipa Rusa in drugih, ki so znana in so že bila opisana, med drugim v radijskem arhivu *Še pomnite, tovariši*.

2.

Dobro bi bilo poudarjeno opisati in dodati podatke o strahotni sili predvsem Hitlerjevih oboroženih enot skupaj s policijo, opisati njihove načrte in

cilje (genocid itd.) in nacističnim silam dodati tudi italijansko-fašistične (Mussolinijeve) in japonske ter zvezo teh sil, ki je resno ogrožala človeštvo in posamezne dežele ter narode posebej (Jude, Rome, Slovane in druge). Te sile so bile dejansko tako močne in zlasti zaradi njihovih namer tako nevarne, da je bil sleherni upor proti njim videti kot samomor ali brezupno dejanje.

Vse to je bilo sicer že večkrat opisano, vendar moramo pri tem misliti na nove in nove rodove, ki tega ne vedo ali si nikakor ne morejo predstavljati.

Zato odločno ustanavljanje uporniške Osvobodilne fronte tako majhnega naroda (saj je Kajuh zapel »Samo milijon nas je ...«), kot je bil in je naš, sredi nasilniškega morja zablesti še toliko bolj. In toliko bolj tudi zato, ker je bila ta odločitev edino pravilna in odrešujoča. Ob tem bi bilo dobro navesti že obstoječa dela, da ne bi bilo nepotrebnega ponavljanja.

3.

To pa je že povezano z zgoraj omenjeno tretjo točko, ki zadeva predvsem okupacijo 1941, odločitev za upor ter njegove ne prav lahke začetke, kot bi si lahko mislili zanamci. Do izraza naj bi torej prišlo strahotno nasprotje: na eni strani silna uničevalna moč okupatorjev, na drugi strani ogroženost napadenih narodov – v tem primeru predvsem nas, Slovencev. Ponazoritev tega bi bila še uspešnejša, če bi opise podkrepili s skicami, fotografijami in s številčnimi podatki ob njih.

VLADO HABJAN

Čudim se, da je bilo na naši neokrogli mizi tako malo besed o slovenski državnosti. Samo dva sta jo omenjala, Bogdan Osolnik in vi, dr. Čepič. Kot naše državnostno izhodišče navajamo Karantanijo – ne glede na vojaška zlo- ma leta 772 in v času okoli 820. Po dolgih stoletjih pa **novejši zanikovalni pogledi** na zrelo srednjeveško državnostno prizadevanje celjskih grofov in knezov niso mogli zabrisati vloge slednjih. Zdaj že mnogi preučevalci prizna- vajo, da so celjski grofje v posebnih pogojih fevdalne družbe **združevali slo- vensko ozemlje**, kajkavce in še kaj. Hkrati so nad sto let zapirali Habsburža- nom pot do severnega Jadrana. Ker so nas prostorsko utemeljevali, so samo naši – ne glede na umor Urha II. leta 1456, ki ga je v Beogradu zagrešil proti- tekmeč, madžarski grof Laszlo Hunyadi. Celjska državnost v nastajanju je z atentatom padla v dokončno in petstoletno podrejenost Dunaju. Posledice so bile podeželski pundi in večja cerkvena (nadškofijska) **neurejenost**, kar se je odražalo v kulturnem zastoju in vsestranskem zamudništvu. Po izumrtju celjskih grofov je bila zgodovina docela prohabsburška. Narodnoosvobodilna vojna in osamosvojitve sta dejansko marsikaj ovrгла, a premalo v zgodovino- pisju. Zato je treba na novo preučiti veliko virov in jim dati **resničnejše na- glasitve**. Skratka, potrebna je globinska prevetritev ali kar revizija. Ob bolj ambicioznih pogledih na preteklost se bo pokazala tudi neodložljiva nujnost za nastanek narodnoosvobodilne vojne, vendar tudi pogum, potreben za pre- mike v nekaterih okostenelih glavah. V pomoč je nekaj literature, da so Celj- ski družbeno samo naši – ob vsej stoletni ponemčevalni poplavi. Po izvoru Savinjšani, so ob sosednjih jezikih ohranili slovensko in kajkavsko narečje in tudi nadnarečje, »kakor je doma v vsej srednji in vzhodni Evropi ...«, kar priznava celo Avstrijec H. Dopsch. [Več o tem glej Vlado Habjan: Družbeno- razvojni pomen knezov iz Celja v slovenskem poldrugem tisočletju, v: *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja*. Zbornik mednarodnega simpozija, Celje 1998, str. 50–70; isti: *Mejniki slovenske zgodovine (Meilensteine der slowe- nischen Geschichte)*, Založba 2000, Ljubljana 1997; isti: Bermudski šestero- kotnik za Slovence, *Revija 2000*, 1999, št. 124–126.]

Tisočdvestoletno podrejanje – z malo vzponi – nas je z okupacijo prisililo v upor. Spričo **predstaranja** naroda je bil to zadnji čas, da smo se s partizans-

tvom vojaško postavili na svoje noge, za svoj obstoj. Tako smo izrabili edinstveno, čeprav krvavo priložnost za snovanje svoje države v gozdovih. Bogdan Osolnik je prej rekel, da je upor na Dolenjskem prvo leto potekal v nekakšni samodržavi. Isto je bilo na Štajerskem. Ni bilo nobenih pravih direktiv, izolacija je bila precejšnja. Takrat je bila tu ideja. Vendar pri državi moram poseči spet zelo nazaj. Zakaj gre? Slovenske države in slovenske narodnoosvobodilne vojne z elementi socialne revolucije ni mogoče primerjati s Francozi, Danci, Nizozemci ali zlasti s Čehi – po moje bi bil to nesmisel. Čehi so svojo veliko igro odigrali leta 1918 in tam okrog z Masarykom in so dobili krasno zgodovinsko češko državo. Slovenci tega nismo zmogli. Zakaj? Ker je bila nad nami še vedno avstrijska razcepljenost. Bili smo kronski biser. Kronsko biserstvo je bil antagonizem med Korošci, Kranjci in Štajerci, da tako ni bilo mogoče narediti kaj več – to je bil en razlog. Drugi razlog je seveda spet zamudniška nepripravljenost meščanskih strank. Posredno je bil sokriv škof Jeglič s svojim kanoniškim zborom, ki je kot siva eminenca postavil takega predsednika, kakršen je bil vitez Josip Pogačnik, popolnoma nesposobna osebnost. Morda je bil kot nebojeviti »vitez« primeren človek za mežnarja v Horjulu, ne pa za predsednika vlade. Takrat, konec oktobra 1918, je bilo treba tako rekoč v enem tednu ali največ v štirinajstih dneh udariti na Koroško ter zasesti Postojno ob t. i. londonski črti. Predsednik vlade tega ni naredil. V slovenski zgodovini je Josip Pogačnik zelo slabo ocenjen ali pa sploh neocenjen. Tu in tam ga kdo omenja, ampak premalo. Skratka, takrat smo zamudili odličen čas ob sesutju Avstro-Ogrske do tedaj, ko so se Nemci prebudili v Celovcu. Ko so se prebudili in spet postali agresivni, je bila igra izgubljena, kar se je pozneje potrdilo s Srbi, s plebiscitom in tako dalje.

Te in podobne stvari sem v mladosti očital očetu, češ, zakaj ni bil koroški borec. On mi je to razložil po svoje. Ampak odtlej je v meni rasla nova ideja. Takrat sem, čisto pravi proletarec, a zelo nacionalno usmerjen, hotel Združeno Slovenijo in podobne stvari so mi šle neprestano po glavi. V tem času, 26. avgusta 1939, so Hrvati dobili avtonomijo, mi pa ne. Spričo sprememb na Hrvaškem in vrenja po vsej Evropi sem si rekel, zdaj je čas, da tudi **mladi popravimo, kar so stari zagrešili**. Hitler je bil neizbežen! Ob Sovjetski zvezi in drugih ni mogel zmagati. Ob vsej grozi pa se je tu odpirala možnost za osvoboditev bratov za mejo in tudi za bistvene socialne spremembe, če je treba, tudi za revolucionarne. Pri Rusih nismo dobili materialne podpore, temveč duha vzdržnosti. Dogovor med Moskvo in Berlinom je bil zame le taktika izigravanja. Zoper anarhičnost pa je bila dober nauk španska državljanska vojna.

Zdaj nas misel kar sama ponese k vprašanju: Zakaj je šlo tako slabo proti-frankistom? Zaradi notranje razcepljenosti! Spričo tega je težko opravičevati nerganje posameznih »modrecev« zoper Dolomitsko izjavo. Sprejeta je bila sredi okupacije in nudila je, paradokсно, priložnost za udržavitev in socialne spremembe. Trenja med skupinami, ki so sodelovale v narodnoosvobodilni vojni, bi brez trdnega vodstva lahko vodila samo v večjo bratomorstvo. Seveda so nekateri po vojni, v povsem drugačnih razmerah, preobračali konec procesa z njegovim začetkom. Izkustveni povzetek tega pa je po letu 1991 sklenila slabost Demosa, ki je dokazal, kam pelje »koalicijski pluralizem«. V dobrem letu se je idejna razcepljenost, povezana s kratkovidnostjo, izkazala v razbijanju družbenega premoženja. Enako usoden je postal izostanek vednosti o »zemljepisni šahistiki« glede Piranskega zaliva in prostega dostopa iz Koprna na odprto morje ... Tako je »pluralizem« Demosa razpadel v rekordnem času, še prej pa je povzročil zelo slabe posledice za uveljavljanje države zlasti v primeru sedmega člana državne pogodbe z Avstrijo in še kje.

K mojemu razvoju je veliko pripomogel primorski učitelj, ki je kar naprej govoril o hajdukih pri Srbih. Rekel sem, saj to ni bilo tako zgrešeno, ni bilo slabo za Srbe. Hajduki so bili neke vrste gverila ... Potem pride banovina Hrvatska in vidim, da je nemogoče dobiti suverenost drugače, kot da gremo po Leninovih in Stalinovih normah. Jaz sem hotel državo. Natančno sem vedel, kako je bilo z zadevo Tuhačevski – vse sem prebral v *Slovenecu* in *Jutru*, od prve do zadnje črke. Vedel sem vse, kar je bilo takrat jasno in znano, ampak to ni nič zaleгло – jaz sem hotel imeti državo, osvoboditev Koroške in primorskih bratov ter pri tem sodelovati po svoje. Danes se vsi zelo izogibamo vsake prijazne besede o Sovjetski zvezi. Bila naj bi nekaj strašno grdega in čudnega!? Imela je slabe poteze, o tem ni dvoma (o tem ne bom govoril). Imela pa je tudi veliko dobrih spodbud. Če bomo nadaljevali samo kritično, bomo sami **razvrednotili** osvobodilno gibanje. Druga stvar je Partija, iz nje so me izključili, ampak kljub temu vem, da osvobodilnega boja ne bi bilo mogoče organizirati, če ne bi bilo Partije. Bila je naš pogon, motor, vodila nas je v tistih brezupnih, a tudi novih upov polnih letih.

Danes pa je situacija drugačna. Ker sem začel govoriti o državi, moram iti še malo nazaj. Ko smo že razmeroma dobro formirali vojsko, me niso najbolj šokirale ofenzive, ki so bile pogoste in v katerih sem bil tudi dvakrat ranjen. Šokiral me je 1. marec 1945, ko je Tito centraliziral vojsko in nam vzel slovensko armado.

Z vidnim začetkom centralizacije se je partijsko vodstvo hote ali nehote samo vrglo na stare velikosrbske tirnice. Zaradi vpliva četništva je bila ta pote-

za morda neizogibna za Srbijo, vendar ne za Slovenijo. Njeno vodstvo je bilo tako potisnjeno v podrejenost že zaradi našega naprežanja za pravične meje. Napor za pravične meje so skoraj deset let podtalno blokirali naše odnose do centra, **kar nam mora biti večno opozorilo do vsakršnega centra**, tudi do evropskega. Prvo desetletje z dvoreznim nožem Kominforma pa je vendarle **onemogočilo** dokončno rojstvo **Svobodnega tržaškega ozemlja** (STO) in nam prisodilo Koper, ki je iz ribiškega mesteca prerasel v pravi čudež socialistične graditve naših oceanskih zasnov. Tako se nam kljub **premajhni skrbi** za naše zamejce in drugim napakam ni treba preveč skrivati pred slabostmi, ker smo v našem stopničastem vzpenjanju zmogli tudi veliko trajno dobrega. In da še enkrat ponovim: z vsemi dosežki, zlasti pa s Koprom, je bila omogočena osamosvojitev, ki ima svoje korenine v upornem letu 1941.

Tudi o tem ni tu nihče govoril. Zakaj to načenjam? Ker nam bo zveza NATO vzela vojsko, ki jo imamo danes. Zato bi pričakoval od tega simpozija, da bo premogel neko perspektivo, neke nove vizije za desetletja vnaprej, kajti **zgodovina ni čisto nič vredna, če ne odpira vrat ali oken v prihodnost**. Ker tega ni bilo, je treba biti tudi kar kritičen do naše »podolgovate« mize. Namreč, vprašam se, kako se bomo ločili od zveze NATO, če nam bodo začeli odnosi presedati?!

Naj za konec povzamem: po moji interpretaciji je bila prva karantanska državnost, ki nam jo je leta 772 izbrisalo pokristjanjevanje iz Salzburga, ker so bili Karantanci slabo pripravljeni na spremembe. Potem je bilo 500 let čudnega vmesnega časa prek samostanskih šol, v katerih spet ni bilo nobene besede, je pa bilo veliko potujčevalnic na Koroškem tja do Gradca in še naprej. Potem oglejski patriarhat, ki je kmalu politično ugasnil. Oblast je prenesel na lokalne grofovsko-knežje faktorje. Spanheimi, Ortenburški, Goriški in Celjski **niso** bili germanizirani, ampak avstrizirani, in kot avstriziranci so vendar bili, toda pri nas deželno utemeljeni v fevdalnem smislu vse do prevlade Dunaja 1460 v Požarnici. Ta dejstva je treba vsekakor upoštevati tudi v tej, partizanski zgodbi, čeprav se jih ne upošteva nikjer. Upoštevati moramo ves naš razvoj, šele potem bomo gotovi, da je bil narodnoosvobodilni boj potreben in zgodovinsko nujen.

IVAN KRIŽNAR

Skopo odmerjeni diskusijski prispevek bo nekoliko polemičen in gorenjsko obarvan, ker takratne tamkajšnje razmere najboljše poznam.

Ob posplošeni ugotovitvi, da narodnoosvobodilni boj na Slovenskem ocenjujemo zgodovinarji dokaj enotno, da pa so v ocenah še vedno tudi razlike, želim opozoriti, da smo ga tudi že v času tuje zasedbe označevali precej različno. Dokaj enotni smo bili Slovenci – razen pronacističnih in profašističnih okupatorjevih pomagačev – v tem, da je bil naš boj proti okupatorjem, za naš obstoj in osvoboditev, nujen in tudi pravičen. Nismo pa bili povsem enotni glede njegove organiziranosti, oblik boja ter njegove intenzivnosti, saj so bile okoliščine v posameznih slovenskih pokrajinah in krajih zelo različne. Organiziranost prebivalstva, primerna za kraje pod italijansko zasedbo, zlasti pa za Ljubljano, ni povsem ustrezala v krajih pod nemško zasedbo, kjer dolgo ni bilo mogoče osvoboditi niti dela ozemlja in poskrbeti za njegovo uspešno obrambo s frontalnim bojem, kakršnega so uveljavljali v »Ljubljanski pokrajini«. Teh razlik tudi osrednje slovensko vodstvo narodnoosvobodilnega boja ni dovolj upoštevalo, zato nekaterih njegovih navodil ni bilo mogoče povsod izpolniti kljub borbenosti in prizadevnosti ter velikim žrtvam.

Poleg tega bi bilo napačno, če bi oblike organiziranosti in intenzivnosti štiriletnega boja ves čas ocenjevali z istimi merili. Začetno obdobje označuje izrazito ljudski, demokratični značaj boja proti nasilju okupatorjev in za osvoboditev, zato je kljub krutim okupatorjevim ukrepom tudi proti civilistom, da bi odpor zatrl, Osvobodilna fronta uživala velike simpatije in prostovoljno podporo prebivalstva. To dokazuje tudi množična vključitev rodoljubov v Osvobodilno fronto in njene mladinske, ženske in druge protifašistične organizacije z izjemno lastno pobudo ne samo njihovih vodstev, marveč tudi njihovih članov in pristašev. Na Gorenjskem spada v obdobje prostovoljnega vključevanja v boj proti okupatorju še leto 1943, to je čas, ko so partizani v svoje enote vključevali še prostovoljce, med katere velja šteti tudi tiste, ki jih je v svojo vojsko vpoklical okupator in so bili vključeni v partizansko vojsko navidez proti njihovi volji zato, da bi okupator ne izgnal na tuje njihovih družin. To se je korenito spremenilo z rastjo državnih teles, ki so vsemu prebivalstvu predpisovala dolžnosti in njihovo neizpolnjevanje vezala na stroge

in tudi najstrožje kazni, kar velja tako za obvezno služenje v Narodnoosvobodilni vojski in v partizanskih odredih Slovenije kakor tudi za obvezne dajatve, prisilne odkupe ter izpolnjevanje drugih obveznosti. Čeprav so si Osvobodilna fronta in njene organizacije še naprej prizadevale doseči izpolnjevanje državnih dolžnosti tudi s prepričevanjem, je s kopičenjem predpisov in birokratskim poslovanjem naraščal med ljudmi odpor, saj na ozemlju pod nemško zasedbo, razen v nekaj krajih, še ni bilo mogoče izvesti splošnih volitev predstavniških teles, ki bi bila upravičena sprejemati za vse prebivalstvo obvezne sklepe. Na graditev državnih organov Slovenije je vplivalo predvsem osrednje vodstvo nove Jugoslavije in tudi vodstva zavezniških držav, zlasti sovjetske. Od zunaj smo posnemali državno prisilo in s tem vse bolj omejevali svojo temeljno, začetno izvirnost prostovoljnega narodnoosvobodilnega gibanja rodoljubov, ki jih je združevala Osvobodilna fronta ter usklajevala njihovo osvobodilno dejavnost. Z uvedbo prisilnega izpolnjevanja predpisov državnih organov je narodnoosvobodilni boj izgubljal značaj prostovoljnosti, s tem pa tudi prizadevnosti in izvirnosti, prilagojene krajevnim in časovnim okoliščinam. Poleg tega je prisilno ravnanje porajalo odpor, ki je bil strogo kaznovan, kar je med drugim prizadete osebe in družine odrivalo od Osvobodilne fronte in pripomoglo k popuščanju njihove bojne prizadevnosti ter k prehajanju nekaterih dotedanjih pristašev in celo aktivistov Osvobodilne fronte v nasprotni in tudi sovražni tabor.

V zvezi s tem se je spreminjala tudi vloga Komunistične partije Slovenije. Medtem ko so si komunisti, ki so imeli največ žrtev, pridobili vodilno vlogo s svojo največjo borbenostjo in osvobodilno dejavnostjo za svoj narod, čemur drugi rodoljubi niso nasprotovali, pa mnogi nismo razumeli, zakaj je bilo potem potrebno določiti vodilno vlogo Komunistične partije Slovenije še s posebno izjavo, ki je služila predvsem njenemu vodstvu pri odločanju. Namesto začetne vsenarodne širine se je pojavljalo sektaštvo z napovedovanjem razrednega boja, in to največ v gospodarsko in politično najmanj razvitih slovenskih pokrajinah, najhuje pa prav med spreobrnjenci, ki so s sektašenjem hoteli dokazati svojo novo razredno in politično privrženost. Velika večina članov Komunistične partije Slovenije, sprejetih med narodnoosvobodilnim bojem, smo kot politični cilj videli narodno osvoboditev in odločanje ustvarjalnih delovnih ljudi, to je velike večine prebivalstva, ne pa pridobitve odločanja Komunistične partije Slovenije oziroma njenega vodstva ob hkratnem začetnem nastajanju družbenih privilegijev. Ko so po izgonu okupatorja prevzeli odločanje državni organi namesto ljudstva, smo nekateri kmalu spoznali, da smo po »vzornikih« povzeli najslabše, mnogi požrtvovalni člani

in pristaši Osvobodilne fronte in podporniki partizanov pa so bili razočarani zaradi podržavljene centralizacije odločanja, saj so bili odrinjeni od neposrednega odločanja. S tem je plahnelo zaupanje v Komunistično partijo Slovenije oziroma Zvezo komunistov Slovenije tudi med njenimi nekdanjimi privrženci in člani. Ko tudi samoupravljanje zaradi različnih in nasprotujočih si interesov in premajhnega spodbujanja produktivnosti ni privedlo do odločanja delovnih ljudi in delitve dohodkov glede na ustvarjalnost posameznika in temeljnih delovnih skupnosti, je to povzročilo, da je Zveza komunistov Slovenije izgubila vodilno vlogo, priznано z Dolomitsko izjavo. Poleg tega je pod vplivom teze o produktivnejšem zahodnem gospodarstvu prišlo do obnove liberalnega političnega sistema in tržnega gospodarstva, v katerem so si ljudje obetali več odločanja, izboljšanje življenjske ravni ter hitrejši splošni napredek.

Soglašam s temeljno ugotovitvijo tega posveta, da se ocene narodnoosvobodilnega boja ne bodo bistveno spreminjale, saj jih potrjuje obsežno arhivsko gradivo. Ob tem pa kaže temeljiteje raziskati razlike med napovedanim in doseženim programom Osvobodilne fronte – zlasti v procesu graditve državnih organov s prisilnimi sredstvi, s čimer ni bilo mogoče ohraniti tiste začetne osvobodilne ustvarjalnosti, ki je temeljila na enakopravnosti, prostovoljnosti in lastni pobudi Slovencev ter članstvu v Osvobodilni fronti in drugih organizacijah narodnoosvobodilnega gibanja.

OF
M

